

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (197) январь-февраль 2018 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2018

ТЮРСЮНЛЮ ДА, ЖАРЫКЪ ДА ПОЭЗИЯ

Зумакбулланы Танзиляча закий акбылманны чыгъармачылыгыны юсюнден жангы сѣз жазгъан бирда болмагъанча кыйынды. Бютюнда жазаргъа суйгенинги битеу да жазып бошагъан андан да кыйынды. Шайырны кѣп болмай юч томлукъ назму жыйымдыгы чыкыгъанды. Аны окъусанг, бирде кьюуанаса, бирде жияйса, бирде сейирсинесе. Мен газетге жазаргъа да, бу китапланы окъугъандан сора таукелленгенме.

Аны акбыллы, журеклеге жылыу берген закий назмуларын окъусанг, жанынга сейир ырахатлыкъ келеди.

Танзиляны поэзиясы башха поэзиялагъа ушамайды, сейир энчилиги барды. Аны назмуларында не къадар чомартлыкъ, халаллыкъ, огъурлулукъ, жумушакълыкъ эсленеди. Баям, аны энчилиги анданды.

Жашауда, хар тюрлю болумда да, аны чыгъармаларында бир болушлукъ табаргъа боллукъду. Танзиляны акбыллы, закий, халал, огъурлу, жумушакъ ауазлы назмулары мени жанымы кыйырыдыла дерге сюеме. Школда мен 50 жылгъа жууукъ ишлейме. Окъуучулагъа да суйюп окъутама. Ала да аны чыгъармаларын энчи сюедиле.

Зумакбулланы Танзиляны назмуларын кыйтарып-кыйтарып окъусам да, эрикмейме. Мен ол затха сейир окъуна этеме. Аны назмуларын ууазла бла тенглешдиреме. Битеу дуняда айтылгъан ууазладан Танзиляны назмулары кючлю сунама. Миллетде быллай адамы болгъан уллу насыпды, ол миллетни байлыгыды. Аны бла ушакъ этерге къолумдан келгенин кесиме да уллу насыпха санайма.

Танзиля нени юсюнден жазса да, инсан эслилигин унутмайды, огъурлулукъну бла мамырлыкъны сакъларгъа кюрешеди. Аны назмуларын окъугъан ѳз ангыламына, билимине кѣре ангыларыкъды. Къалай ангыласа да, алданырыкъ туйюлдю, сагъышланырыкъды. «Будай бюртюк» деген назмусундан:

*Бюртюк болуп келген эсем дунягъа,
Заманым жокъ кебек кибик ойнаргъа,*

*Тёзе-тёзе тирмен таиха, къайнаргъа,
Кюрешеме, ачха, токъгъа жараргъа, –
Андан излейме жашау мадарымы.
Биреуге алыммам бу къадарымы!*

Танзиляны огъурлулугъу, сабырлылыгъы, терен оюмлулугъу хар назму тизгининде кёрюнюп турады.

*Битеу дуняда инсанла,
Бу дунягъа кёз ачханла.
Сизге атсынла акъ тангла,
Кюн ашхы болсун, адамла!
Жашаугъа багъа бергенле,
Ачый, къууана билгенле,
О, сизге – насып, адамла!
Дуня тынчлыкъ а – дунягъа!*

Бу назмугъа этилген жыр жаланда малкъар халкъгъа угъай, битеу дуняда адамлагъа айтылгъан жырды.

Зумакъулланы Танзиля халкъы сынагъан къыйынлыкъны сынагъанды.

*Алай аны поэзиясында огъурсузлукъ эсленмейди.
Ачы чыгъарыкъ сёзюм,
Жюрегимде батхын сен.
Баишаланы ачитмай,
Жюрегими ачит сен.*

Танзиляны назмуларын окъуй, адамлагъа жетген жарсыула аны кесини да жүрегине жетгенлерин ангылайса. Дуняда болгъан кюйсюзлюк, зарлыкъ, кир ниетлик бютюнда бек жарсытады аны. Аны ючюн жазгъан болур бу алапат тизгинлени:

*Кир ниетле тап-тазала болурча,
Адам улу аладан бир солурча,
Бер алада жокъ къарыуну,
Хорлар кибик зарлыкъ деген аурууну.*

Танзиляны поэзиясында сүймеклик жашаугъа сүймекликди. Ансызлай жашау болмагъаны баямды:

*Сени къатында болама сабийчик,
Бек тартдырып къолгъа барыры келген.
Сени къатында болама сабийчик –
Эркетмесенг, жилирыгъы келген, – дейди поэт.*

Ол ананы сыфатын да алапат суратлайды: «Ана барда – уллу да, гитче бала. Ана жокъда – жарыкъ кюн да къап-къара».

Танзиля окъуучулары бла бек жууукъ шуёхлары бла сёлешгенча сёлешеди. Аны поэзиясыны жаны болгъанча кёрюнеди манга. Кёп тюрлю бояулуду, тейри къылычха ушатама мен аны.

Зумакъулланы Танзиляны оюмуна кёре, аны инсан сезимин кьурагъан, адамлыкъны уллу жолларына чыгъаргъан – тилиди. «Ана сютюню татыуу адамны ауузунда кьалай кьала эсе да, аны сёзюню татыуу да алай кьалады», – дейди.

*Ана тил, сенсе ёмюрлюк,
Жашау, асыу да, кьарыу да.
Кетген, келлик да – биргенге.
О, жокъду сенден ариу да!*

Аны поэзиясы ёмюрден-ёмюрге нарт сёзлеча айтыла турлукъдула.
Сёз ючюн:

*Ата билмей, таш атсанг,
Ташынг башынга тиер,
Айта билмей, сёз айтсанг,
Сёзюнгден ичинг кюер.*

Неда:

*Къарт сёлеише, тынгыла,
Сюелип, дып демейин.
Кимди намыс алалгъан,
Къартха намыс бермейин.*

Быллай тёрттизгинлери уа кёпдюле.

Тёппеланы Алим: «Зумакъулланы Мустафаны кьызы Танзиля Кавказны бек белгили, намысы жюрюген поэтлерибизден бириди», – деп айтханды.

Танзиляны чыгъармаларына жазылгъан жырла жюзден артыкъ боладыла. Бизни юйюрге Исмайыл да, уллу жашыбыз Альфред да бир кьауум жыр жазгъандыла. Альфредни эки жырын, Исмайыл жырлап, жаннетли болсун, телевизор бла берген эдиле. Исмайыл кеси жазгъан жырларын, жарсыугъа, жырлаялмагъанды. Мен да, макъамчыкьла кьурап, Исмайылны жырлары бла ачыкъ дерслеримде сабийлени жырлатама.

Мени оюмуна кёре, поэзияны кёгюнде бек жарыкъ жаннган жулдуз – Танзиляды. «Аллах кьалай бергенди бир жаннга анча затны: фахмуну, адамлыкъны, ариулукъну, сыфатны», – деп, бош айтмагъанды заманында Батчаланы Муса «Тауланы тау музасы» деген назмусунда.

«Бизни халкьыбызда аллай уллу фахмулу адам болгъанына, Аллах минг кере шукур», – деп жазады Шауаланы Хасан. Мен да айтама ол сёзлени. Саулукълу болуп, ёмюрю узакъ болсун бизни Танзиляны!

ЖАНАТАЙЛАНЫ Аслижан,
Нальчикни 23-чю школуна устазы

Ана жиямукъну юсюнден баллага

Ол кюн бар эди аллай шургу, шошлукъ,
Таула бушууда сын къатып тургъанча,
Эталмагъанлай да бири да болушлукъ,
Суху суула, желле тылпыу тыйгъанча.

Тау этегинде, бир жербаш юйде,
Жан къазауатда солуй эди адам,
Жаш мангылайы аллай сууукъ терде,
Юсюнден кери бола къарыу, чыдам.

Суууй баргъаны саны иймей турса да
Жанын. Умут жокъ андан, жокъ ахыр да,
Ол кез ачалмаз элия урса да,
Эте турады анасын факъыра!

Юсюне къаплана жарлы анасы
Жиялды: – О балам, о анга ёллюк,
Ананг а кез жумсун, сен кез ач ансы!
О кез жарыгъым, ёлгеними керлюк!

О, балам, балам, къалай ачытырса!
Эшитемисе айтхан сёзюмю!
Мени ызынгдан къалай жиятырса,
О, сен жумарыкъ эки кёзюмю!

Жаш а тынгылайды, ёчюле, тына,
Суууй баргъан саны жанын бералмай.
Ана жүреги уа бурула, жана,
Анга дунияда мадар табалмай.

Къуяды жиямукъ, къуяды, къуя.
Ол кеси кесини борбайын къыя,
Онгуздан онгуз бола, тылпыуун тыя,
Тегерегине да тийрени жыя.

Ана жиямугъу агъып кёзюне,
Жашы кез ачды, кирпич кётюрюп,
Эсин жыйып келди кеси кесине,
Юйге, эшикге жарыкъ келтирип.

Жанынмы берди ана, къууангандан,
Ол жангыз жашыны саулугъун кёрюп?
Огъесе энтта жашына къоркыгъандан,
Жиямукъ бла анга жанын берип,

Кеси тылпыуун ол тыйыпмы къойду?
Артына ауду, турмазча ёрге.
Ана кеси кесин татлымы жойду,
Къоркъдуму бала ачыуун кёрюрге,

Ол кёз ачса, жашы кёз жумарыкъча,
Ана кёз жумду, кёз жумду ёмюрге.
Жутулду алай тузлу жилимукъча,
Ийнана жашы кёмерине жерге.

1965 ж.

Кюн ахшы болсун, адамла!

Битеу дунияда инсанла,
Бу дуниягъа кёз ачханла,
Сизге атсынла акъ тангла,
Кюн ахшы болсун, адамла!

Жашаугъа багъа бергенле,
Ачий, къууана билгенле,
О, сизге насып, адамла!
Дуния тынчлыкъ а – дуниягъа!

Балаларыгъыз ачытып,
Сиз жилимагъыз, адамла!
Журтундан айырылыуну,
Сиз сынамагъыз адамла!

Сюйген сюгенин тас этип,
Ичден кюймегиз жашлыкъда.
Адамны кюсеу, жангызлыкъ
Сиз сынамагъыз къартлыкъда!

Зордагъылагъа – эркинлик,
Жангылгъанлагъа – кечгинлик!
Къарыусузлагъа уа – къарыу!
Мутхуз кёзлеге – кёз жарыу!

Хар бир акъылгъа – тамамлыкъ!
Хар бир инсаннга – адамлыкъ!
Къургъакъ жерлеге – шош жауун!
Анагъа – баланы сауун!

Эсиргенлеге – жайыгъыу!
Эссизге – акъылдан байыгъыу!
Къарыны ачлагъа – тоюмлукъ!
Осал ишлеге – жоюмлукъ!

Юйсюз, кюнсюзлеге – юй, кюнле!
Сабийсизлеге – сабийле!
Къылыкъсызлагъа – сабырлыкъ!
Дуниягъа – тынчлыкъ, мамырлыкъ!

Манга да – жерими кёгю,
Мамыр танглары, ингири,
Халкъымы эжиу тартыуу,
Ана тилими татыуу.

Таза хауасы жерими
Минги таууму къатында,
Жашар кюнлени да мында,
Къабыр юлюш да журтумда.

Хар эрттен мамыр кюн тие,
Сабанла жангы чач ие,
Сюйген сюйгенни ачитмай,
Чабыуулчу жан къоратмай,

Кырдыкла жангыдан чыгъа,
Гюлле да жангыдан чагъа,
Къар да таулада агъара,
Жырчы да турсун жыр тагъа!

О, тынчлыкъ, тынчлыкъ дуниягъа,
Дунияда жашагъанлагъа!
Сизге атсынла акъ тангла,
Кюн ахшы болсун, адамла!

1967 ж.

Таулу адетле

I
Таулу, таулу адетле.
Ташдан, таудан да – къаты,
Таудан, жырдан да – бийик
Намысы мында къартны.

Къарт сёлеше, тынгыла,
Сюелип, дып демейин.
Кимди намыс алалгъан,
Къартха намыс бермейин!

Кимди къартны къатында
Сабийге этген хыны,
Кюлген, уллу сёлешген
Бетин этмейин аны!

Сабийи ёлген къатын,
Ачыу басханда башын,
Къартлагъа намыс этип,
Чыгъармады кёз жашын.

Кеси жангыз къалгъанды,
Къуру бешикни теше,
Къызгъан ёшюнюн къысып,
Жилягъанды ол кече.

Ахшы таулу адетле,
Ким этер сизни жарты!
Бирлеригиз – жумушакъ,
Бирлеригиз – бек къаты!

II

Бир жол мен атам бла
Олтуруп бир къангагъа,
Мен къууана тургъанда
Атам этген чамлагъа.

Бир киши кирип келди,
Ётдюрдюк аны төрге,
Барыбыз ёрге туруп,
Ол а, къарап сейирге:

– Билмеймисе, – деди, – сен,
Атанга намыс бере,
Атасы бла олтургъан
Ол къачан болду төре?

Безирепми айтды ол,
Айтдымы кёлю бла?
Ол сёз тюз окъча тийди
Жюрекге ууу бла.

Ол айтхан керти болса,
Ашланып жүрек жарам,
Тау суула, ана сютю
Болур эдиле харам.

Тауда ахшы адамла
Бермез эдиле кьолларын.
Черекле тыяр эдиле
Манга берлик сууларын.

Болмаз эдим ол кюнде
Озаргъа да ныгъышны,
Таза, татлы тау тилде
Къаргъышха да тийишли.

О, таулу тиширыула,
Адепли, бек тѣзюмлю!
Сизге айып келтирсем,
Этерем тас кесими.

Кѣз гинжича сакъларбыз
Адетлени ахшысын.
Осалларындан а, о!
Жашау бизни сакъласын!

III

Тауда таулу адетле –
Ташдан, таудан да къаты.
Намысды бек тамата,
Аны билмеген – кырты.

Къыйын бушуу кѣрсенг да,
Тур жерингде басып.
Сындырма намысынгы,
Намысды мында насып.

Мында тауладан бийик
Хурмети таматаны,
Жангылса да, онгунг жокъ
Сѣзюн жутмайын аны.

Намыс, таза хауача,
Багъалыды хар затдан.
Намыссызлыкъ этгеннге
Къутулуу жокъ азапдан!

Къартха да эт сен хурмет!
Жашха да эт сен хурмет!
Хурмет-намыс жокъ жерде,
Жашау да неге керек?!

1967 ж.

Мени халкъым

Бузда да от тиргизген
Бу мадарымлы халкъым.
Белин бюкдю, тюйюлдю,
Биле жашауну хакъын.

Юсюн таш басхан шаудан,
Жерде таш ашагъанлай,
Тургъанда сен таш ашай,
Тилсизге ушагъанлай.

Тау жухладан атыла
Халкъымы жигитлери,
Анала жилигъанда,
Таркъая акъ сютлери.

Анда да адамлыкъны
Атмай къалалгъан халкъым,
Кёлледе, батмакълада
Батмай къалалгъан халкъым.

Аманны да ариулай,
Ахшы эталгъан халкъым,
Таш жауунла тубюнден
Саулай ёталгъан халкъым!

Ташлада терек бахча
Чакъдыра билген халкъым,
Жюрек жараларын да
Букъдура билген халкъым.

Такъыйкъаны тас этмей
Ётдюре билген халкъым,
Бушууну, къууанчны да
Кётюре билген халкъым.

Тили тутулгъанында да
Жангыдан тил ачалгъан,
Жардан салыннганда да
Жардан кетмей къалгъан.

Ташны да жумушатхан
Хунерли, жигер халкъым,
Санга жумуш эталсам,
Ёчюлмей турур отум.

Андан сора не керек?!
Не хычыуунду атынг!
Жаным – сени биргенге,
Огъурлу, халал халкъым!

1970 ж.

Насып тангла

Насып тангларым,
Чууакъ тангларым
Журтумда атхан танглалла,
Дуния жолладан
Мен бек суйген жолла
Журтума элтген жоллалла.

Сен – Ата журтум,
Сен – элим, манга –
Дуния мюлкюнден сиз багъа:
Мен кесим туугъан юй,
Тау этегинде юй,
Анам от жагъыучу от жагъа!

Келеме сизге,
Ана къучакъча,
Манга къучакъ жайгъан жерле!
Жашлыкъча тамаша,
Жашлыкъдан багъалы.
О, жашлыкъым къалгъан жерле!

Ма жаным, жырым,
Къарыуум сизге,
Манга жан берген тау элле,
Сизни жаныгъызгъа

Мени жаным кирген,
Жаным жашарыкъ тау жерле!

Олду насыплы,
Насыплыды ол
Сакълары болгъан жеринде!
Мен да насыплыма,
Насыплыма мен да,
Анам сакълайды да элимде!

Мен насыплыма, –
Ма эллилерим!
Жырлайла ана тилимде,
Жаратып юйюмю,
Жылытып турады
Ана жылыуу юйюмде.

Сен – Ата журтум,
Сен – элим, манга –
Дуния мюлкюнден сиз багъа:
Мен кесим туугъан юй,
Тау этегинде юй,
Анам от жакъгъан от жагъа!

1970 ж.

Малкъар халкъны жырчысы

Жанатайланы Исмайылгъа

Жырла, Исмайыл, сен жырла!
Сени тау жырда хакъынг бар.
Эжиуюнгю да этерге
Туугъан жерингде халкъынг бар.

Сени жырынгы асыуу
Сингед жүрекге хычыуун,
Сени ауазынг ачханча,
Ана тилни да татыуун.

Ахшы жырлагъа ачалла
Ташла, гюлле да кёзлерин.
Жыр жырланганда тыялла
Акъылманла да сёзлерин.

Жырла, Исмайыл, жырынгы!
Суула да эжиу этерле.
Жырчысы жырлаялгъанны
Сабанлары да ёселле.

Акъылманла да тапмалла
Жыргъа, фахмугъа багъала.
Жырла, Исмайыл, сен жырла!
Дунияда къаллыкъ жырлалла!

Жырла, жыргъа къарс къагъалла
Суху сууланы ташлары.
Ачыу, бушуу да кетелле,
Аязалла тау башлары.

Жырынгдан жылыннган юйню
Кел, эшиклерин ачайым.
Таулада чакъгъан гюллени
Аякъларынга чачайы!

Жырла, Исмайыл, сен жырла!
Сени тау жырда хакъын бар!
Эжиуюнгю да этерге
Санга сый берген халкъынг бар!

1978 ж.

Профессорну юйюнге

Аппайланы Аскерге

Мында къыз, къатын да жокъ.
Мында кёзбау, той да жокъ.
Къонакъланы сыйларгъа
Асыралгъан къой да жокъ.

Бу юйде чыракъ окъун
Жанмайды артыкъ жарыкъ.
Лакъырдагъа устады
Юй иеси, сау къаллыкъ!

Къабыргъала таш туююл,
Китапладан къаланып.
Къошулгъанча ушакъгъа
Хар бир китап, сёз алып.

Жашайла акъылманла,
Болгъанча бу юйлери,
Гомерден башлап мында
Бизни Кязимге дери.

Мында болгъан закийле
Ким кёргенди ёмюрде,
Жыйылып бу юйдеча,
Бу таулуну юйюнде!

Эки профессор да
Жюрек тилеген кибик,
Келедиле бу юйге,
Меккагъа келген кибик.

Бири малкъар тауладан,
Бири къумукъ тюзледен
Келип олтурадыла –
Келгенча, нарт сёзледен.

Барады татлы ушакъ,
Лахорлары тенглени.
Тойлагъа да алышмам
Мында кетген кюнлени.

Мында сакълайла мени,
Жомакъдача, тауушлукъ,
Адам эрини жетмеген
Акъ чёмюч, алтын къашыкъ.

Юйню ёхтем иеси,
Къолдан саркъдырмай майны,
Чумну сыгъып къуйгъанлай,
Къуяды къайнар чайны.

Къуяды чёмючлеге
Къызгъылдым къалын чайны,
Моргъулдум къара чайны,
Татыулу сейир чайны.

Алтын накъыш чёмючню
Ол тапкадан сайлатып,
Узатады манга чай,
Хафизни да къаратып.

Къарай болурла мында
Бизге ненча минг къарам,
Тап Кязим окъун манга
Сукълана болур, баям.

Халкъда сыйы жюриген,
Юч айтылгъан киши да,
Сёзюме татыу сала,
Сыйлайла ючюсю да.

«Ич чай. Жумакъыл къызы,
Шапанг туюл алаша, –
Дейди юйню иеси,
Чам аузуна жараша, –

Къарачы сен былагъа!
Чомартлары заманны,
Атыма къызгъанч атап,
Талайдыла къангамы».

Барады мында даулаш,
Кюлкю да, чай ичиу да,
Сёз бла юй иесин
Хорламаз бир киши да.

Ол – керти сёз устасы,
Татлы ана тилими,
Ол сёлешсе, тур къымсыз,
Къыс да эки эрининги.

О, даулаш, Аппай улу,
Базына тау тилинге,
Игиликле келсинле
Биз келиучю юйюнге.

Турсун Таукен улу да
Санга бичакъ жетдирмей,
Турсун Махит улу да,
Санга кесин сёкдюрмей.

Мен да сен махтар кибик,
Жыр тизгинле тизейим.
Жюзжыллыгъынга келип,
Къолунгдан чай ичейим!

1979 ж.

Шукур, энтта тюбедик...

1

Сени тансыкъ кёзлеринг,
Сейир насыпда жилай,
Эринлеринг айтдыла,
Шош, актырын шыбырдай:

«Шукур, энтта тюбедик,
Жомакъда айтхан кибик!
Минг жылланы термилип,
Бир бирни тапхан кибик.

Минг сууланы биз ётдюк,
Минг палахдан къутулуп,
Дуния толкъунларында
Къалмагъанлай жутулуп.

Къалай болду да былай!
Мени къыйын кюнюмде,
Узакъ, жууукъ ауазла
Къулагъыма келгенде,

Жангыз сени ауазынг
Чакъырмады, келмеди.
Мен кимни кюсегенни
Дунияда жан билмеди.

Ол кюн санга термиле,
Сынадым мен жангызлыкъ.
Анам, жууукъ, тенг, кёк, жер
Этгенча манг азлыкъ.

Кёзюм къарангы этип,
Дуния бола къарангы,
Жан дарман излегенча,
Изледим къолларынгы.

Ол кюн, ким билсин, манга
Кимни жаны ауруду?
Сени кёрюрча насып,
Жашау энтта жаудурду».

О жаным, жаным, жаным,
Суйсенг да жүрек бла,

Эшиталмадыңмы мени
Ол кюнде тилек бла?

Ол кыйын такыйкыда,
Сен кылай билалмадың,
Жюрегим жюрегингде
Ктымсыз жилай бургыанын?

Сен ачысанг, ол ачып,
Жарысанг жарыгыанын.
Тылпыуча, кез жарыкыча
Керек болуп тургыанын.

Жаным сени жанынга
Жан сакылаучу мелеклей,
Тургыанын кече, кюн да
Хауа кибик кереклей.

Ол кюн мен туююлмедим
Сени ажалдан кыутхаргыан,
Жаным кыолгы алып,
Жанынгы сакылап тургыан!

2

Ким биледи, жан жулдузум
Сени ючюню батмайды?
Жаным сени жанынгы
Ненча емюр сакылады!

Ненча жюз, ненча минг жыл
Келдинг мени керюрге,
Жанынг ташха, агыачха
Кече ненча емюрде.

Бизге алай кыйналып
Тюшдю эсе жюрюрге,
Энди ма бу дунияда
Тюбедик эсек бирге,

Жашау бизни нек атды
Бир бирибизден кенгнге,
Жюрекни эки жарып,
Атханча эки ертеннге?

Чыкыдыкы, куююп кетмейин,
Ертенлени ичинден,

Къалдыкъмы биз жашаргъа
Сюймекликни кючюнден!

Жашлыгъыбыз къайта
Хар бир тюбеуюбюзге,
Тамаша такъыйкъала
Тауусулмайын бизге.

Чырмауланы да жыгъа,
Узакъ жолну къысхарта,
Келедиле дуниягъа
Сюймеклик барын айта.

Жашау берген саугъала –
Кёп ахшыдыла ала,
Бир бирсиз сау ёмюрледен
Биз бирге такъыйкъала.

Жашлыкъ, насып да бизге
Аланы келиулери,
Тауусулуп къалгъынчы
Аланы ёмюрлери.

Сакълай, сыйлай билейик
Аланы жер ташында,
Тауусулмаз не зат бар
Бу дунияны башында!

З
Тауусулсала жолла,
Бизни бир бирге элтген,
Тамаша такъыйкъала,
Бизни насыплы этген.

Ол кюнде ауазымы
Эшиталмасанг, сен къыйнал,
Ары деричиннге уа
Биргемесе, сен ийнан!

Ийнан, сау ёмюрлени
Мен биргенге болгъаннга.
Мен дуниядан кетсем да,
Жаным сенде къалгъаннга.

4

Мен ахыр жолгъа чыкъсам,
Саулукъдача жашыра,
Келмезмисе ол кюнде
Мени ары ашыра?

Сюйгенле, суймегенле
Жиляу этгенде манга,
Сен кенгдеми къалырса,
Тыш адамгъа санала?

Жилямукъ къатыш сёзле
Жазармыса дефтерге,
Дунияда амал тапмай,
Ауазымы эшитирге?

«Болалмадыкъ эсек да
Биз бир таулагъа ие,
Кетди, – депми жилирса, –
Мени жанындан суюе».

Угъай, кёзюнг кёрмесе,
Ийнанма мен кетгеннге.
Мени саппа-сау сун да,
Уруш жилиау этгеннге!

Биз тюбеучю жерлеге
Кел, келгенча биринчи.
Сакъла, келме ызымдан
Ма мен андан келгинчи!

1979 ж.

Сёзюме тилек

Къарын буруудан къутулуп,
Баласын кёрген аналай,
Сёзюм дуниягъа туугъанда,
Къууандырса эди алай.

Отдан, жилямукъдан туууп,
Чыкъсанг бургъан жүрекден,
Сёзюм, чыкъ, ахшы сёз болуп,
Намысны, сыйны жүрютген!

Туугъанма деме къатындан,
Эрле да къатындан тууалла!
Туусанг, ёт дуния отундан,
Жерде, кёкде да сынала.

Эт жумуш жерге, кёкге да
Сатылмай мюлкге, алтыннга.
Дунияда айып келмезча
Бу сени тапхан къатыннга!

Андан къыйынлы болурму,
Баланы табып къапхандан.
Улан, къыз тапхан – кёп да тынч,
Бил, ахшы сёзню тапхандан.

Ахшы сёз – андан багъалы,
Ачитмаз, этмез жарлы.
Жаралагъа да багъалыр,
Огъурсузлукъну жыгъалыр.

Туусанг, туу, сёзюм, эр болуп!
Бек ахшылагъа тенг болуп!
Алай болмаса, жүрегим
Турсун ма санга кёр болуп!

Сёзюм, туу, туусанг, эр болуп,
Къатындан тууалла эрле да,
Къоруула ахшылыкъланы
Тюзлюк садакъны жерле да!

Ётюп жаханым отдан да,
Эт къуллукъ ахшы адетге.
Адамла кийирир кибик
Сени бу дуния жаннетге.

Кюннге, дуниягъа чыкъсанг да
Бурула, ачий, ахтына.
Тилейме, айып келтирме
Бу сени тапхан къатыннга!

1980 ж.

ГУРТУЛАНЫ Салих

ЁКСЮЗЛЕ ЖУЛДУЗУНУ САРЫНЫ

Экинчи китабы

Энтта да бир кыйналыгыыз... Къуруда, къуруда кыйнай турама... Айып этмегиз... Мынга дери жазылганына кыйналдыгыыз, заманыгыыз къорады. Алай бу кесегин окъумасагыыз, Къарачачны жашауун толу билирге амал жокъду.

Окъугъуз. Кёрюгюз кесигиз... Алгыннгы китапда айтхан хапарымы бир кесек айтылыргы кялып эди да, сизге мен – Ёксюзле Жулдузу – айтама...

...Кече, несин да унутуп, кялкыгъан кибик этсе Къарачач, аны бла бирге мен да, Ёксюзле Жулдузу, солуйма. Баиша заманлада уа кёзюмю да кысмайма, ёксюз ёсген Къарачачны дайымда туурада тутар ючюн. Ол жилигъанда – жилийма, бир бирледе, аны ачыууна тёзалмай, кёкден жашуун болуп, къар, буз болуп да тюшюп турама жерге. Къарачач болгъан жерге артыкъда бек сакъма. Аны биргесине азиялада сюрюн кыйынлыгыын да сынадым, кавказлыла юйренмеген исси кюнледе аны биргесине кюйдюм, бишидим... Артха кяйтып келген къууанчны да аны биргесине этдим. Алай, кяйтып жерине келген этгенликге, кёзлери жарымадыла, алыкъа ала Бексолтан кетген жолдадыла. Хо да, несин айта турама, аны жашауу битен да туурамдады, окъугъуз бир сиз да...

Жашауун ол манга ышаннганы кибик, аны хапарын, къошмай-къоратмай, азайтмай-семиртмей, сизге айтама. Юзюк-юзюк. Бу юзюклени бирге тийшидиррге уа сизге тюшерикди. Кыйналсагыыз да, эринмегиз, эрикмегиз. Жашауу ХХ жюзжыллыкны кыйын кезиулерине тюшген таулу тиширыуну – эгечни, юй бийчени, ананы, кяйын кызыны, келинни – бир кыйынлыкыгъа да бойсунургъа унамагъан, бюкдюргеген къадарыны сарынына хурмет этейик бирден. Бу тиширыуну къадарына къарауда бирден болсакъ, ол бизни бирлигибизни белгиси боллугъуна ийнанып.

Тынч кезиую болуп да билмейме. Доп деп, жерге бир зат тюшгенча таууиша окъуна элгене жашагъан жанына биз да къурман болайыкъ. Мен, сизни билмейме, кесим а къорма анга – сёзюне кертилигин, намысын, миллени бетин сакълагъанын, тиширыуну намысы бла кишини да ойнатмагъан тёзюмлю таулу тиширыугъа...

1

Алма-Атадан поезд ингирде кез байлана тебиреди.

Кетер кюнюнде, эрттенликде окьуна жолгъа кьуранырыгъын бошап, станциягъа барыр заманнга жетиширигин билип, саламлашхан этейим, кечгинлик да тилейим, амалымы да айтайым деп, Къарачач къабырлагъа барды. Къайын анасы, къайын кызы, аны эки кызы да, кесини экиси да, кызычыгъы бла жашчыгъы, бир жерге тюшген эдиле. Бир бири ызындан юч айны ичинде тели ауруудан ауруп ёлген эдиле да, кеси кьолу бла асырагъан эди алтысын да. Къоншулары, кьой, кетюралмазса, биз мындабыз да, къарай-къарай турурбуз деп да кюрешдиле. Къайын кызыны не заманда да кесине негерге жюрютюучю уллу кызы Бакъыятны да алып барды. Бир кере бир тюбеген эди шайтан желге, къабырла таба айланып, жаяу кепюрчюкден ётгенлей. Бакъыят, ары дери, бизни къалай кьоюп кетер деп, Къарачачны кетеригине ийнанмай туруп, кетериги толу ачыкъ болгъан кюнден сора бирда тынчаймагъанды. Жилигъаны тохтамагъанды. Ма ол кюн да, къабырлагъа бара туруп да, жилий-жилий бара эди. Ол жая кепюрчюкге бурулгъанлай, ол кюндеча шайтан жели, ташны-топуракъны кьобарып, болгъанны бурдух этип, кекге сызылды. Кесинден да бек Бакъыятха кьоркьуп, кет аурунг деп, артха бурулуп кетди. Ашыртхан да этмеди Къарачач кызылагъа. Ала да, Къарачачны кетгени кёллерине тийип, ашырыргъа кеслерин артыкъ бек урмадыла. Аланы жилигъанларын, кесини экиси ючюн аланы жарсытханы къара жюк болуп, аркъасындан кетмей, Къарачач ма алай ёлюп кетген эди.

Поезд узакъдан окьуна, бугъасыны тюз ортасында орналгъан кьурум къара базыкъ быргъыдан кекге, кёмюр букьуну кёрюк бла юфгюрюп чыгъаргъанча, къара къалын тютюнню гулмаклап-гулмаклап, толкъунлатып чыгъара, аны къара быргъыны къатында ёргеленип тургъан, кеси да темир сыбызгъыча кёрюннген бир чюйкеден акъ чарсны да уруп-уруп, хылыф-хылыф хауагъа кьошулгъаны сайын чыкыгъан сызгыргъан таууш да кьулакъланы сасытырча эшитиле, бир бирге сафкадин тагъылгъан бир талай чий жерк томуруону тартып, арыгъындан аякъларын кючден ала бир келиучюдю ёгюз, тюз ма алай, уф-туф эте, жан-жанларына танг ылызмыда туман бетли тылпыу гулмакъчыкъла жибере, станциягъа, жерни батдырып иерге кьоркыгъанча, акъырын келе келип, ол уф-туфун бютюнда узун тартып тохтагъанда, вагонла бир бирлерин тюртюп, тунукъ темир таууш эте шошайдыла.

Аны сакълап тургъан халкъ къадар, кьолларындагъы ауур кысымла бла бир бирни бияры чартлата, вагонла таба юрюлдюле. Самат бла Къарачач да кьолларындагъы кысымланы къатыракъ тутаргъа кюреше, алгъа сыгъындыла да, тёртюшер ётмек сыйыннган эки ауну бла эки да женгил кысымчыкъны уа Халалгъа кьоюп, къалай-алай болса да, вагоннга кирип кетдиле.

Саматны аякълары жерге жетмеген эдиле, ол басыннган халкъ аны кетюрюп миндирдиле вагоннга. Ол да, Къарачачны кез туурасындан тас

этерге кьоркьуп, анасы табадан кёзюн алмай, учуп баргъанча, хауада барады, аякълары тапкалагъа да тиймей. Ала жер алып кьояргъа керекдиле. Орналгъандан сора кьайтып, Халал тюбюнден узатырыкъ ётмек кьысымланы ёрге алай аллыкьдыла.

Алайда, алыкъа жан-жанына юфгюрген акъсыл чарсланы да таркьайтмагъан поездни кьатында сюелип, Халал кесини жашагъан дунячыгъында биринчи кере хыйлалыкьгъа тюбеди: Къарачач жол азыкъларын хазырлай туруп, ёретин салса, тёрт ётмек сыйынырча эки ау хуржун алып, аланы хар бирине сыйыннганыча сюеп, тёртюшер ётмек салып, баш ауларын тьююмчек кьысып, Халалны кьолуна тутдургъан эди.

Кеси да, Къарачач, жолда алышыргъа керекли боллукь кийимле салыннган женгил чемоданны бла бир чулгъамчыкьны алды, Саматха да аякь кийимлери, пальточукълары болгъан кьысымны берди. Къалгъан, биргелерине элтирге онг болмазлыкь, хапчукларын-харекетлерин контейнерге салып ашыргъанды.

Самат да, Къарачач да алгъаракь кирдиле да кеслерине жер сайладыла. Самат ол жерлени сакълап къалды, Къарачач а, артха кьайтып, тюбюнден Халал узатхан хапчукланы ёрге узатып башлады. Ётмекледен къалгъан кьысымланы бергенден сора, узакь болмай сюелип, алагъа къарап тургъан бир зыккыл жашчыкь асыры эригенден, будай бетли къасмакь чашчыгъы кёклюкге тартхан жаякьчыкъларына жабышып, юсюнде да – кирден жылтыргъан жерлеринде къасмакь мамукь устуккулары, къаралдым гулмак-гулмак болуп, тышына-тышына салынып тургъан сыргъанчыгъы, бир кёргенинглеи, жанынг аурурча, жунчуп, амалсызлыгъы баямланнган адамчыкь терк окъуна Халалны кьатына табылып:

– Бер, мен болушайым, – дегенни айтды.

Халал кеси тенгли ол сабийге, кимди бу дегенча, айтханын да ангыламай, сейирсинип къарады да, ёрге, вагоннга, анасы Къарачачха соруулу къарамын бурду...

– Охо, бер, арыгъанса, кесинг узатып жетдиралмайса, – деди, башындан вагонну эшик босагъасындан энишге къарап, бола тургъан ишлени кёрюп тургъан Къарачач.

Халал берди ауладан бирин ол жаш адамгъа. Ол аны ёрге Къарачачха узатды да, Къарачач, энишге ийилип, аны ёрге алып, бир жанына салайым деп, ары бурулгъанлай, экинчи ау хуржунну уа ётмеклери бла алып, ол жаш адам поезд тюбю таба ташайып кетди. Къарачач вагондан энишге, этер амалы къуруп, амалсыз адырыгылыкьда къарап сюеледи, Халал а болгъан ишни игида ангыламай, дуняда аллай дамы болады деп, сейирсинип, поезд вагон тюбюне ийилип къарады. Кьайтып келлик сунуп, иги кесек да сюелди.

– Кел, мин бери, къачханды... Ач болур эди... Ачлыкь амал излетеди, – деп, Къарачач Халалны кёлюн жапсарыргъа кюрешеди. Не эшитдирип, не ичинден сабийни къаргъамады, жаныгъан иш да этме-

ди. – Не этсин да ач сабий, бир тояр, харип, – деди, башындан энишге Халалгъа къолун узата.

Ол жашчыкъ да болур эди, бек болса, Самат бла бир жыллыкъ: зыккылчыкъ, жаланаякъчыкъ, чубурбурунчукъ, сепгилбетчик, асыры арыкъдан сабий къулакълары, мант чапыракълача, уллула кёрюннген.

– Тилеген этсе уа, – деди, сабийлигин да сынагъынчы, абадан къаннга кирип къалгъан Халал. Анасы алай айтхандан сора, ол адам ач болгъанма десе, кеси къолу бла ол тёрт ётмекни алайлай берип къоя-рыгъына кеси кесин ийнандыра.

Тюзюн айтханда, ол кезиуде Къарачачны башында башха къазанла къайнай эдиле: «Бир, эки деп, алты къабырны къоюп кетип барама, жангыз ёллюк жанымы алып, аладан къачып баргъан кибики. Эгечден да не манга, къарындашдан да не манга энди, обаланы ханс юлюшлю этип кетип бара эсем? Анга кечим жокъду. Не бетден туберикме аны жууукъларына? Не айтырыкъма, къайда къоюп келесе сени кёзюне сугъуп жүрютюучю къайын анангы, къайын къызынгы, кесинги экинги да, къайын къызынгы экисин да? Ала Аллах бла аманат эдиле санга, къадар кеси алай этип къойгъан эди. Сен а жашауну кесинден къачып къутулургъамы умут этесе? Не хазна деп, юсюме сюелип тохтасала».

Ма ол эди алайда, тёрт ётмек урланган угъай эсенг а, кесини жашауу урланса да, абери сезмезлик бола тургъан Къарачачны эки къолу къымылдагъанлыкъгъа, эси – къайда эсе да бирледе, тюзю уа – къабырлада. Аны къолундан тутуп айландыргъан Халалны да къолундан тутханлай, адамла асыры басыннгандан, Халалны къолун юзерге жетдире, кесин Самат сакълап къалгъан жерле таба атды.

Поездни тебирегенин сезген да этмеди. Алама-Ата тийрелеринде жилинла жолдан бир жанындан бир жанына ёте болсала, ханс ичиндеча болмай, тогъайлана кюрешип, сюркелгенлерин кёре-кёре тургъан Къарачач поездни кючден баргъанын жилинланы къум жолда баргъанларына ушатды. Кётюрюп къарыу болмазлыкъ жюгюнден жюрегин алып къачарыкъ кибики, поезд теркирек барса сюйдю, алай поезд учуп барса да, аны ол жюрегиндеги ауур жюк андан айырылмазлыкъын, иги сагъыш этип терегенде, толуракъ ангылады.

Ол кезиучюкде адамланы дауурлары, бир бирге аман айтханлары, аланы терлеген ийислери, хауаны айланмагъаны Къарачачны кёзюне кёп затланы келтирди: 1944 жылны март кюнлеринде адамла былай басынырыкъ туююл эселе да, солдатла къоймагъанлай буштукълап, тууар вагонну тыкъ этгенликге, адамла солууларын алыргъа да къоркъгъан кибики шумсуз эдиле, мугурайып, бир бирлерини бетлерине, хар бири да ол ишде кесин терсге санагъанча къараялмай, баш тёбен болуп олтура эди. Хауа айланмай эди ансы, адам жийиргенирча бир тылпыу да чыкъмай эди.

Ол кюн а, билетчи тиширыуланы къычыргъанларын иш да тунчукъдуруп, хар ким бирер жерчикге къысылыргъа кюрешеди.

Къарачач, жугъун да билмегенлей, жаланда бир аякъ илиндирир жер табар ючюн, аллына тургъанны богъурдагъына илинип тохтаргъа хазыр болгъан огъурсуз адам къадар, малтап, эзип къоймасынла деп, Саматны бла Халалны терезе къатына къысып, кеси уа, манга, айымыса, не да болсун, была къалсынла ансы дегенча, алагъа къысылып олтурду.

Поездни бугъасы, узун созуп къычырып, терклене башлады. Поезд былай терклене башлагъанда, керти да кетип баргъанын ангылап, бир такыйкъачыкъда поездден секирип тюшюп кетериги келди. Олсагъат окъуна кесини ол акъылындан элгенди.

Адамла алыкъа орналып да бошамагъандыла. Къарачачны кёзю тышында къалгъан адам къадаргъа жандауурлу къарады, ала миналмай къалгъанла эдиле: асламысы – солдатла, къайсы – эки къолтукъ таякъгъа таянып, ичи бошдан бир быстыр журун кибик кёрюннген аркъа артмакъларын бир къолларына чулгъап, кёзлерине сюрюлген къасмакъ бёрклерин ёрге этерге къолларын бошаталмай, поездни ызындан жилямсырай къалгъан солдатлагъа къарап, эси сабийлерине кетди. Быланы аталары да къайда эсе да, былача, атыла-сатыла айлана эсе уа деп, ичин бир сууукъ къалтырауукъ алды: бирда къуруса да, ачыудан сангырау болуп, поездни ызындан битип, сагъайып, сын къатып, аланы къоюп кетген бугъа башчыны жаный къалгъанлагъа жер жетерча боллукъ эди, биз а артдаракъ къалгъанлыкъгъа, не боллукъ эди деп, кеси кесине тырман этеди. Кетер кюнлери созула барсала сую эди Къарачач, кетсе да, жаны мында къаллыгъын билип. «Ким биледи, – дей эди алайда ол кеси кесине, – ол Саратовха жазгъан къагъытларымдан бири окъуна аны къолуна тюшюп, бизни излей айлана эсе уа, – деп, аллай бир ышаныу сезим да келди эсине».

Адамланы асламысы Ташкент таба баргъанча кёрюнеди Къарачачха. Ол сахарны аты кёп айтыла эди. Къарачачлары да Ташкентге дери барып, андан а Джалал-Абад жанына баргъан поездге минерге керекдиле. Бу баргъанладан бири жол биле эсе уа деп, жол юйренерге аллай биреуге ышанады ансы, кёчюргюнчю Узун Къаладан ары, баш иеси окъугъан Ростов, сора Моздок, Кизляр сахарлагъа баргъан болмаса, башаха жерге бармагъанды.

Энди жер башы сахарладан бла адамладан толу болгъанын кеси кёзю бла кёрдю, алай Алма-Атагъа келтирген жоллары аз эди да деп, энди кеси кесине дагъыда аллай бир жол къыйынлыкъ алгъанын кечаллыкъ туююлдю. Келсе, ол келги эди, ол жангыз жашчыгъы бла, мени уа анча ауарам бола тургъанлай, сыйлы къабырланы къоюп, не кетер ишим бар эди деп, кеси кесине да, эгечи Чууанагъа да тырман этеди.

Къарачач уяла билген, элде ёсген, намысха къаты адам эди. Анадан ёксюз къалгъанлай окъуна, кесинден кичи экеулен да боюнуна тюшгенлерин, алай бла бек алгъа башхалагъа эс бурургъа керегин сабийлигинде окъуна сынагъанды. Ол себепден кеси кесине этген тырманны, биз, Ёксюзле жулдузу, ангылагъандан, Даулет бла Дауче тырман этгенча, уялтханча кёрюне эди. Бек алгъа адам кесинден уяла билерге керекди

деген эди бирде анасыны эгечи Нюржан. Аны нек айтханын алайда эсине да келтираллык туююлду, алай сёз сабийлени ёсдюрююню юсюнден баргъаны уа эсиндеди.

Энди кеси да – сабийли. Ала ючюн окъуна жашаргъа керек болгъанын билип тургъанлай да, Алма-Ата тийресинде таулу къабырлада анча жууугъун къоюп кетип баргъаны тынгысыз этдиреди, кесинден уялтады. Мен кесим былай этдим эсе, сора быланы (сабийлерине къарап) неге юйретирикме мен деп, ичинден кеси кесине сёлеше барады. Самат да, Халал да терезеге къаплангандыла.

Къарачач да алагъа къарап, аланы башлары бла къыйырсыз-чексиз тюзлеге къарамы кетип, бурма чёпбашла ёзен желинде тарала тургъанларын эслейди да, тууар вагонлада да быллайланы келтирген эдиле деп, ол къыйырсыз аулакъланы жангыз кесини сюрдюрюн жүрегине сыйындырып къояды.

Былай къарагъанда, алай уллу кёрюннген аулакъла, къой жолла юсюнде эшиу эшгенча, алай чалишген салма жолчукъладан башлап, анда-мында бир кёрюннген саксаул тереклени, шайтан жел урчукълагъан букъуну – барын да жангыз жүрегине сыйындырып, къайры баргъанын да билмей, тыш жерлени къыдырыргъа тюшгени ючюн терс болгъанла кимле эселе да, аланы да къаргъаргъа уялып барады. Поездни темир дингиллери жолну къошулгъан жерлеринде тукъ-тукъ, тукъ-тукъ эте, аны жүрегин да тукъуллата, алай барады.

Не заман баргъан болур эдиле. Ненча къычырым арышлагъан, арытхан болур эдиле...

Терезеден бери бурулуп, дауурла аз-аздан шошая баргъан вагонну халына къулакъ салды. Къараса, вагонну ортасы бла баргъан жолчукъда, эки къолун да хапчукла салыныучу тапкалагъа таяндырып, бир узун бойлу, азчыкъ къыраулана башлагъан уллу мыйыкълары бла, Бексолтан Бакудан урушха кетип бара туруп, юйге къайтханда кийип келгенча, аллай башлы хром чурукълары бла гелефейли киши сюелип, Къарачач таба тюрслеп къарап турады.

Ахы кетди Къарачачны. Жюрегини тыпырдагъаны жүрек къангасыны сол жанын тыкъ этип, кёкюрек къангасын титиретип, ёшюн ортасына жылы агъым кёкюрек къангасын къыздыра къуюлду. Аны Къарачач сезді, эс а бурмады. Алай олсагъат окъуна сабийле таба бурулуп къалды. Бир кесекден, къарамларыбыз тюбеп иш къалмасын дегенча, алгъа кёз къыйырлары бла къарап, кишини кёрмегенден сора уа, биягъы вагонну эшигине къарагъанлай къалды.

«Нек битип тура болур эди бери?» – деп, бек алгъа Саматха бла Халалгъа къоркъду. Алай, ол адамны кимге эсе да, биреуге уа ушатды. Кесинми кёргенди, суратдамы кёргенди, ол кезиучюкде айталлык туююл эди.

Кишини кёрмегенинден сора, ол ич къоркъууу ючюн, кеси кесине тырман эте, къоншулагъа иш да эшитилирча, теренден солуду да, къарамын биягъыча аналарыны жүрегинде болгъан къайгъыладан абери да

сезмегенлей, терезеге бурунчукъларын лымпышлап къатханлай тургъан сабийлерини башларын сылап ётдюрдю да, къарамын артха-артха, поездден теркден-терк къача баргъан степьге бурду. Аны терен кючсюннгени бош солугъа да ушамады. Ол теренден солугъаны тарыгъыугъа ушады, бизге тарыкъгъаннга: сау эсе да, шау эсе да, къайда эсе да бир-леде не муну, не сабийлерини къатларына табылмагъанлай, ызындан къаратып жашагъан жакъчысын излегенча кёрюндю.

Терезени ары жаны – кёзжетмез аулакъла, доппан чёпбашланы ёзен жели къалтырата, къайгъысыздыла. Поездни барма къоюп, кесин андан алып къачып, тургъан жеринден айырылыргъа сюймегенча, артха чабады аулакъ.

Оба тёбелеча, узакъда кёрюннген дуппурлары, анда-мында жайылып кёрюннген къой, тууар, туюе къатыш сюрюулери бла бир тюрлю алаша кёрюннген атчыкълагъа минип, сюрюу къайтара айланнган къысыкъкёз адамлары бла артха-артха къачады аулакъ.

Кёзкёргенде, башларына да къыркъылгъан акъ къой жюнле къаланнган кибик, акъ булутла къазах телпеклей болуп тургъан тау шынжырла кёрюнедиле. Ала ашыкъмайдыла бир жары да, бу кёз аллында артха-артха ыхтырылгъан аулакъла ашыкъгъанча туююлдюле. Ала жерлеринде турадыла. Была, Къарачачлары, бери туюшюп, Тюртюлю таулары, Холам къаялары къалгъанча анда, жерлеринден тепмей.

Кимни къолундан келликди аланы жерлеринден тепдирирге, адамламы болгъандыла ала, власть, кесини акъылына келгенича, атдым-сатдым этип турурча?

Аулакъ желлери, эмен къабукълай, жыйыртмакъ этген бетлерин бери буруп, сюрюучюле да кетип баргъан поездни, Къарачачны, аны эки жашын ашырадыла: анда, артда, къабырлада къалгъан къысха жууукъларыны аманатларын кеслерини боюнларына алып, аны себепли уа: къайгъырмагъыз, барыгъыз, биз да бир муслийман халкъбыз, къабырларыгъызны да, кесибизни къабырларыбызныча, кырдыкга-хансха урлатмай тутарбыз обаларыгъызны да дегенча.

Адамы аз аулакъны болуму бусагъатда Къарачачны жанына кёчюпдю: аулакъча, къыйырсыз-чексиз, бир тюрлю бир ышаныу илишан, таянчакъ токълалт, келир кюнню бирда къуруса да, къыйырын окъуна кёзге илиндирирча бир жарыкъ жилтинчик жокъду.

Кесин ол аулакъны жюгенсиз аяз толкъунуна атып, барын-жогъун да унутуп баргъан Къарачач, биреу къолтукъ тюбюне узалып, дыгъыл этгенча, сескенип: «Оу!» – деп элгенди. Эси къатында олтуруп, терезеден ары къарап тургъа жашлагъа кетди. «Была былайлаймы турлукъду-ла? Ёсерле, Аллах быланы да къызгъанмаса манга. Тоба! Тоба! Аллах, сен кеч. Терсле сёлешдим. Бир ууахты намазымы оздурмагъанма, кёрюп тургъанса, кеч, была тутарыкъдыла мени, быладыла тутурукъларым. Ала ючюн окъуна кюреширге керек туююлмюдю жашаргъа?! Бу аулакъча, жашаулары бир чирчиксиз къаран къалгъанла уа, кеслерин ёлтюрмей, къалай турадыла? Къайры бара болурма мен? Къайсы мырттылагъа? Бу

экисине кысылып жашап турмагъанлай, бирси экисини кыбырлары, Амманы, Экызыны обалары тебеленген жерледе!».

Ол кезиуде биягы мыйкылы киши келип, алагъа кырап сюелгеннин кёзю бла кёргюнчю жаны бла эследи. Бурулду аны таба. Сейир этип, кыоркыган да этип, алай кырады. Ол да, баям, аны халын ангылагъан болур эди, кеси селешди.

– Бу сабийле мени Ростовда Шимал-Кавказ халкъланы Коммунист Университетде окыугъан Бексолтан деп, бир татлы тенгим болуучу эди, анга бир бек ушайдыла. Манга ол юйюрю тышген бир суратны кёргюзтген эди. Сен да аны сабийлерини аналарына айланмай ушайса, мен суратда кёрген тиширыугъа. Алай туююл эсе, айып этмегиз, мен жангыла да болурма.

Ол сёзлени айтхан кишини Кыарачач да танып кыойду. Бексолтанны сураты барды муну бла Ростовда окыугъан заманында тышген. Кыазакълы Строевди бу...

Кыарачачны санлары кыыздыла, кийимлерини туюбуне кыумурсхала кыутулуп жамлагъанча, эти бир тюрлюле кичиди. Бетине кыаны тыкь болуп, хончаларын ачитхан окыуна этди. Жюрегини урууу бютюнда кыазауатланды.

Бусагъатда аны кыайгысы Строев туююл эди. Ол бир аман хапар айтып иш кыояр сабийлени аталарыны юсюнден, ийнаныу юйчюгюн оюп иш иер деп, анга кыоркыады. Тап ол кезиучюкде алагъа кырап сюелгенни унутхан окыуна этди. Сабийле да, терезеден бери бурулуп, бир аналарына, бир ол кишиге кырап, агуман болуп олтурадыла. Бир жукь ангыламайдыла.

Поезд а барады Казахстан аулакъланы арыта, дингиллери темир жолну кыошакъларында бир кибик тукь-тукь-тукь эте, Кыарачачны жюрек тебиуюн да кеслерини тукь-тукъларына келишдире.

– Атыка бла суратха тышген оруслу киши, – деди Самат, ол кишини тюз да бетине кыарагъанлай. – Самат, жингириги бла Халалгъа кыатылып, кыолчугъун кётюрюп, балан бармакычыгы бла ол сюелип тургъан мыйкылы бийик кишини кёргюзтдю. Сора анасына бурулуп, муну танымаймы тураса дегенча, соруулу аралып тохтады.

Кыарачачны дыркь деп, эсине тышдю ол сурат. Тытырташдан биргесине алып келгенди сюргюннге да, суу ётдюрмеучю кыагытха чёргеп, жюрек жылыуундан айырмай жюрютгенди. Алма-Атадан Кыыргыызгъа тебирегенде уа, Нафийни эки кызы, бирда кыуруса да, анабызны кыарындашыны суратын бизге кыоя бар деп, алып кыойгъандыла Алма-Атада.

Эсине тышдю баш иесини биргесине окыугъан ростовчу кыазакълы киши. Энди уа бир сейир этгени: бу да сюргюн адамы болуп, кесини ахлуларын излей айланган бир жанды, баям. Бери, биз насыпсызланы келтирип текген жерге, кыайдан тышдю.

Кыазакъланы да кёчюргендиле деп а билмейди. Биллик да туююлдю, кыазакъла кёчюрюлмегендиле. Бары кыазакъла кеслерин Днепр суу

боюнларыннан кысталганга санаганлыкыга, ала кысталган эт-мегендиле. Ала хорлукыга-зорлукыга тээрге суймей, жюрек адамла башларын алып кетген Днепрчиле болганларын кайдан билсин Къарачач.

– Мен хаталы адам туюлме, къоркъмагыз, Акыз. (Строев «й» харфны къошмай айтычу эди Къарачачны Бексолтан айтычу атын. Бексолтан, суратын кёрюзтюп, Къарачачны атын ненча кере кайтарып айтхан эсе да, Строев тюз айталмады ол атны). Строев а Къарачачны сейир этип къараганын бир кесек жумушатыр ючюн айтды ол сёзлени, Самат аны танып кыйганын да ангылап, Къарачачны анга ийнанмай турганын да кёрюп.

– Мен да урушда эдим. Жаралы болганма да, урушха жараусузга чыгарып, Ташкентге ийгендиле. Кесим ростовчума. Аскерде, артыкъда бек уруш заманда, жорукъ алайды: кайры буюрсала да – ары. Ол себепден кесим келеме, кайда тохтарыгымы билгинчи, юйюрюмю алмай келеме. – Сора Саматха бла Халалга къарап: – Мени да барды быллай экичигим. Быладан абаданыракъла болурла, эшта, – деди. – Алайды да, Ташкентге дери мен негерме сизге. Не жарсыуунг болса да, айт манга, уялма, мен да бу вагондама. Заман кыйынды. Тенгими юйюрюне тубегениме бек куюандым. Кесинден а не хапар?

Къарачач не айтырга да билмейди. Хапар жокъду дерге кёлю бармайды. Ётюрюк айтырга уа неге керекди.

– Тапмай айлана болур. Билмейме бир зат да. Бизни бу жерлеге кёчюрюп келтиргендиле. Анданбыз мында биз. Бизни былай этдиле, ол аны биле болмаз. Не билейим. – Къарачач, инбашларын жыйырып, мудах къарамын бир жанына бурду.

– Билеме. Кыраллыкны бек уллу терсликлеринденди бу иш. – Строев, ол сёзлени айта туруп, башын эшикден артхаракъ тутуп, вагонну узунлугуна эки жанына да сынчылап къарады. – Ол сабийлерин, сени да жанындан да артыкъ кёрюучю эди. Тапмай кыйрыкъ туюлдю, жаны сау болуп. Сизге этилген артыкылыкны мен толу билеме. Терслик этилгенди. – Строев дагыда, сынчылап, жан-жанына къарады, вагондагыла эшитип иш кыймасынла деп. – Охода, мен былайдама, керек болсам, айтырсыз. Мишады атым. Энди уа кайрысыз?

Къарачач Мишаны алай сорлугун сезип эди:

– Кыргызда Джалал-Абад деген бир жерге мени эгечиме бара турабыз. – Къарачачны ол сорууга жууабы хазыр эди.

Строев, сабийлеге ышарып, Саматны башчыгын сылаган да этип, кесини жерине кетди.

Керек болсам, айтырсыз дегени кесин кёп сакълатмады...

Ол да кесини жерине кетип, Къарачач да Строев бла бирге Бексолтан тюшген суратны юсюнден сагыш эте тургунчу, бир жаягындан къарасанг, бирси жаягы кёрюнеди дерча, бир таза тауусулган адам, юсю-башы уа – бир тап, ёсюмлю, Къарачачлары олтуруп турган жерге жетип, тепсиликге салынган къангачыкны тубюнде ол юч ётме-

ги къалгъан ау хуржуннга битип къалды. Къарачачны ахы кетди. Эки жашны да кесине къысды да аякълары бла ётмеклени къабыргъа таба ышырды. Жюреги сезди ётмеклеге кёзю къарагъанын. Вагонну ол бёлюмюнде бир бош жер барды. Аны иеси кече ортадан озуп, жетер жерине жетип тюшюп кетгенди. Алайгъа адам келмегенди. Къарачач адыргы этип, тегерегине къарады. Ол адам, сол къолуну балан бармагъын эринлерине жетдирип, онг къолуну женгинден да бичакъны къыйырын къаратып: «Тс-с-с», – деди. Къоркъуу олтургъан жерине къадап, сёзюн чыгъарыргъа да тили айланмай къалгъан Къарачач, ётмеклени къабыргъагъа къысып тургъан аякъларын артха тартды да кёзю-къашы бла ал деген магъанада, башын алгъа булгъады. Ол адам бичакъны женгини ичине тартды да, сол къолун эринлеринден айырып, энишге ийилип, ётмеклеге узалды.

Алма-Атада сабийчик алып къачханындан къалгъаны эди. Бир ётмекни тауусхан эдиле. Ючюсю къалып тура эди. Алай, сабийлерине къоркъгъандан, къычыргъан зат да эталмай, былагъа тиймесин ансы, аладан къарылсын деп ичинден, ётмеклени алма къойду.

Ол адам, ётмеклени да алып, ёрге болама дегенлей, тюз да тургъан жерине оюлуп сойланды. Ётмеклени къолундан ычыхндырды да, ала жанбашланып, сабийлени аякъ тюплерине сюрюндюле.

Асыры къоркъгъандан, бир такъыйкъаны ичинде кёз юсюне (къайры бараса, къуругъан жанынг, жол билгенинг жокъ, жер билгенинг жокъ, сабийлени аталары сакълап тургъан кибик, амандан ёллюк аман деп, кеси кесин ичинден къаргъай), ол кезиучюкню ичине битеу жашауун кёз туурасына келтирип чыкъды. Ол эгечи ийген чакъырыулары да, жолгъа арсар болуп чыкъгъанын да, Забитни да: «Барлыкъ эсенг, бар, угъай эсе уа, жаз да, иймесин эгечинг бери чакъырыула» дегени, къайын къызыны ызындан жияй къалгъан къызлары, элден огъарыракъда къабырлада къалгъанлары – бары да тырмансынып сюелдиле.

Ол кезиучюкде биягъы бир шыхар-шухурла эшитилдиле да, башын кётюрюп къараса, Строев ол кишини ёрге къобарып, жагъасындан тутуп алып кетди. Къайры элтгенин, къайда къойгъанын ким билсин.

Къарачач ангылагъандан, такъыйкъа да озгъан болмаз эди, Строев къайтып келип: «Къайгъырма, мен былайдама, узакъ туююлма, сабырлан, эс жый», – деп, аналарына къысылып тургъан сабийлеге – Саматха бла Халалгъа: «Сиз да энди хайт дегиз» дегенча, ышармиш этип къарап, бурулуп кетди.

Андан сора, Ташкентге жетгинчи, Къарачач къоркъурча абери болмады, кеси айтханлай, Аллахны ахшылыгъындан.

Алай, Ташкентге жете туруп, вагончу тишируу:

– Иги тынгылагъыз манга! – деп, башлады сёзюн, – Ташкентге келгенле къалырла, алай андан ары барлыкъланы санитар тинтиуню ётмеселе, миндирлик туююлдюле поездге. Эсигизде болсун! Ташкентде къаллыкъла тюшерге хазырлана башлагъыз, къалгъанла уа хапчук-ха-

рекетлерин кысымчыкыла этсинле да асыраугъа берсинле, кеслери уа санитар тинтиуге хазырлансынла.

– Джалал-Абадны поездинедамы? – Айтханларына кёре, Ташкентден Джалал-Абадха артыкъ узакъ туююл эди да, ол ортачыкъ ючюн тинтипми айланырыкъдыла деп, кеси къайгысын селейтирге кюрешди Къарачач.

– Башха туююлдю, къайсы поездге да, – кысха айтып кетди вагончу, ачдан кёпгенча кёюннген толубет тиширыу.

Юс кийимлени санитарлагъа берип, ала уа кийимлени битлерин, сиркелерин кюйдюрю ючюн, кыызгъан ёре кюбюрге саллыкдыла, ол кезиуге уа хар адам хамамгъа кирип чыгъаргъа керекди.

Кийимлеринг тазадан, ариудан жылтырап тура эселе да, аллай тинтиуню ётмегенлей амал жокъду. Къарачачны олду къайгы этдирген. Ол хапарны вагончу тиширыу айтханлай окъуна, биягы кеси кесин жанып башлады: «Къайры атангы башына бараса сабийлени да такъ-макъ этип?».

Сабийле, Къарачач сагыш этгенден, уллула болгъандыла, быланы биргенге тиширыу хамамгъа къалай кийиргин? Кеси киреди да, жолгъа алгъан хапчукчуларын асыраугъа берсе да, тышында кеслери къалай къалсынла сабийле, ким бла кюйсун быланы? Ол вагонда ётмеклеге келген киши поездде эсе, дерт этип да тура болур. Ол кюркюу да ичин тырнайды.

Не да болсун, башы къазанды.

Ташкентге жетерге кёп къалмагъанды, вагондагыланы кюзгалгъанларына кёре. Энди ол хар несин да унутханды, сабийлени санитар тинтиуден къалай ётдюрсюн – ма олду баш къайгы.

Строев да Ташкентге келгенин айтханды Къарачачха.

Алай, не деп тилериксе андан болушлукъ? Не деп айтырыкъса тиширыу башынг бла, мен хамамгъа кирип чыкъгынчы, была бла бир тура тур деп?

Санитар тинтиуню Строев да биле болур. Тиширыу тешинип кирликди хамамгъа. Аны къалай айтырыкъса анга? Хамамгъа кирлигинги биледи, ары тешинмей кирмезлигинги да – алай. Сора аны, эр кишини, эсине-акылына не келир, тап болушургъа айтса да. Угъай, аурунг, анга ол сёзлени айталлыкъ туююлдю, ёлюп да. Бир затчыкыла узатып неда бирда кюруса да, ол къалгъан эки ётмегинден бирин берлик эсе да, бир тиширыу табаргъа керекди.

Хо да, мен алай окъуна этейим. Быланы кеслерин да иерге керек боллукъду хамамгъа. Алайсыз быланы да кюярыкъ туююлдюле поездге, сабий сабийле болгъанларына да не хазна къарасынла.

Ол да бир баш ауруу болуп чыкъды Къарачачха.

Аллай жол чурумла ючюн кесини этин ашайды, къаргъайды, жаны сау ары жетсе уа, эгечи эшитир эди айтырыгын.

Купени башында чыракъ азчыкъ жилтирейди. Кюншу купеледе хурулдагъан тауушла эшитиледи. Сабийле, экиси эки жанына олтуруп,

башларын бир бирге айландырып, Къарачачны тобукъларына салып, къалкъып къалгъандыла. Аланы уятыргъа болмай, айымыса, танг ата жетерик эсек Ташкентге, былайлай чыгъарма деп, кеси теке къалкъыу эте, вагонну ары бла бери чайкъалгъаны сайын, аяза, къалкъый, ма алай барады. Жашланы уятмаз ючюн, ма алай олтургъанлай, эки къолун да экисини башларына салып, аланы жумушакъ, къысха жүлюннген къара сабий чашчыкъларын сылай, чыкъды тангнга.

Ол ётмеклеге узалгъан киши эсинден бирда кетмейди. Аны акъылына келмеген зат а жокъду: келе келип, быланы бирлерин бичакъ бла уруп кетсе уа; тюз да башы бери къарагъанлай, ётмеклени узатып берип къоярыкъды ансы, къычыра, адам чакъыра турлукъ туююдю.

Дунияны болумун да, сабийлерини къайгъыларын да башына кийип тургъан Къарачачны къайгъыла къошуна кирип келип, къазакълы киши былайда да табылды.

– Мен тюшер жериме жете турама, сиз а арлакъгъа барлыкъсыз, – деди ол, танг белгиси вагон терезеден къайнагъан сютню кёмюгю бетли болуп къарагъанлай, келе келип, вагонну Къарачачлары болгъан бёлюмюне, уялтмайым дегенча, къарагъан да этмегенлей сюелип. – Алай, башха поездге, Джалал-Абадны поездине, минер ючюн санитар тазалыкъ тинтиуню ётерге керексиз. Кийимлеригизни берип, къуууртма кюбюрге салып, кесигизни уа хамамгъа иерикдиле. Сен сабийле бла къыйналлыкъса. Мен хамамгъа кирмей да кеталлыкъма, мен жеримдеме, алай жашчыкъланы кийирир ючюн, мен ала бла барырма хамамгъа, сен алгъа кир. Хапчукланы да сакъларбыз, сен чыкъгъынчы.

Строев, ол алайгъа сюелгенли да, къарамын Къарачачха, ол сёзлерин айтып бошап, алай бурду.

Поезд жүрюшюн акъырын эте башлагъанды. Адамла къозгъалып тебирегендиле.

Къарачач, уялып, къызыл шишлик болду. Къууаннганын да букъдурмады аны ол къайгъы туюнмчегин тешерге амал табылгъанына.

Да не? Жашау кесини къабына кийирмей къоймаз, суйсенг, суймесенг да, уялсанг, уялмасанг да. Ол акъыл Къарачачха бир кесек тынчылыкъ берди.

– Ахшы. Сау болугъуз! Алай тап болур. – Кесини сёзлерин кеси эшитмеди Къарачач.

Поезд тохтагъанлай, барлыкъ жерлерине келгенден сора да, ашыгъып, муштухул болуп, тюртюше, жол талаш эте, эшикле таба сырындыла, юрюлдюле, сюрюлдюле, къуюддула.

Къарачач ол басыныуну жукъарма къойду да, абери унутмаз ючюн, къолларына аллыкъларын алып, тегерекге-башха дагъыда бир кере къарап, сабийлени аллына этип, кеси аланы ызларындан вагон эшик таба тебиреди. Ала эшикге жууукъ бёлюмде эдиле да, кёп да чырмалмадыла. Къозгъалгъан дидин уялай болгъан перронда, тюз да тапкаланы къатларында, Строев сюелип тура эди. Ол алгъа Саматны, аны ызындан Халалны къолларында да бирер къысымчыкълары бла бирге алып-алып,

жерге салды да, Къарачачны къолунда кысымланы да алып, Къарачачны эркин тюшме кьойду.

Ыразы эди анга ол себеплиги ючюн Къарачач. Алай, ким биледи, бир таныш таулу иш бар эсе да, кёрсе, не айтыр деп, тапкаладан жерге тюшгюнчю окьуна, жыгьал-мугьулдан башха бир киши кишини да сан этмеген адам къадаргъа къарады.

Мында адам кёреди деп, къоркъгъан угъай эсенг, ажашмай да бир табалгъы эдинг бир бирни. Ол акъыл билдирди Къарачачха кесин.

Строев Къарачачланы адамла азыракъ болгъан бир мюйюшге элтди да, кеси уа Къарачачланы билетлерин алып, аланы андан ары барырча тамам этерге алып кетди. Ол аскер кассагъа барып, терк окьуна билетлени компостер этдирип къайтды да Къарачачха:

– Энди сен ма былайны, ажашмаз ючюн, бир белги бла эсингде тут да, хайда, ма ол адамла баргъан жары барып, хамамгъа кирип чыкъ, – деп, адамла, кычырыша-тюртюше, тыгъылма тизгин болуп баргъан жары къолу бла кёргюзтдю.

Этди алай. Къарачач кетди. Самат бла Халал Строев бла къалдыла.

Былай къадар адамны ол кёчюрген заманларында болмаса кёрмеген сабийле сейир этип сюеледиле. Энди кеслери да кеслерин жюрю-таллыкъ, адам айтханны ангыларыкъ, этерик сабийле болгъанлыкъгъа, Строев Саматны да, Халалны да къолларындан тутуп сюеледи.

Сёлешеме десе да, была жукъ ангыламайдыла орусча. Ол себепден тынгылагъанлай сюеледиле ючюсю да – эки сюргюн, сабийликлеринден тутмакъ кёрген, эркинликсиз сабийле бла совет офицер башына эркин болгъанлыкъгъа, аскер оноуда жюрюген къазакълы Узбекистанны ара шахарыны темир жол станциясында. 1946 жылны март айларында болады ол. Сюргюн азабына тамам да эки жыл.

Къарачач келгенден сора, Строев Саматны бла Халалны да элттип, хамамгъа кеси да кирип, жууунуп чыкъдыла. Андан сора Джалал-Абад таба барлыкъ поездни сакъларыкъ жерлерине элттип, алайда саламлашып:

– Бексолтан келсе, бек къаты соруп, салам айтырсыз менден, – деди да, сора, сабийлени башларын сылай, – энди сиз хайт дегиз, уллу болгъансыз, кишилесиз, – деп кетди...

Къалды кеси жангызлай Ташкент станцияда, Джалал-Абад таба барлыкъ поезд келлик перронда, эки сабийине ышанып, Къарачач. Жашагъан дуниясында эслеп эсинде болмагъан шахарда ингир къарангысы, баш иеси кетгенли да жарымагъан жанын бийлеп, болгъанындан эсе, уллулукъ да кёрюннген, эки инбашын кысха арытхан сагъышла агъач теренлерине алып кетип барады.

Алыкъа поезд келирге иги кесек заман болгъаны себепли, станцияны ичине кирирге кереги эсине келип болса да, Алма-Ата къатында таулула къурагъан элчикни кюнлюм бетин алып тургъан терек бахчаланы кюз кезиуонде жыйылыр амалтын тюшген алмаларындан да кёп адам болгъанлыкъгъа станция тийресинде, аны кёзюне киши да, жукъ

да кёрюнмейдиле. Строев бир иги хапар айтыр эсе деп, жаныны терен асырауунда тутхан муратын станцияны жамлай келген кече кьарангысы жутуп барады.

Биреулен бир затны, тартып алып, сыйырып баргъанча, алай кёрюнеди Къарачача кечени ол хыны тумалауу, кьоргъашин жюк бола.

Строев айтыргъа керек эди: «Бексолтан келликди, сакълагъан эт тёзюп ансы, келликди, келмей кьаллыкъ туююлдю, ол асыры бек сую эди сени, сабийлерин, ол себепден сизни бир кёрмегенлей, ёлюп кетерик жан туююлдю», – деп.

Айтмады да, бар умутларын да Ташкент кьарангылыкъны кьолуна берди да кетди.

Ол Строевден аллай сёзлени сакълагъан этгенликге, ол сёзлени уа кесини ёз жашауун харам этгенине таянчакъ этерге умутланганлыкъгъа, Къарачач, ичин ачса, анга ийнанган да этерик туююл эди.

Сакъла тёзюп дерге бек тынчды. Аны Симонов да айтханды 1941 жыл «Правда» газетде. Окъугъанбыз школда, бирден-бирге бере, битеу устазла. Баш иелерин сакълагъанла уа – бютюнда кьампалып, тынгылы. Жашау аууздан айтханча болса уа...», – дейди кеси кесине Къарачач.

Станцияда сыйынып болмагъан кёп адам жыйылгъанлыкъгъа, Къарачачны жюрек кыйынын, сакълауун ангылагъан биреулен табылса уа, анча адамны ичинде! Аскер кийимлери алыкъа да от-ёртен ийис этген кишиле, тиширыула да бардыла.

«Къайры бара эселе да, была бары да, бу урушла болмагъан жерге нек жыйылгъанларын кеслери да биле болмазла. Аладан бирлери дамы кёрген болмаз Аны, бир тырнакъ тенгли, халы кьалымдыкъчыкъча бир окъуна бир хапарчыгъын айтырча? Айтырыкъ болгъан окъуна этсе да, ким кимни танырыкъды бу кьатышда?»

Къарачач акъылы бла аны ангылагъан этгенликге, жюреги унамайды ангыларгъа.

Жюрегине уа оноу эталмайды, аны жюрегини оноучусу урушдады алыкъа.

Уруш бошалгъан этгенликге, аны урушу бошалмагъанды: эли-жерри сыйырылып болгъанын, бизни да бир жер этеклерине чачханларын билген эсе, тёзген болмаз да, ол да кесин жойдуруп кьойгъан болур.

Кече кьарангысы, жаныны кёзлерин иш да жумгъанча, сагъыш толкьунларын окъуна букьдурады да, таланган. Алма-Ата кьатында таулу элчикде таулула кеслери башлагъан кьабырла окъуна толу келмейдиле кёз туурасына. Кеси кьолу бла кьазгъан кьабырла. Алагъа барыргъа шайтан жел кьоймады.

Алада жатханланы жанларына ишми тийген болур мени кетип кьалгъаным? Болмаз деме. Бу ташкент кече кьарангысында мени излеп а айлана болурламы ала да, Бексолтан излегенча? Экилери манга анда тюбеп, ортагъа алып, нек этип кетдинг алай деп, соруу эте тура болурламы?

Кеси кесине тырман этип, этин хуппежинлегинчи, мурсалап тургъанлыкъгъа, Къарачачны эгечи жашагъан жерге тартхан сылтауу да бар эди. Ол кеси кесине айта, кече тюшонде кёре, кюндюз тюнюнде сагъына келген бар чурумланы да хорлагъан – сылтау.

Кеси башындан ётген иш эди ол сылтау. Къарачач, ёшюню ауруп, жанына къоркъуу болгъанда, бек алгъа ол къалгъан экиси эдиле эсинде. Кимге къалырла была, кимге керекдиле была, хар ким кеси къайгъылы, тыш жерде адам кесин да жанашдыралмай, агуман болуп тургъан заманда ким къарарыкъды былагъа? Кесим сынагъан ёксюзлюкге была да тюбеп къаладыла. Бирда къуруса да, бир заманлада менича, была да эгечими къолунда къалсала, иги туююлмюдю? Биз да, Ёксюз анабыз тапхан анабызны туугъан эгечи болмаса, не билейим, къалай болур эдик?

Къайын анасыны, къайын къызыны, аны да эки къызыны, кесини эки гитчесини да къабырларын къоюп кетерге кюч берген ол эки саууну къайгъылары эди. Эгечини да бар эди жашчыгъы – Къарачачны ёлген Светасы бла тенг. Аны да баш иеси урушда эди. Хапары-чууу да жокъ. Манга бир зат иш болуп къалса да, ол бирине къарагъан былагъа да къарар. Бу экиси андан таматаракъдыла, аны жангызына да таматалыкъ этерле. Иги тергеп къарагъанда, бу экиси анга (эгечин айтады) да болушлукъдула. Къараса, кесине – иги. Жаным сау болса уа, кесим да кечиндирирге, эгечимики да была бла бирге ёсер.

Ол къууумла эдиле Къарачачны Туркестан жанларындан Орта Азия тарафларына элтип баргъан...

Не да болсун, жауун булутла кибик, башын кётюрюрге къоймагъан ол тукъум сагъышлагъа батып, ала уа Къарачачха, жолну къоратхан жомакълача, заманны къысхартыргъа болуша эдиле...

– Келчи, ичине кирейик, – деди, онг къолтукъ тюбюне къысылып сюелген Самат, женгинден энишге тартып. Ол кезиуде къатында жар оюлса да, аллай бир элгенмез эди Къарачач, элгенип, кесине келди да, жерге кирлик болуп, уялды сабийледен. Аланы да унутуп, бу халкъ къадарны да кёрмегенлей, кесини къара сагъышларыны ауара тёшелмелерине берилип къалгъаны ючюн.

– Келигиз, – деди Къарачач, жаулугъуну тюбюнден бери къарагъан къара чачын жаулукъ тюбюне жыя, сол къолтукъ тюбюне къысылып, ёретинлей къалкъып къалгъан Халалны да уятып, къолуна анга жетерик къысымчыкъны да берип. Къарачач кеси да, тюз олтура баргъанлай, къалкъып къалды...

Къалай къалкъыгъанын билмеди Къарачач. Ары дери башын къайнатып тургъан сагъышла, тюш болуп, сюелип къалдыла аллында. Джалал-Абад станциясына жетгенча болады да: «Неди сизни бу эте тургъаныгъыз? – деп, ауазы да теренден тунукъ чыгъып, Бексолтан алайгъа, жер тюбюнден чыкъгъанлай, битип къалды. Жер бир тюрлюле чайкъалады, Тытырташ башларында къалкъгъан къушла, аягъы малтанган киштик баланы тауушуча, бир тюрлю иничке тартып къычыра, жерге-жерге къарап, Къарачачланы арбазда тауукъланы сынчыкълап айлана-

дыла. – Биз анда къан тѣгюп, кесибизни жашауубузну тюкге да санамай, кыралны аллында да, юйюрлерибизни алларында да бетибизни жоймай кытулур эсек деп кюреше тургъанда, сиз мында не алыш-бѣлнош эте турасыз сабийлени. Аны ючюнмю кюрешибиз биз, сиз ѳлгенлеригизни кыбырлары унутурча, сабийлени ѳсдюрюрге эринирча...»

Къарачач, кыругъан турукълай, сын кыатып сюеледи. Эгечине кыараргъа окъуна уялады. Бексолтан ючюн да уялады Къарачач. Анга, Къарачачха, не айтса да, айтсын, бу уа – эгечи, не зат этгенди ол анга алай хыны сѣлеширча? Мен анасын, эгечин, эгечинден туугъанланы, кесини экисин да Алма-Атада кыюуп келе тура эсем, ол терслик мендеди. Бу уа – эгечим, не этгенди аллай бир? Аны да барды кычырлыкъ адамы, ол да, Бексолтанча, урушдады. Келсе, айта туруп айтырыгъын. Кеси келди эсе, сорсун кесини сабийлерин. Ма экиси добар-доппасла болуп турадыла аллында. Нек кѣрмейди аланы?

«Сабий анасы бла ѳсрге керекди, анасы сау ѳксюзге саналмайды. Кыалай билмейсиз аны?! Айт, Къарачач, эгечинге айт, иймесин Хасыуну кесини кыайын анасы бла. Ол аны атасыны анасыды, уллу анасыды, алай анга тапхан анасыча киши да болаллыкъ туююлдо. Кетермесин кесинден узакъгъа. Кеси жангызлай кыалады. Башынамы урады аллай жангызлыкъ жашауну?! Бир сабийни ѳсдюралмазылкъ ол да туююлдо. Бек иги жерде ишлейди. Сен, харип, тапхы эдинг аллай жер ишлерге. Андагъы устазлыгъынг мында неге тиеди?! Этмесин алай. Ёмюрден ѳлюмге дери ол иши тырман жюгю болуп, бир заманда да бошламаз аны. Минг кере сокъураныр, тобагъа кыайтыр, Аллахдан кечгинлик тилер, алай бири да болушмаз бу терслигини башын жулургъа. Этмегиз алай! Уо, этдирме ол ишин! Кесинг анамы, эгечими кыбырлары кыюуп келесе, эки гитчем да андадыла. Аны ючюн санга айталлыгъым жокъду. Таянчакъ излейсе кесинге, туугъан эгечингден уллу таянчакъ а – кыайда? Болсада, ол да менича болалмаз санга. Керти эдим санга. Сен да кертисе манга. Манга кертилигинг сабийлерибизге кыарагъанынг боллукъду. Эгечинге жууукъгъа келеме деп, бир терслик этдинг эсе да, бу кыалгъан экисин биргенге тагып айланнганынг ючюн, кечеме ол терслигинги. Строевдан бош кыоркъа эдинг. Ол керти нѳгерим эди. Аман ниети боллукъ туююл эди аны санга. Бир башха адамгъа да алай ышанып тур демейме. Ёлген иш этсем да, олсагъат кыобуп кыалырма, бир эр кишини кесинге сѣлешдирсенг. Дау кыаясы болурма. Мен аллынга алай сюелсем, Тюртюлю сууну кыутуруп келгени бешик эхчелгенча кѣрюнюр. Кесинги намысынга сакъ болгъанынг мени намысымы да сакълагъанынгды.

Эгечинге уа айтхан эт – ол дуняда да жетеди гюнях, бу дунясында кыутула кетсе да. Кертилик бир кюнлюк иш туююлдо. Намыс дегенинг а кыудуретни кесиди. Сабийле да жокъдула былайда, келчи бир кыучакълай кетейим, ашыгъып турама». Бексолтан, кыучагъын кенгнге жайып, аны таба алгъасыннганча кѣрюндю. Бексолтан алай этгенлей, оу кюнюм, ма экинг былайдадыла да, кыалай кѣрмейсе деп, Къарачач эки кыолу бла Бексолтанны арлакъ тюртеме дегенлей, уянып кыалды.

Саматлары да, андан алгъаракъда уянып, аналарыны жукълап тургъанын кѳрюп, уятыргъа-къалыргъа да билмей, экиси эки жанындан къолчукълары бла аналарыны эки къолуна тийип, агуман болуп олтурадыла. Къарачач уянганда, сабийле да, экиси эки жанындан болуп, къолларындан энишге тартып, уятыргъа кюреше. Уялды сабийледен Къарачач. Гитчеден уялмасанг, уллуладан уялыргъа да юйренмезсе...

2

Къарачачлары миннген «Ташкент – Андижан» поезд Джалал-Абадха эрттенликде сагъат онбирледе келди. Ташкентден окъуна телеграмма ургъан эди Къарачач. Джалал-Абаддан да сексен къычырым жол барлыкъдыла Къарачачны эгечи тургъан жерге дери. Аллай бир барлыгъын биле эди Къарачач. Къайда, къалай таба баргъан машинагъа минеригин эгечи Чууана жазгъанды. Аллына къараргъа келирге уа айтмагъан эди.

Тюше келгенлей, Къарачачлары келген жары тебиреп тургъан поездни Къарачач, сабийлерини къолларындан тутуп, тюшген вагонну тенглигинде вагонну къатында эгечин эследи. Кѳзю кѳрген да этгинчи, не аламат, не сейир, эси ол жанына кетген эди. Ол а кѳрмейди алыкъа.

Къарачач алгъа Чууана аланы алларына иш этип келген сунду. Нек къыйналып айлана болур деп, келди эсине. Чууана ол вагонну ичине къарап, аны ичинден а бир къарт къатын бир сабийни тутуп, ол сабийчик да кесин Чууана таба тартдырып атып, къычырып жияяп, элни-жерни къаратады кесине. Бу халабалыкъны кѳргенлей, тюшю дып деп, тюню болуп къалды...

Сабийни алай ачы жияяп, Къарачач бир заманда да кѳрмегенди. Ол кюнмю, бюгюнмю, кеси ёлюп кетгинчи, Къарачач сабийни бош, кеси жыгъылып жияягъанын да, ол кюн ол сабийни жияягъанын кѳтюрюрге юйреналмай кетди...

Аллы тыйылып тургъан суу кибик, къотарылдыла вагонладан адамла. Былайланы адамларыны да бет орамларыны Къарачач Алма-Атада кѳрген къазахлыладан кѳп башхалыкълары жокъду. Алай, къазахлыла танкы жумуртхалача, толуюуртлуракъла, базыгъеринлирекле, сайбетлирекле болурла деп келеди акъылына.

Къарачач алайда эслеген иш этсе, бери келгенине сокъурандырлыкъ, къанын бузарыкъ ишге кѳз ачарыкъ эди.

Биз окъуна – Ёксюзле Жулдузу бла Жан Жулдузу – кѳкледен-кѳкледен, Байчы бла Бийче да – жарден, тюз да туурасындан къарап окъуна, адамны къусарыгъын келтиргинчи титиретирик бу бир сейирлик муштухулдукъгъа тюбедик: Къарачачланы келип тюшгенлерин, Къарачач кѳрмеген сунганлыкъгъа, Чууана алгъаракъ эслегенди кѳз къыйырлары бла, алай иши ашыгъышлы эди да, ала, эс жыйып, мени излеп башлагъынчы, быланы ашырыргъа жетиширикме дегенча муштухулду. Поезд, артха бла алгъа тепчий, бугъаны базыкъ быргъысындан къаралдым-

кёксюл тютюн болгъанны кукурт ийисге алдыра, адамла, кеслерин вагонлагъа атып, поезд тепчиген жары, талны салма къалын чачлары желде желнегейленгенча ышырыла, вагондан бери къолчуклары узатып, жилиямуқлары кёзчюклерин ауласала, бир къолчугъу бла аланы сюрте, бир къолун а, энди бир узалса, узалгъанына жетип къаллыкъча узатханлай; ичинден а, аны белчигинден къаты тутуп, кеси да жилияй, мор ботасын терен къысып, къара жыйрыкълы къарт тиширыу; Чууана, бурма чачы кётюрюп, хауа кёндюргенча кёрюннген къара гюлменди, юсюнде уа – жангы келин заманындан окъуна тургъан, асыры кёп кере жууулгъандан бираз онггаракъ да болгъан кёксюл къатападан узун жыйрыгъы, бийиктабан, жылтырауукъ кёк чуруклары, къысхаженг габарасы, вагонну басхычыннан секирип тюшюп, алайгъа басынган халкъ къадарны ичине жутулду. Олсагъат кёзлери, сабийчик таба къарап, ол сейирге, сын къатып тургъан Къарачачха илиндиле.

Къарачач Чууананы къайын анасын таныды, жашчыкъны да. Ол Чууананы жангыз жашчыгъыды – Хасыу. Алайлай, кеси да жукъ ангылагъынчы, кёлю толуп, ёрге толкъунча уруп, жилиямуқлары Къарачачны да кёкюрек орамын жибитдиле.

Ол поезд узун тартып, базыкъ сызгъырды да, тук-тук-тук этип, терклене башлады. Жашчыкъны кёз алында вагонну эшиклерин этип, вагончу тиширыу ары ичине ташайгъанда, Къарачачны жүрегине таш тюшдю: Чууана жашчыгъын къайын анасы бла къайры эсе да ашыргъанын ана акъылы бла эрляй сездиде да, минг кере сокъуранды бери келгенине, тобагъа къайтды, ол къычырыкъ-хахай да тунчукъдуралмады акъылын, ол сабийни жүрексинип сарнагъаны эсин байлап, къолларын къалкъа тутуп, тилек этди: «Я Аллах, сен кеч! Я Аллах, сен кеч! Чууанагъа не айып, мен да аллайма, ызымдан жилияй къалгъан къызчыкъланы сарнаулары мени ёлюп кетгинчи жибермезле. Аллах да кечмез, адам да кечмез. Халкъны да ахын алгъан къыйынлыкъ кёп этмезлик ишлерибизни этдирди. Аллах урсун бизге бу кюнню сынатханланы! Ол къызла да меникиле эдиле, Аллахдан аманатла, Саматдан бла Халалдан не башхалыкълары бар эди аланы. Ала да меникиле эдиле, ма ол жашчыкъ – Хасыу, Чууананыча. Болсада кечим жокъду жаны баргъа аллай гюнях ишлери ючюн».

Абызырап, кёзню кёзге урсанг да, кёрмезча къарангыгъа тюшгенча, Къарачач кесин да танымай, болгъанны унутуп, дуняны жаулай тургъан кезиучюкде аны биреулен къучакълады. Ол да жилияй.

Кёзлерин ачды, элгенип... Чууана...

Жаймады къучагъын Къарачач эгечи Чууанагъа. Айтырыгъын айттып бошагъынчы, ачылаллыкъ туююлду анга ол.

Къарачач биринчи сёзлерин бишген битиуню, башын ачмай, иринин сыгъып чыгъаргъанча айтды:

– Нек этдинг алай? Къайры ашырдынг жашчыкъны?

Чууананы бар эди акъылында эртте-кеч болса да, жашчыкъны сорлугъуна Къарачач. Былай тюбеп къалыр деп а, эслеп эсинде жокъ эди.

Кёргенди Къарачач, энди не сылтау этсин? Чууана юсюне исси суу кьююлгъанча болду.

– Мухамматны анасы кызылары болгъан жерге кетип барады. Фрунзеге. Кант район деп, бир жерге. Аны бла ашырдым.

– Нек?

– Алай тап болур деп.

– Кесингеми, ангамы? – Къарачач не ишлейсе, къалайса деген сёзлени унутханды, Хасыуну, арыкъдан, чапыракъсыз чертлеуюк бутакъчыкъча кёрюннген къолчукълары аны чачына илиннгенча кёрюне.

– Анга. Анай бла жаны бир эди. Айырмайым дегенме.

– Сабийни анасы бла болады жаны, ананы жаны да – сабийиндеча. Аны да билмей эсенг, атангы башынамы табаса сабий! – Къарачач кююкленди. Бети иш да тюрленди. Ол онга башлагъан ариу бети жел кьюрутхан топуракъ тюрсюнюне кирип къалды.

Ол сагъатда алагъа къарагъан кёрлюк эди, туугъан эгечле бир бирни излеген эгечлеча туююлдюле.

Самат бла Халал, эки жанында тохтап, къолчукъларында кысымланы да къаты тутханлай, аналарыны эгечи, алгъын кампет-къалач келтирип ийнакълаучу эгечи, бизни нек кёрмейди дегенча, ол экисини ачыкъдан, чачха-башха узалып, туююшюр чекге жете башлагъан кефлерине, аланы бетлерине битип, сагъайып сюеледиле.

– Ананы жаны да сабийинде болгъанча. – Къарачач кызадан-кыза барады. – Ана жылыуун сынамагъан сен, бирда кьюруса да, ёксюзлюкню дамы сынамагъанса? Эки жыл бла жарымлай къалгъанса сен анабыздан. Нюржан ¹ ёз анабыздан да иги эди, алай кеси анабызча уа болалмагъанды, не ариу айтып, не кьюбултуп кюрешген эсе да. Сен биле да болмазса, манга уа беш жыл бола эди, анабыз ёлгенде.

– Болур. – Чууана гюл суратлары болгъан къол жаулугъу бла кёзлерин сюрте, алай айтды кысха.

– Не болур? Ол алайды. – Къарачачны кыызгъаны сууургъа ушамайды.

– Бу экиси болмаймыды экибизге! – Чууана, энди эслеген болуп, Саматны бла Халалны аркъачыкъларына къолларын салып, кеси таба тартып, кесине кысыды. Сора, энишге чёгелеп, сен алай айта тур дегенча, Къарачачны сокъураныу сагъышлары бла турма кьююп, сабийлени кьучакълады. Къарачачны жүрегин ачып къарагъан кёрмей амалы жокъ эди, жаратмады сабийлерине Чууананы алай этгенин.

– Кесингикин къайры эсе да ашырып, быланымы сюериксе? Ол да была бла ёсер эди, была болгъанча болуп. Тамбла аны атасыны бетине не деп къарарыкъса, келип къалса?..

Чууана эшитмеген кибик этип кьюйду Къарачачны айтханларын, сабийлени ийнакълагъан кибик эте.

¹ Аналарыны эгечиди.

Да Чууананы жүрегин ачып кыраган да кёрлюк эди, аны жүрегин сыдыргылайдыла Кыраачаны айтханлары. Эгечиникилеге этгени уа Джалал-Абад темир жол станциядан Ташкент таба кетип барган «Анджан – Ташкент» поездни кыракыш, кыра шинли, уллукёз, тегерекбет, зыккылкийим жашчыгынын элтип барган поездни, жилинланган куйругу кезден юзюлгюнчу, келир кюнню огурусуз кыдарын кез жашлары жууган саз колчукларына алып кетген жашчыккыны унутханча болуп Чууана, Саматха бла Халалга жан атханы, жүрек жылуу угай, эгечини келгенине кыуанган да угай, адетге жол бергени болганын кёрлюк эди.

Аны алай болганын кимден да терен Кыраач ангылай эди. Алай аны не Чууанага, не сабийлеге айтырык туюлду, ол бир атадан, бир анадан тууган эки эгечни орталарында жылынырга унамаган от жага болганлай каллыккыды ёмюрден ахырга дери. Бир айтды кыраач тюз алайда, тюз ол сагытчыккыда, бир тырман этди кесине ана кыдарында 1946 жыл июнь айны орталарында Джалал-Абад темир жол вокзалда. Болду аны бла. Ангыламады эсе, ол оюмун сууга, ташны атханча, атхан болсун Кыраач...

3

Арта төрт жыл да озгандан сора, Чууана тапхан кызычыгынын Кыраача тогуз айлыгында, ёшюннуден айырып, бере туруп:

– Ма, ёсдюр, кызым ёлоп, бу эки эркегыруу сабийге кырап калдым деп, жилип тураса да, ма – кызы санга, ёмюрде Мен тапханма деп сюелмем дегенде да, Джалал-Абад темир жол станцияда Хасыну жүрексингени, теричигинден бууун сюекчиги шарт кёрюннген колчуклары кезуне кёрюнуп, башы-кёзю тели айланды. Кыраач жүрек адам эди, ауузун ачып, сёз да айтмады. Жаланда бир зат келди акылына: «Да муну мен тапханма дерик туюл эсе, сора мен тапхан болама да бу бурмачашчыккыны... Аны кылай ангылатырыккыма анга, келип иш калса? Аллай насып туюшуп, элибизиге кыайтырга туюше да? Мындагы таулула уа, бирси-бири да биледиле, кёргендиле. Ол алай болсун. Башха жерледен кёчюрюлген чеченлиле, ингушлула, кырачайлыла уа? Району эллеринде жашаган таулула уа не дерле? Танышла, жуууккыла да бар».

Ол эди арта Кыраачны арсар да этдирген, алай кызычыккыга кёзю уа кырады: «Мынга да, тура кетип, жашчыккыга сынатхан кюнню сынатса уа, мени сан этмей».

– Ахшы. – Кыраач, Чууанага туура кырап, кёзю-кышы бла да айтхан сёзюню жүрек теренинден, кюл туюбунде бишген гыржынны отдан алганча, чыгарганын билдирди. Уяллыгыны юсунден сагышлары уа, кызычыккыны, Аданы, бетчигинден келген кез кырамыны абери ангыламаган ингилгинден урган няз, сапдан жарылган жер сууну жутханча, жутуп кыойдула. – Жашла болганча болур, ёсерле бирге. –

Къарачач, юсюне сюелип тургъан Чууанадан къарамын къызчыкъгъа кѣчюре, алай да къошду.

Бексолтанны: «Сакъ бол, сабийлени окъут, не къыйын болса да, башынга иш этеме деп, акъылынга жукъ алма. Ёлмесем, къайтырма, ёлсем а, мында ол бек байтамалды, айтханымы этгенинге ыразылыгъым къабыр тѣбемде кырдык болуп чыгъар. Мени къабырым табылмаса да, хауа бла жетип, сени этегинге илиннгенлей турур ыразылыгъым. Аны билип къой. Не да болсун, тюбеп иш къалсакъ да, сен менден уялмазча, мен да санга айып этмезча болургъа кюреш» деген сѣзлери бир ууахты намазын оздурмагъан Къарачачны жюрегинде Аллахны хауа бла келген ниязыча турадыла.

Ол сѣзле осуят сѣзле туююл эдиле Къарачачха, ала жашау жорукъ эдиле, Къарачач ёлсе да, бузмазлыкъ.

– Бучукъну алмай а, къалай къойгъун, келе келип, айып этерик эсе да. Сабийле энди ангылайдыла барны-жокъну, ала ангылатырла аталарына болушун... Сабий ачыгъандан эсе, мен айыплы окъуна болайым. – Кеси кесине алай айтып, къызчыкъны алыргъа таукел болду.

Ма алай алгъан эди къызчыкъны, тогузайлыкъ къызчыкъны Къарачач, кесини баш иесине кертилик намысын, салтаны бла тѣшню ортасына тюшген темирча этерге да, кѣзю къыйып...

4

Ол кюн алайда, темир жол станцияда кѣрген адамсызлыкъ, анасызлыкъ ишлери ючюн жаны жабышмады, къабыргъасы жанашмады, жюреги ачылмады эгечине.

– Келигиз, машинала тохтаучу жерге... Ары таба баргъан машина табылса, кете барайыкъ. Юч сагъатлыкъ жолду алыкъа барлыгъыбыз. – Ол сѣзлени айта, Чууана ёрге турду да, Къарачачны къарамына тюбеп къалды. Эгечи угъай, башха адам болса, эки кѣзюн окъла этип атар эди, къарамы алай къаты эди, сур эди ол эриулю, жандауурлу Къарачачны ол кезиучюкде.

Чууана Саматны къолундан тутуп, аны къолундагъы туююмчекни бирси къолуна алып, Къарачачлагъа да келигиз деп, эгечини ачыуу бетинден кетмегенине да эс бурмай, кеси алгъа тебиреди.

– Контейнерни алыргъа да берими келликбиз артда? – Къарачач алай сора туруп эгечине, сейирлик сагъышда эди: бу былайдан теркирек кетерге сюе болур, этген терслиги, аналыкъ муратлыгъы, къаядан юзюлген таш болуп, келип басып къоярыкъ кибики. Сорлугъун соргъандан сора, Халалны къолундан тутуп, Чууананы ызындан тебиреди Къарачач да.

– Хау, – Чууана ол жууабын, Къарачач таба бурулгъан да этмей, кеси кесинеча, кесгин айтып къойду.

Къарачач алайда тюз ангылагъан эди: Чууана алайдан кетерге, кетгени бла бары терсликлеринден къутуллукъ кибики ашыгъады, артха къарарыгъы да келмей.

Темир жол станцияны тышы къара суусун кир болгъанлыкъгъа, ичи бир затлагъа ушай эсе да, тюйюл эсе да, Къарачач кёрюрча болмады. Станцияны юйюне кирмегенлей, тышы бла, сёдегей тутуп, уллу жолну юсюне баргъан жаяу жолчукъну тутуп, станцияны жаны бла озуп кетдиле.

Темир жол станцияда поездле тохтаучу, адамла вагонлагъа миниучю жер – Нальчикден тѣбенирекде – Нартанда таулуланы кѣчюре туруп кѣргенинден башха тюйюл эди: къурум-къара кѣмюр букъу, кукурт ийис, анда-мында къара машина жау кѣлчюкле, поездлени бугъаларыны бир базыкъ, бир назик къарыкъгъан таууш этип ёкюргенлери; вагонланы сафкадин тагъа айланган бугъаланы тунукъ сызгъырыулары алайдагъыланы къоркъута, сагъайта тургъаны; адамланы да, тѣгереклерин къармай, абына-сюрюне чабышханлары – была бары бир бирге толу ушагъан жашау шургулукъгъа айланып къалгъан бир зат. Алай Нальчик – башха, ата ташы, ата жери. Былайдагъыла – башларына бош, Нальчикде уа – машиналаны эшиклери кенгнге ачылып тургъан тууар вагонлагъа гам кысып, алагъа уа адамланы, тууарланы сюргенча сюрюп, тыкъ этедиле. Анда жокъ эди муштухулукъ, хылыфлыкъ, гузаба. Солдатла низамны къаты тутта эдиле. Алма-Ата, Ташкент – тыш жерле, таулуну кѣзюне хорлукъ бла, зорлукъ бла келтирилип къалгъан.

Кѣз-къашындан, къарамындан маразы кетмеген Къарачачны биргесине – Алма-Атада тели ауруудан кыйналгъаны алыкъа бетинде саз сурат болуп тургъан къажирги, азгек Халал.

Бирге кѣошулгъан къалын къаламкъаш Чууана бла уа – томпур, саулукълу, анасы буюргъан жумушну жерге салмай эте башлагъан Самат. Ала – алгъаракъ, Къарачачлары – ызларындан, экилери да узакъ жолгъа тебирерден алгъа, шофѣрла ауузланыучу чайхананы къатында машинала тохтаучу жерге жете келедиле.

Къарачач да, жюрегинде, тюз да ма ол станциядача, къатышлыкъ-къаралыкъ бошламай келгенине сокъураннганы дармантабылмаз ауругъа айланып, атламын кючден ала барады.

Алай тюйюлмюдю да. Жангыз сабийин, атасы уруш эте, сауу-шауу да – белгисиз, къайынларына берип, аны алай жарсытып ийгени ючюн, Чууанагъа айып этгени, урушханы, сууугъаны ючюн да талайды кесин. Кеси уа, Къарачач, алай этмегенмиди. Аталары, Чууананы баш иесича, уруш отунда кюл-кѣмюр ашай, ёлюм юлюшлю эсе да – белгисиз, аналарын а кеси кѣолу бла асырап, тѣрт кызыны ызындан сарнатып кетгени уа Аллахны аллында терслик тюйюлмюдю.

Тюз алайчыкъдан артха къайтып кетсе, бир капегине кѣрмезча болуп барады. Сабийлени аталары келсе, анга уа аз да ишекли тюйюлдю, не бетден тюберикди. Ала да, аны жангыз эгечинден туугъанла, кесини сабийлери бла – теппе-тенг. Аллахдан аманат тюйюлмю эдиле да.

Жан къоркъууну кезиуюнде бир такъыйкъагъа битеу жашауунг кѣзюнге сюелип тохтайды. Тюз да ма алай – темир жол станциядан былайгъа дери беш-алты жюз метр жолну къоратхынчы, анга абыннганы,

жангылгъаны тырман тереги да болуп, ачыу гулмак да болуп, жүреги-не тюшюп, кысып тохтады да, кишини кёрюрге да сүймей, Халалны кьолундан тутуп баргъанын да унутду дерчады.

Жетдиле да, Саматны Къарачачны къатында кьоюп, машина сурай кетди Чууана.

Ол кезиуде, эки сабийини да кьолларындан тутуп, артха бурулуп кетип къаллыгы келди. Дуния къатышды, адам адамны танымаса да, кечерча. Халкъ агуманды. Акъылдан шашмады эсе адам, анга да сау бол де, артыкъда Къарачач. Бир-эки деп, эки айны ичинде төрт адамны кеси кьолу бла асырап, ол къабырланы кьоюп кете туруп, тели болуп, къазах тюзюне кетип къалмагъаным а.

Ол тюрлю сагъышла, терсликлерини, ол сабийлени кьоюп кетгени дейбиз. Башларын жулургъа болушханлыкъгъа, ол кызланы биргесине ала келмегени кючкъарымаз къара жүк эди.

Къарачач, къар тумалагъан кырдык кибик, ол сагъышлагъа кёмюлюп тургъанлай, аны къаты бла, ол къарап тургъан жары аскер кийимли юч киши, ичлеринде, къантарылгъан гыбытла кибик, абери барды дерча да болмагъан артмакъчыкъларын аркъаларына атып, Чууана кетген жары узайдыла. Кимлени эсе да насыплары тутханды, жанлары сау къайтдыла юйлерине деп келди кёлуне Къарачачны.

Ол кезиучюкде Чууананы: келигиз, ары баргъан бир машина табылгъанды да кетейик, кеч болабыз, не заманда жетерикбиз деген ауазы Къарачачны элгендирген окъуна этди.

Ол а – кюбюрюне эрини-буруну бла туз жүкленген жүк машина.

– ЗИС-5, – деди атына да Чууана. – Ол, эшек кибик, не кёп жүкню да элталады. Миндирген этсин ансы. Биз барлыкъ Ленин райондан да озуп, Узбекистанны Избаскент деген шахарына барлыкъ жүк машина.

Алаша бойлу, төгерекбет, алмауурт добар кишичик – арба башчы, юсюнде да – къасмакъ гымыжа ёрге жаны, башында – акъ бла, кырка-лача, накъышла салынган такъыясы, кыйырлары энишге-энишге салынып, эринлеринден озуп, сакъалына жете кетген мыйыкълы чапчакъ кысыккъёз кишичик.

– Миндирген этейим, алай бек акъырын барлыкъбыз, жүгюм ауурду, туз жүкленипди, андан сора да Сузакъдан (Джалал-Абаддан узакъ болмай. – *Ё.Ж.*) ары ауушда къалай боллугъун да билмейме. – Арба башчы, эки кьолун да кенгнге жайып, Чууанагъа халны ангылатыргъа кюрешди. – Миндире эсем да, ма бу эки сабийчик ючюн миндиреме. Мени кьолумда да, урушха кетип, аты-чууу да чыкъмай тургъан жангыз къарындашымы эки жашчыгы барды, аналары ёлюп. Бу сабийлени не болса да, аланы бетинден алама. Минигиз, жарашдырыгыз кесигизни бирер жерчикге.

Къарачач ичинден атлары-чуулары чыкъмагъанла дагыда бардыла деп, ауазын чыгъармай, терен кючсүндю.

Чууана артха, Къарачачлагъа да, бир къарап, төгрекге-башха да кёз жетдирди да айтды Къарачачха:

– Мынга минейик да къалайыкъ, ары таба барлыкъ улоу кёрюн-мейди мындан сора. Мындан къалсакъ, къалып къаллыкъбыз тамблагъа дери.

– Минейик, башха амал жокъ эсе, миндире эсе. – Къарачач алай айта, Саматха бла Халалгъа къарады. Ала тынгылагъанлай, чулгъамчыкъларын къолларында тутханлай, кёзлери чыракъ кетип сюеледиле. Къарачачны биягъы сарыуу ачылды. Орнала баргъан жеримден нек тентиредим, быланы да (сабийлеринден кёзлерин айырмай) быллай амалсызлыкъгъа къоюп, керексиз жерде къыйнап. Ауузларында не заманлы суу жокъду, бир зат къапдырыгъа керекди.

Ол кезиуде машинагъа минерге тюшюп къалды. Саматдан уллу болмаз дерча бир жашчыкъ резин челек бла къайдан эсе да келтирип, машинаны радиаторуна суу къуюп бошай турады. Ол арба башчыны болушлукъчусуду. Зыккыл, чырпачач, къанкъа жашчыкъ ол созма челекни машинаны къобюрюне бери къарап тургъан темир ыргъакъгъа илиндирди да, кеси уа арба башчыны онг жанына олтуруп, занг деп, эшигин этип, жолгъа аралып тохтады. Алай, эрляй дагъыда секирип тюшюп, чабып барып, чайхана тюрбюне ташайып, созма челекни илипин суудан толтуруп келип, бетчиги иш да къызаргъынчы сыгынып, биягъы ыргъакъгъа илиндирди.

Арба башчы чайхана жанындан, къолуна да эки жукъа тыммыл алып, кеси минерик жаныны къыжылдауукъ эшигин ачып, ол тыммыланы: «Аша, Ломан», – деп, ол жашчыкъгъа узатды.

Къарачач ол сагъатда сабийлерини кёзлерине къарады. Бир тюрлю сукъланыу, термилиу илишан эслемеди – ала, сабийлей сабийликден чыкъгъанла, ангылай эдиле халны.

Машинаны къобюрюне алгъа Чууана минди да, сабийлени къолларындан тутуп, ёрге-ёрге алды. Ызларындан, алгъа чулгъамчыкъланы Чууанагъа узатып, Къарачач минеди. Ол кезиуде арба башчы эшигин ачып, бир аягъын атлауучха салып, бир къолу бла да рульдан тутханлай, Къарачачлары таба жарты бурулуп:

– Магъыз, балалагъа эки сындырып беригиз да къапсынла. – Ол келтирген тыммылларындан бирин узатды. Алайда арба башчыны бети бир жарыкъ кёрюндю Къарачачха ол кезиуде.

– Барды жол азыгъыбыз. Сау бол, ач тюрюлдюле. – Сабийлени кёзлерини жилтиреггенлерин эти-жени бла сезген Къарачач алыргъа унамаздан селешди.

– Ал, – Чууана къолу бла Къарачачны тобугъуна тийип, алай айтды.

– Тогъра айтады, алигляр, – арба башчы, Чууана таба бурулуп, къолун узатханлай, дагъыда бир айтды.

Къарачачны къол узатырыгъын сакълап турмагъанлай, гыржынны Чууана алды да, эки сындырып, кеси да аны къалын тылпыуундан тоя, жашчыкълагъа узатды.

Самат бла Халал бек сююп алдыла. Алгъанлары бла къолларын ауузларына элтгенлери бир болду.

– Бисмилляхий, – алай айтып, арба башчы от алып тургъан машинасын тебиретди. Ол да, жюгю ауурдан, чунгурчукълада ары бла бери ауур элене, алгъа бек эринип тебиреди.

– Бисмилляхий, – Къарачач, сабийлеге да эшитдирип, алай айтды да. – Аллах, сен сау жетдир бу жарлы сабийлени, – деп, тилек да этди.

Тюз да Къарачач тилегин бошап, машина да арыгъан ёгюз атлауу бла уллу жолгъа бурула башлагъанлай, уллу жолну кесип, Къарачач машинагъа миннген жаны табадан аскер кийимли – башларында пилотклары, кюнде кюйюп онгнган тыш хуржунлу, жагъалары къасмакъ сагелленнген кёлеклери, кёлеклери бетли гелефей кёнчеклери, беллеринде узунуна сегизчала сырылгъан жассы бел баула кёлеклерини орталарындан буума жыйып, табанлары, олтанлары да тауусула баргъан хром чурукълары, кюл бетли болуп къалгъан бир артмакъчыкълары бла эки аскерчини келе тургъаны кёзлерине илинди Къарачачны.

– Оу кюнюм, тохта, – Къарачач къол табаны бла кабинаны суху къакъды. Чууана да, сабийле да бирден сескендиле. Бары да бирден Къарачачха битдиле, арба башчы да уллу таш жолгъа чыгъарда терен къыжылдап, жантая баргъан машинасын уллу жолну онг жанына тартакъ тохтатды да эшигин, ахы кете, ачып, бир аягъын тапкасына салып, рульдан къолун алмагъанлай, Къарачачлары таба бурулуп, кесгин сорду:

– Нема олду?

Къарачач, агуман къарамы алай ары, машинаны сакълагъанда сюелген жерлерине къатып, абери айталмай, бир кесек турду. Сабийле да, аууз къабынларын жутмагъанлай, чайнагъанларын да къоюп, Чууана да, сейир этип, шашыпмы къалды бу жазыкъ дегенча, Къарачач къарагъан жары къарамларын атдыла. Арба башчы да алагъа къошулду. Эки аскерчи, алайда жыйылып, нени юсюнден эсе да даулаша, бир бирлерине къол булгъай тургъан жыйынны къаты бла ары озду.

– Олду. – Къарачач къолун аскерчиле таба узатды.

– Ким? – Чууана Къарачачны этгенин, айтханын да ангыламай, алай сорду.

– Олду, быланы аталары. – Саматны бла Халалны бирден къоюнуна жыйып, кесинден эрляй ары тюртюп, машинадан секирип тюшдю. Таш жолда муштухулдан абынып, жыгъылып жайылыргъа да аздан къалып, абына-сюрюне, башындан тюше тургъан гюлмендисин бир къолу бла тутуп, ол аскерчиле кетген жары чапды.

Чууана да, сабийлени иш да унутуп, Къарачачны ызындан къысха болду. Арба башчы, тюз ол халында, бир бирге айланмай ушагъан ол эки тиширыуну, бир бирини ызындан чабышып баргъанларына, жукъ ангыламай, къарап къалды. Сабийле шургу болдула. Арба башчы, аланы ол халларын эслеп, не айтыргъа билмей, айтыр сёз тапса да, тиллерин билмей, агуман блду.

Къарачач, чабып барып, ол эки аскерчиге неле эсе да сора тургъан тиширыулары эки къолу бла эки жанына тюртюп, аскерчилени бетлерине битди.

Битгени бла сокъураннганы тенг болду, шашханын, жангылгъанын ангылады. Ол кезиуде Чууана да жетди алайгъа.

– Ой харип, бу адам, ким эсе да, урушдан сакълагъанын излеген адамды. Харипни бети да шашхын. – Ол эки солдатдан бири, ёсюмлюреги, ёшюню да майдалладан толгъан, жукъабет, уллукёз, къалынкъаш жаш адам, кесин таныгъанлы бир башха эр кшини угъай эсенг, сабийлерини аталары Бексолтанны бетине окъуна кёзюн кётюрюп къарамагъан Къарачачха къарап, таппа-таза таулу тилде сёлешди нёгерине.

Уялгъан да этди Къарачач. Аны бла бирге уа, таулулагъа тюбеп, излегенини юсюнден хапар сорургъа онг чыкыгъанына къууаннган да этди.

Чууана уа, тюз да бир кёргенлей, танып къойду ол жарсып сёлешгенни. Кёнделенчи. Къудайланы Шамшюдю. Чууана да Кёнделенден эди. Маржанлада эди эрде.

– Шамий, – Чууана да, сейир этип, бу къыямат дуняда къайда эсе да бирледе, бир эллисине тюбеп къалгъанына ийнаннган да эте, ишекли да бола сёлешди.

– Охо, къайдан чыкыдынг, келин? – Шамшюдю. Маржанлагъа жууукъ жете эди да, не заманда да келин дегенди Чууанагъа.

– Да бизни бери келтирип тёкгендиле да, ма былай бир бирни излей-таба, бирге тийише турабыз, жел чачхан гебенлей болуп.

– Билебиз, – Шамшудин мудах сёлешди. – Биз да кесибизникилени излеп айланабыз. Таулу адамы болуп, биз жетмеген жер къалмагъанды. Энди бери табалагъа уруна келебиз. Бу, – Шамшюдю. Къатында сюелген алашаракъ жютюбет, къушбурунуракъ (Къарачач томпууундан кёрюп, анга болгъан эди ишекли, сабийлерин атасы Бексолтан сунуп) бёкем кишини кёргюзтдю, – кесиникилени тапханды. Черкесланы Сарыбийди. Былайдан узакъ болмагъан хапар айтадыла – Сузакъ районда. Экибиз а Фрунзеде тюбегенбиз, тюртюле барып. Ай болады, биз жер жюзюн къыдырып айланнганлы. Энди мен да былада бир кесек мычып, мында жокъ эселе, андан ары алай барлыкъма.

– Сизникиле мен тургъан жердедиле, Шамий. – Чууана ауаз берди. – «Рахманжан» деп колхоз барды бизни районда. Андадыла. Бу уа эгечимди. – Чууана, жангылгъанына уялып, жерге къарап сюелген Къарачачны кёргюзтдю. – Алма-Ата тийрелерине тюшген эдиле да, чакъырып, къатыма келтире турама.

– Бир кёргенимлей, таныгъанма, – Шамшюдю. Къарачачха къаралды. Ол а сюеледи эси ауаргъа жетип. – Бексолтанны юйдегиси. Алаймыды?

– Хау. – Чууана да Къарачачха бурулду.

– Не хапар андан а? – Сарыбий Шамшюдюнден алгъаракъ болуп сорду. – Урушха дери мен да таныгъанма Бексолтанны. Къашхатауда райкомда ишлеген заманындан. Холам-Бызынгы район эди ол. Мен да Къашхатауданма. Эшитген болурсуз, Черкесланы Маштайны. Аны уллу жашыма мен.

– Черкесланы Ишиу деп эшитгенме, Маштай деп а билмейме. – Чууана сѣзге кѳошулду. – Сора балан бармагъын эринине сагъышлы тийире кѳошду: – Тохта, тохта, тохта... Нальчик кѳатында танкланы тыяргъа индек кѳазгъанланы парторглары тѳойюлмю эди?

– Хау! Маштайды! Олду! – Сарыбий да, жууабын хазыр этип тургъанча, кесгин айтды...

Кѳарачач а сюеледи сын кѳатып, ол кеси сорлукъну Сарыбий алгъадан айтып, Кѳарачачны ахыр ышаныуун суу таш этип, кѳлге атып ийди, андан а не хапар деп.

– Мен, – деди Сарыбий, – 115-чи Кѳабарты-Малкѳар атлы дивизияда кетгенме. Ары дери уа эшите-эшите тургъанма Бексолтан Бакуда болгъанын. Таулуладан дагъыда биреулен бар эди, эсимде тѳойюлдю аты ансы...

– Чабдарланы Кѳасым, – Чууана аллай жашырын ишлени да иги билген адамладан эди – НКВД-ны статисти. Ол заманда аланы атларын айтханланы окъуна тутмакъда чиритгендиле. Энди уа не?! Мындан узакъгъамы ашырлыкъдыла? Аман кѳзлерине...

– Жокъду бирда хапар. Энди сорлукъбуз ансы, билмейме кѳалай боллукъ эсе да. – Чууана айтды Кѳарачач айтырыкъ жууапны Сарыбийге. – Да 115-чи дивизияны Ростов тийрелеринде чач-тюк этген хапар да болгъанды... Ётюрюк тѳойюл эсе... Бир сѳоймегенлерибиз жайып...

Сарыбий алай ангылады бу сорууну: ол алай болгъан эсе, сен а нек сау кѳалгъанса анда жоюлгъанладан артыкъ? Биреуню алгъа тюртюп, кесинг а аны аркѳасына бугъупму кѳалгъанса?

Тюгел алай тѳойюл эсе да, Сарыбий ангылагъандан, анда бар эди магъана. Чууананы бар эди керти хапары аны юсюнден. Терен кѳозгъап кюрешир жер да, заман да тѳойюл эди аны ансы. Тийишли махкемеле эте тура болурла ишин ол кѳыргъынны да. Чууананы дурус билгени: Кѳенделенде кѳоншулары Селяйланы Махти ол дивизияда политрук эди. Ол немислилени кѳолларына тѳошюп, душманла уа аны ѳлтюрюп, огъесе жаны саулаймы салгъан болур эдиле ары, гулла ишлеп, аны башын чѳойле бла кѳаты бегитип, келтирип аэроплан бла бизникиле болгъан жерге атып кетгендиле. Аны ачсала уа – Махти, юсюнде да – аскер кийимлери, сыртындан жатып, эки кѳзю да ачылгъанлай, кѳатып, кѳкюрек орамында уа – кѳагъытчыкъ: «Так будет с каждым».

Ол затла Чууана ишлеген жерге бек терк жетген эдиле жашырын почта бла. Сарыбий ол ишекликни эслегенми этди, сезгенми, – айтды алайда кѳысха:

– Сен сейир этме мени сау кѳалгъаныма. Мартыновка элни кѳатында истепде, кѳынгыр кѳылычларыбызны да чыгъарып, немислилени, жерни титирете, хырлары бла сабанланы устуккулай, юрюлюп келе тургъан танк кѳадарны аллын тыяргъа чапханбыз. Ийнанмазсыз, алай немисли айырыпланла алашатын учуп башыбызда, баш терезелерин артха тартып, башларын бери кѳаратып, бизге жумдурукъларын кѳргюзте эдиле. Ала бизни чач-тюк этмей не боллукъ суна эдинг да?..

Къырылгъаныбыз къырылдыкъ алайда, сау къалгъанларыбыз а кими артха, республикагъа, къачды, кими уа, биз къауум, сёз ючюн, ол кезиуде Ысталинградда башлана тургъан сермешлеге къатышыр ючюн ары кетип къалдыкъ. Сен атларын билген Сотталаны Адилгерий, жазыучу Кешоков Алим, мен, муну, Къарачачны кёргюзте, баш иесини тукъумундан да Магомет деп биреулен, – ма алай-алай бир къауумла ары табылдыкъ да, анда кесибизни отха атар ючюн къалмадыкъ, башыбызны жулур ючюн... Аллах сакълады да, сау къалдыкъ. Айыпсыз болуп келебиз юйюбюзге... Кавказдан бу этеклеге биз къоруулагъан къырал келтирип тёкген юйюрлерибизге... Букъдурмайма аны мен, манга мындан аманын сынатырыкъ эселе да. Кесибизни къырал башчыларыбыз къойдула бизни айыпха бу ишлери бла...

Алайда Сарыбий «муну баш иесини...» деген кезиуде Къарачачны жюреги тохтап къалгъанча болду. Къарачач, хауа жетишмей, солуу алалмай турду бир ауукъгъа. Тургъан жеринде тентиреген да этди, алай билдирмезге кюрешди... Болалмады...

Магомет дегенден сора уа, билди ким болгъанын да, жюреги къанын аз-аздан сюре башлады.

Кёзю къарангы этип, Чууананы къолтугъуна жабышды, ахыр болмаздан. Чууана уа аны алай ангылады: къойчу, бу кишини жаншатып турма дегенча. Алайда Шамшюдюн, Къарачачны халынмы эследи, огъесе Сарыбий хапарын асыры бек созгъанымы эрикдирди, сёзге къошулду.

– Мени къарындашымдан а не хапар билесе? – Шамшюдюн Чууанагъа къарады.

– Андан да жокъду бир зат да... Ким биледи, урушха кетгенле энди, ма сизнича, тийише келедиле. Уруш башланганлы бери да атларычуулары чыкъмагъанла окъуна табыла тургъан хапарла жюрюйдюле. – Чууана да Шамшюдюннге алгъадан игида мудах, аны бла бирге уа, бир терслиги болгъан адамча, сёлешди.

Къарамын жерден ёрге алмады, таланган. Къалгъанынг терен болса да, бетинг а тышынгды, ичингде букъудурургъа кюрешгенинги ол жашыралмайды.

– Да, – Шамшюдюн Сарыбийге бурулуп саламлашды, – мен была бла кете барайым, Сарыбий. Тап болду былагъа тюбегеним. Хайда, сен да кесингикилени аллынга къаратханынг боллукъду. Къууул. Энди, Аллах айтса, тюбей-тюбей турурбуз.

Чууананы уа бар эди энтта 115-чи атлы аскерни адамларыны юсюнден Сарыбийлары билмеген хапар: Сарыбий керти айта эди – бирлери Сталинград тийрелерине кетгендиле аланы, бирлери уа, артха къайтып, кеслерине ол ишлери ючюн ариу айтмазлыкъларын биллип, жыйын къурап, агъачха къачхандыла, андан-мындан чимдий-чимдий, колхозланы мюлклерине да къол жетдире тургъандыла. Ала бары да чотха алынып эдиле НКВД-да. Аланы тутаргъа, жазаларына жолукъдурургъа кюч табылмай тура эди. Уруш бошалса, аланы да табарыкъдыла. Уруш заманда ол муртатлагъа кюч табылмады да, мамыр халкъны Сибирьлеге сибирь-

рирге уа табылды кюч. Дуния кѳужурду. Халкѳыбызны кѳчюргенден сора алагѳа не этдиле, не кѳалдыла, андан хапары уа жокѳду.

Чууана ол оюмланы бир такѳыйкѳаны ичинде биширип чыкѳды башында.

Ол кезиуде, киши да эслемегенлей, арба башчы кишичик, Саматны бла Халалны кѳолларындан тутуп, аланы кѳатларына келип сюелип, хапарларын бѳлюрге кѳоркѳгѳанча, тынгылап тургѳанын бары да бирден эследиле.

– Охо! – Шамшюдин сабийлени башларын сылады. – Кимникиледиле бучукѳла, жигитчикле?

– Аныкѳыла, – Кѳарачач Бексолтанны атын айтмагѳанлай, аныкѳыла деп ангылатды айтыргѳын.

– Ушап окѳуна турадыла, – Сарыбий да жанлады сабийлеге. – Уллу санлы, ариу адам болуучу эди Бексолтан.

– Аллах айтса, табылырла экиси да. – Башын алчи тутуп, Шамшюдюн кѳарамын Саматдан бла Халалдан алмагѳанлай, кѳолларын да башчыкѳларындан кетермегенлей, экисин эки жанына кѳысды. – Сизни уа бирчигигизми болуучу эди? Унутханма... – Бетин сабийледен айырып, Чууанагѳа бурулду Шамшюдюн.

– Хау, – Чууана андан арысын да сорур деп, кѳоркѳгѳандан, ахы кете, абызырап, кѳалтырагѳан ауаз бла алай айтды.

– Игиди... Игиди... Жарайды... Шамшюдюн, кетебизми деген магѳанада, ашыкѳгѳанын да билдирмезге кюреше, тиширыулагѳа кѳарады.

– Кетдик, келигиз, – Чууана алгѳа тебиреди. Арба башчы жерине кѳайтып сакѳлап тура эди.

Арба башчы тиширыула бла энтта бир эркегырыу келгенин жаратмады, ол да жюкдю. Кюбюрю толу туз жюкге ол сабийлеге кѳзю кѳарап, «бечаралар»¹ деп миндирирге айтхан эди ансы, жюгю – керти да ауур, бир килограмм кѳошулса да, жарарыкѳ тюйюлдю дерча: Жыялары чѳгюп, кюбюр дингиллеге жетер-жетмез – ма алай.

Шамшюдюн да эследи ол арба башчыны артыкѳ огѳурамагѳанын.

– Келчи, бир танышайыкѳ. Мен узакѳ жолоучума. Аллах буюруп, танышларыма тубеп кѳалгѳанма да... – Шамшюдюн арба башчыгѳа кѳолун узатды.

Бу бет тюрсюнлени Шамшюдин урушда кѳере тургѳанды, бирге кѳазауатха кѳплери бла киргенди быланы. Халал адамладыла. Кеслерин алгѳа артыкѳ урмасала да, башхаладан артха кѳалыргѳа да суймеген. Азыкѳ ортагѳа салынса (аллай кезиуде уа кѳп болгѳандыла урушда: азыкѳ жетишмей, сауут-саба да – алай; хар бѳлюмге тюше эди кесине бир кѳабарыкѳ зат мажарыргѳа, артыкѳда уруш баргѳан жерге жетген ууахтыда), ма аллай кезиудеде быладан бири да бирсиледен алгѳа узапыр амаллары жокѳ эди, ачдан гыжы кѳата турсала да, битеу халкѳ алай

¹ Жарлыла, насыпсызла (узбек.)

эсе да, огъесе Шамшюдюннге тубегенлерими – аны да дурус айталлыкъ туююдю Шамшюдюн – уруш дегенинг къанлыланы да бирикдирирге болады.

Шамшюдюнню Асхат деп бир нѳгери бар эди да, тырнауузчу жаш, урушда ол айтып эшитгенди: Къарагъандада, Акъмолада, Фрунзеде, Алма-Атада жашагъан чеченлилени къартлары жыйылып, халкъ жерине къайтхынчы, бу къыйынлыкъны юсюнде къан алыуну тыяргъа, дерт жетдириуню къояргъа деп, оноу этгендиле. Андан алгъаракълада, 1941 жылда да, уруш башланганда, уруш бошалгъынчы деп, этилип эди аллай келишим. Алай ол къыйынлыкъны юсюне сюрдюн къыйынлыкъны да къошулгъандан сора, ол биринчи келишим энди туугъан жерлерине къайтхынчы бузулмамай турлукъду.

Халкъланы аллай жүрек жумушакълыкъгъа келтирген къыйынлыкъ жаулукъ, эришлик, дертлик, даулукъ болмагъанланы уа бютюнда татлы этип къойгъанды уруш. Бусагъатда арба башчыгъа, танышайыкъ деп, къолун созгъан Шамшюдюн ма ол затланы былайгъа да келишдирип къойду, бу жарлы тиширыулагъа бу къыргъызлы киши ол кѳзден къарап миндире болур машинасына – быланы башларына.

– Баркътабас, – арба башчы да къолун узатды да, ол экиси къарапкъарагъынчы, эрттегили танышлача болуп къалдыла.

– Жюгюнг ауур кѳрюнеди, машинанг а хоча туююдю, тюз тепгенлей, оюлуп кетерикча. Аз зат болмайды жолда, бир затынга жарарма, абери болса. – Шамшюдюн бу кишичикини (Шамшюдюнню кѳкюрегине жетмей эди бою) сагъышларын кеси кѳтюрюп тургъанча айтды.

– Сен бери мин сора, бу суучуму тобугъунга алырса. – Баркътабас кесини жерчигине, арба башчыны онг жанына, олтуруп тургъан жашчыкъны кѳргюзтдю.

– Сау бол! Рахмат, сизде айтычулай. Андан эсе, сабийлени жыяйыкъ кабинагъа, къатынга. Сыйынырыкъдыла эркин. – Шамшюдюн машинаны кюбюрюне кеслерин жарашдыра тургъан Саматны бла Халалны кѳргюзтдю, сора аны арба башчы бла сѳлешгенини эшитип тургъан Къарачача бла Чууанагъа къарады.

– Майли, яхшы! ¹ – Сау къаллыкъ (Шамшюдюн ичинден айтды алай), Баркътабас, эки айтдырмай, ол сабийлени, кеси да болушуп тюшюрдю, юч сабийни да кабинада кесини къатына олтуртду. – Таныша барыгъыз. Бара баргъанда, тубеп иш къалсагъыз да...

Шамшюдюн артмакъчыгъын машинаны кюбюрюне, Къарачачланы къатларына атды да, кеси уа эки къолу бла кюбюрню къангасындан, къолума келип къалмагъы эди бу бери хорлап тургъан къанга дегенча, акъырынчыкъ тутду да, темирине дери жете-жетмез чѳгюп тургъан чархны аягъын саллыкъ жерине кѳзюн къысха жетдирип, бир аягъы бла уа кесин тюртюп, секирип минди да, туз машокланы юслеринде жер жарашдырды. Тебиредиле.

¹ Ахшы, болсун алай (узбек.)

Аркъаларын кабинагъа берип, эки тиширыу, экиси да – баш иелерин урушдан сакълап, кечеги башларын къолларына алып кечинген, сюр-гюн азабыны ачы гыржыны аш орунларын сыдыргъы этген къатынла; алыкъа боюнуна сюр-гюн боюнса салынмагъан таулу киши, таулу солдат, майдаллары ауурлукъ этип, сол инбашын энишге тартып тургъан солдат; уруш къазауатда, уллу къыралны азат этерге кесин отха-ёртеннге атып, анча жылыны кёрюнюшю сау болгъанлыкъгъа, ичинден кюйюп, къара кесеу болуп келген таулу, эшикге атыллыкъ лымпыш челекнича да кёрмей, башын терслик боюнсагъа сугъарыкъларын алжаусуз ангылап келген киши.

Машина уллу жолгъа чыгъарда, ючюсю да бирден кёрдюле: жолну бирси жанындан чайхана табагъа, машина тюбюне тюшерге къоркъгъан этгенча, тукъ-тукъ-тукъ деп, таш жолгъа тунукъ тийген таууш ючю-сюню да жүреклеринде тукъ-тукъ-тукъ эте, эки къолунда эки къанга къыйыр бармакълары кирирча кесилип, тёммеги да къангагъа къайиш баула бла къысылып, къолларын жерге тиреп, бёксюмю бла алгъа-алгъа керкине, алай бла арбачыгъын атлата, кесини тёммегин алып, ашыгъып баргъан ол жерлиледен биреуленни. Эки аягъы да базыкъ бутларына дери кетип, тёбесинден эсе, эки къолу узун болуп, энди къолла аякъла орунуна къалып.

Ол адам кеси кесин, бир жерден бир жерге алып сала, алай бла жолун къысхарта баргъанча, Къарача алай кёрюндю. Кёнчек бучхакъла тюбюне къайтарылып, кеси олтургъан къангагъа аппунлукъ этедиле. Кюнню жылылыгъына да къарамай, иегили атлесден сырылып тигилген къапталыны этеклери да кёнчек бучхакъларыны тюбюне къайырылып. Жангы такъыя. Бир таза, бир ариу юсю башы да. Киши ортасы болур дерча.

Машинаны кюбюрюнде олтургъан юч таулу адамгъа ол жангыз сакъат узбекли юч тюрюлю оюм этдирди:

Къарачач: Ол сабийлени аталары да къайда эсе да бирледе, мунуча, аман кюнлю болуп а айлана болурму? Темир жол станцияда да, чайхананы къаты майданда да, чоллакъла кибик, ары бла бери ышырала айланган аскер кийимлилени кёрсе, аланы орталарында кеси жокъ эсе да, шо ушагъан биреуню кёрсем эди деп, излеулю сагъайыучу Къарачач, бу тёммекни ушатырыгъы да келмеди анга, эсине бек алгъа, мунуча, тёммек болуп а тура болурму деген аман акъыл келип къалгъанлыкъгъа.

Къарачач бери келе, поездде да кёрген эди аллайланы, бир-бирлерини чархлы арбачыкълары окъуна бар эдиле. Алай ала арбаны да къоллары бла тюрте, вагондан вагоннга ёте, къолларын узатып, хар кимден бирер зат тилей айлана эдиле. Вагонда кёргенлерин Бексолтан бла байламлы бир затха ушатыргъа эсине келмегенине сейир окъуна этди Къарачач ол кезиучюкде.

Жангыз сабийчигин къайын анасы бла ашырып ийгени ючюн, Чууанагъа ачыу къызыуу къысып, бошламай тургъанына да къарамай, аны тапханына, кёргенине къууанганды. Не букъдурлугъу. Не ары-бери

десенг да – эгеч. Бир къарындан чыкыгъан. Ол себепден энди Къарачачны эси башха затлагъа да бѐлюне башлагъанды. «Келген этги эди ансы, шо ... тѐммек болуп окъуна келге эди», – деди кеси кесине.

Алай Бексолтан биреуге жюк болургъа суймегенин, кеси уа бир болушлукъ кереклиге эс тапдырыр ючюн жашауун окъуна харам этерге хазыр болгъанын сынагъан да, кѐрген да этген Къарачач, быллай тѐммек болса, ол юйюрюне окъуна кѐрюнюрге суймезлигин уста билгенди. Ажалдан сакъларыкъ дарман боллукъ болса да, мени къатымда ол кесин кишиге кѐргюзтюрюк туююлдю, алай сие эди Къарачачны ол. Кесини не бетинде, не этинде бир шарайыбы болса, ол, сюзюлген сютге кѐмюр тюшгенча, Къарачачны ариулугъуна чып тюшюрлюк суннганды.

Къарачач кеси ичинден ол сагъышланы этгенде, бир акъыл келди башына: бетиме къурум жагъып окъуна айланыр эдим, келген этги эди ансы. Биреуге жангылгъан эсе да, жаны сау эсе, къайда болгъанын билдирсин ансы, барып, кѐрюнюп жүрегин къыйнамам.

Аллай къазан къайнайды Къарачачны мыйысында алайчыкъда.

Чууана, аллайланы кѐрюрге юйренип къалгъанча, урушда аллай бирда болмай а дегенча, жашауда болмай амалы болмагъан затхача къарады. Чууана НКВД-чыды, ол себепден мамыр кезиуде да, уруш бошалгъанлы да аллай затла бола тургъанын кѐргенди. Урушдан албугъартып, неда, урушдан къачып келип, муртатлагъа къошулуп, таулада бугъуп айланнганланы тутуп, жыйын сафкадин сюрюп келтирселе, аланы араларында башларын жулур ючюн, къолларын, бутларын кетертгенле да тюбегендиле. Жашчыгъын тюнгюлюпмю ашырып ийди къайынлары бла, огъесе башха ниет бламы – ол сакъатны сартындан аны эсине быллай зат келди дерча туююлдю. Не да болсун, урушха атап къойду кѐргенин.

Алай Ленин районода урушда эки бутундан бирин къоюп келген, аны себепли уа эки къолтукъ таякъ бла атлагъан таулу кишини да таныйды Чууана. Урушха дери иги къуллукълада ишлеп тургъан билимли ол адам манга болгъан кимге болгъанды деп бошланып къалмагъанлай, ачыудан ичгиге да берилмегенлей, промкомбинатда чурукъла тикген цехде алапат ишлеп турады. Ёкюннген жокъ, тарыкыгъан-тыкъсыгъан да жокъ, гыз-гыз да этмей, ариу тапчыкъ ишлеп, юйюрюн кечиндирип турады. Бу тѐммек да аллай бир затха тюзелип болур ансы, юсю-башы тапды, таза. Чууана, къысхасы, кѐргенине сейир этмеди, станцияда кѐргенлеринден башха этмеди муну да.

Сабийлерини аталары келген этги эди ансы, быллай болуп да келги эди деп, башына аллай акъыл келгенде, Къарачач эгечини бетине нек эсе да, къарагъан да бир этгенди.

Алай, Къарачач эслемеди Чууананы бетинде бир тюрлениу. Хо да, деп къойду кеси кесине Къарачач, ишине кѐре кѐп быллай затха тюбей келгенди, баям, быллай адамлагъа.

Шамшюдюн: Быллай болурма деген угъай эсенг, ёлюм бла бетден-бетге кѐп тюбегенинде, къыяулу болурма да, болсам а, не этерме деп, бирда сагъыш этмегенди. – Алай, – деди кеси ичинден Шамшюдюн,

терен кючсуюсноп, – быллай тёммек болуп, сау кьалгъандан эсе уа, ёлюп кетген кёп да игиди. Эследигиз эсе, Бексолтанны юсюнден Къарачачны оюмлары бла Шамшюдюню бу айтханлары къалай келишедиле бирге.

– Алайсыз да, – дейди дагыда кеси кесине Шамшюдю, – къайры эсе да бирлеге атылып, тегерекни-башны къармап, жер тырнап, топуракъ ашап, жашау тиричилик этип айланган юйюрюмю юсюне тёммек болуп, жюк болуп тюшгенден эсе уа, ёлюп кетген къайда игиди. Менден игиле эдиле бары да уруш аулакълара жанларын бергенле. Биреу къалыр ючюн, адамыча жашау этерге урушда биреу жан берирге керек болуп да къалады. Урушда жоюлгъанла, артыбызда къалгъанла тынч жашар эселе уа, биз бу сермешден чыкъмай къалсакъ да деп киредиле сермешге. Бютюнда кыралны азатлыгыны борчун жюрюте эсенг, неди жоюлгъан деген.

Бек башы энди: ол жоюлгъанланы унутмагъанлай, аланы юйюрлерине не жаны бла да болушуп жашауду. Бексолтан, сёз ючюн, саусаламат келип къалса, андан иги уа не. Алай аллай буйрукъ болмай, бу сабийле жолгъа аралып къалсала уа, была тойгъунчу, кесиниклени тойдургъандан бир тюрлю магъана чыгъарыкъ туююлду. Олду аскер биригиуню баш жолу: ёлгенлени борчларын бёркюнг бла тенг жюрютюу.

Машина аз-аздан кызына башлагъанды. Ол тёммек да, чайхана аллы майдан да кёзден узая барады. Энди жол жанларында илипинчикле, кюлакъ суулача, суучукъла жёбелей, бийик тюз акътерекле, башлары кёкню кёкюгюне акъ къаш болгъан жукъа акъ булутлагъа кирип, жол жаны тюзледе уа кёз кёргенге дери, садакъ окъча, сыргъан сырылгъанча, тюз сырылгъан кёк ёсюмлю бахчала. Къарачач да, Шамшюдю да анга эс бургъанларын кёрюп, Чууана айтды:

– Была мамукъ сабанладыла, Сузакъ районну жерлеридиле былайлары.

– Бу Сузакъ эсе, Сарыбий да жетген болур юйлерине. – Шамшюдю, ары дери тынгылап, тенгизге батхан кибик, не эсе да бир терен сагъышларына тумаланганындан уянып бёлюндю. – Узакъ туююлду деген эди бу областны ара шахарындан. Керти да жууукъ кёреме...

– Да не барды былайда, эринмеген, улоу сакълай да турмагъанлай, жаяулай окъуна кетип къаллыкъды бу ортада. – Чууана да къарамын узаядан-узая баргъан Джалал-Абад шахарны анда-мында бир бир кёрюнген бийик юйледен, Джалал-Абадны огъары жанында жангыз ёркечли туюге ушаш дуппурда курортну тегерегин гюрен тутуп ёсген акътерек, кудору терек кюлакълардан айырды.

– Ма ийно, кёрюнген тешге жилияланып баргъан жолну кёrese да, ол курортха баргъан жолду. Солугъан этедиле анда. Ма быладан толу кёрюнген минараланы эслеймисе? Ол а тутмакъды, Джалал-Абадны бери кыйырыды. – Чууана кесини алгъыннгы бир эллисине, мында да бир эллисине саналлыкъ Шамшюдюню жангы жерле бла шагъырей эте барады.

– Да шагъырей жерле болсала уа, жаяулай да нек келмейди бу орталыкыгъа, – Шамшюдюн хапарларыны ал жанын эсине тюшюрдю да: – Да сизни бу турууугъуз а тутмакъ туююлмюдю? – деп да бир къошду.

Ол кезиуде машина жолну онг жанына тартаракъ тохтап къалды. Ол тохтар-тохтамаз къатларына милиционер келди да арба башчыны къагъытларын сурады. Узатды Баркътабас къагъытларын. Къагъытлагъа къарагъан да этгинчи, Баркътабасны къатында олтуруп, жарыкчыклары ёчюлген кёзчюклерин бери, боюнчукларынын созуп, кесине къарап тургъан юч сабийни кёрдю, андан сора машинанын кюбюрюн сынчыкылады. Бек алгъа аскер кийимли толукёз, арыкъсуу кишиге эс бурду, сора Къарачачны бла Чууананы да эследи.

– Неди бу элтгенинг? – Милиционер, къагъыт бетлени ары бла бери шапырта, алай сорду Баркътабасха.

– Туз. – Баркътабас да кёп сакълатмады жууабын, ол угъай да эки кёзюнг чыкыгъан эсе да, орунлары дамы жокъду дегенча хыршыланды.

Анымы эшитди милиционер. Олсагъат илинир сылтау излеп башлады. Кёп излерге да тюшмеди сылтауну:

– Кабинанга кесингден сора жангыз бир адам минерге боллугъун билесе да. – Милиционер да чимдип сёлеширден болду.

– Билеме.

– Да была уа? – Милиционер жашчыкъланы кёргюзтдю.

– Бири мени осуйлугъумду, ол экичиги уа – башындагъылан. – Баркътабас Къарачачлары таба къарады да дагъыда къошду: – Бу ючюсю бир абадан адам тенгли бир туююлдюле. Мен а къатыма бир абадан адам олтуртургъа эркинме.

– Бирми, экими... Адам саны саналады, ахшы киши. – Милиционер сууумазданды. – Была уа, была. Быллай ауур жюкге дагъыда юч адамны миндиргенинг а тюзмюдю? – Башында олтургъанланы къолу бла кёргюзтдю.

Тюзлюк ючюн, къанын-жанын аямай, алты жылны къан-къазауат этип, дагъыда киши жерлерине юйюрюню къысталгъан ачыуу ичине сыйынмай, откъус кибик, тышына, къызгъан эритмеча, атылыргъа тыгъылып тургъанын да басып, Шамшюдюн кесин тыйып турады.

Бирда къуруса да кёкюрегиме сыйынмай тургъан орден, майдал къадарны дамы кёрмейди бу дегенча сынап тынгылайды. Урушха чакъырылып къаннга уа бу да киргенди, бир тутхучу болуп къалгъанды ансы деп ойлады Шамшюдюн.

– Бу урушдан келе турады. Кёрмеймисе? Ала уа – тиширыула, бери хайдалып ¹ келгенледен. Аланы къоюпму кетерге керекме? – Баркътабас даулашха кирирденди.

– Шопур, кимлигинги берчи бери. – Милиционер къадырына минип башлагъанды, ол башында олтургъанла да теберге боллукъларыны сагъышын этмей.

¹ Къысталып (узбек.)

Сёз андан ары барса, милиционер, закон бла алып къарагъанда, тюз дау этгенликге, адамны жарсыуун, заманны халын ангыларгъа суймей тургъан милиционерни бир ургъанлай, къан тулукъ этерге кючю жетерик Шамшюдюн бир къолу бирси къолун тыя тургъанын Чууана эследи. Шамшюдюнню инбашында юч гитче жулдузлу чын болгъанын да кёрмегенча этип, кёремисе аны деп, ачыуун кёкюрёк орамына тыя, болсада ачыу тийгенин а букъдуралмай хыныракъ айтады:

– Ма, мындады аны кимлиги. – Ары дери ауузундан бир сёз чыгъармай тургъан Чууана кесини кимлигин узатды.

– Мен сизни бла сёлешмейме, мени ишим шофёр блады. – Милиционер кёзлерин къагъытладан айырып окъуна кьоймады. Сансыз этди машинаны кюбюрюнде хант тузлу къагъыт машокладан юслеринде олтургъанланы.

– Хайдагъан эсе, хокумат биледи нек этгенин. – Милиционер алайда ол сёзлери бла Шамшюдюнню тёзюмюн къачырды, тепдирди солдатны.

Жукъ да айтмагъанлай, артмакъчыгъын да бияры тюртюп, тюшерге тебиреди.

– Ма муну блады сени ишинг. Бери къара алгъа, хайыуан! – Чууана онг къолу бла Шамшюдюнню тыйды, сол къолу бла уа кызыл тышлы кимлигини, берирге деп тургъан жеринде, милиционер алай этгенден сора, берген да этмей, ичин ачып, къолун созуп кёргюзтдю.

Милиционер да Шамшюдюнню тебиннгенинми эследи, огъесе кызыл кимликни ичинде жазылгъаннгамы кёзю илинди, сабырлыракъ болду. Керилип тургъан эки инбашы бир кесек бирге жыйылдыла, сыпхарылгъан къууукълай чёкдюле.

Чууана аны бла кююп кьоймады.

– Капитан Сабировну, таматангы, чакъырып кел... Чапханлай бар... Хайда...

Чууана Ленин районну НКВД-сында статист болуп ишлейди, ол себепден Сузакъ районну милициясыны таматасын уста таныйды.

Хайда дегенни узбекли арба башчы кеслерича сюр дегенча ангылап, эрляй кабинасына ташайып, машинагъа от алдырды.

– Тохта, – Чууана арба башчыны сабырландырды.

Ол назик, жезгъора, торсукъ, азгек милиционерчик кесин, иер кёпчек кибик, кёпдюрюрге кюрешип, бир санлы адам кибик, къолларын кенгирек тутуп сёлеширге кюрешген жаншакъчыкъ, Баркътабасны къагъытларын да юсюне атып, артха бурулуп, Сузакъны топуракъ буруулу бахчаларындан бирине секирип, кёзден олсагъат думп болду.

Шамшюдюн да бек сейир этди аны къачханына. Огъесе уа ол Чууана айтхан таматанымы чакъырыргъа кетди, алай да бир келди кёлуне Шамшюдюнню. Сора Чууанагъа къарап, къолундан ол милицагъа узаттып тургъан кимликни алып къарады.

– Милицияны капитаны. Ма санга. Милициядамы ишлейсе мында да? Кёнделенде ишлегенинги уа биле эдим. Мында да ол ишдемисе?

Къалай алгъандыла ол ишге? – Шашюдюн бир – кимликге, бир Чууанагъа къарай, иги кесек турду.

– Да ма алай.

Шамшюдюн анга артыкъ уллу ийнанмагъанын билдирмезге кюреше, ол Кёнделендеги кимлиги уа болурму деген ишеклик бла, кимликни кёзюне жууукъ келтирип, къыргъызча жазыулары эслеген да этмей, орусча тышында жазылгъанлары окъуду: «НКВД Киргизской ССР. Ленинский райотдел».

Шамшюдюн кимликни къайтарды. Чууана аны ишеклик туюмчегин тешер ючюн айтды:

– Ёз жерингде, къайда не усталыкъ бла ишлеген эсенг да, мында да аллай иш, аллай усталыкъ табаргъа кюрешедиле. Гюняхлары кеслерини болсун, алгъа бизге бир къужур къарагъанларын къоюп, ол чыран сууукълукъларын эритгендиле. Къырал оноу этген болур: ууакъ, уллу малчыкъла да бередице туталлыкълары...

Анча заманы ичинде бола тургъан ишлени, сёзлени, даулашлары эсине да алмай, кесини къайгыларына, сагъышларына батып, жанына ахыргы таянчакъ ышаныуун – ол келип иш къалыр эсе уа, бу Шамшюдюн келгенча деген умутчугъун, кюлге кёмюлген отнуча, сакъларгъа кюреше олтургъан Къарачачны анда не ишде ишлеген эсенг да, мында да аллай иш табаргъа кюрешедиле дегени къулагъына чалынды. Алма-Атада балчыкъ малтап, саман эте туюлгенимден къутулур эсем а, устазлыгъымы берип деген акъыл келди башына. Да тауча окъуу болурму да мында. Аллай бир арсарлыкъ да бийледи жанын. Сорургъа уа болмады. Жетер жерибизге бир жетсек деген акъылды аны къолгъа этип тургъан бусагъатда.

– Не ди бу этгенлери? Былай къатымыдыла низамгъа мында? – Сузакъны букъулу ара орамы бла букъуну терклиги машинаны терклигинден игида женгил болуп, быланы кёзлерин ачмазча эте, элден чыгып, букъусундан эсе, зыгыры асламыракъ, ол себепден букъу да этмеген тёшге машина, къыж-къыж эте, къатыдан-къаты ёкюре, ёрге айланган заманда Шамшюдюн, Чууанагъа айланып, алай сорду.

– Ким болгъаныгъызны сормагъанына къууанып къалыгъыз. Баркътабасны узатхан къагъытларына болуп, ол айтханны эшитмей къалганды ансы, ким болгъаныбызын соруп, мени болмаса да, сизни уа тинтип, соруп да иги кесек тыяргъа боллукъ эди. – Кёп да сакълатмай, Чууана Шамшюдюнню сорууна жууап табып къойду. Ол аны эсинде эди, аны ючюн сагъыш эте турмады.

– Ол дегенинг? – Шамшюдюн сейир этип, кёчюрген этгенликге, кёзлери кёре тугъанлай, сорургъа, тинтирге не хакъы барды деген магъанада, Чууанагъа дагъыда бир соруулу аралып къалды.

Билмей эди Шамшюдюн: халкъны туугъан ташындан, кылдылары къобаргъандан башха этмей, къобарып, жыйып, бери ашыргъан бла да къалмай, халкъгъа комендантла деп, бир бегеюлле да салгъанларын.

– Алыкъя коммендантха тюбериксе, бара-баргъанлай. Чотха алынырыкъса, андан сора уа, Джалал-Абадха угъай да, район ара Ленин Жолдан тышына комендантдан эркинликсиз бир атлам эталлыкъ туююлсе. – Чууана халкъны кёчюрюлгенине теренирекден къаратхан оюмлары айтды Шамшюдюннге. Сорса, тинтсе да, ол – милиция, бизни къагъытларыбыз тынгылыдыла. – Ол хапар бла иши болмагъанлай, шургулу олтургъан Къарача къарай, дагъыда алай къошду.

Шамшюдюн комендант деген сёзню биледи не болгъанын. Уруш бошалгъандан сора Берлинни комендантына, Шамшюдюн ангылагъандан, оноучусуна салынган генерал Берзаринни оноунда жылдан артыкъ къуллукъ этип болгъанды бош башына. Халкъны кёчюргенден сора, кёчюрюлген халкъланы адамларын, не уллу жигитлик этгенле болсала да, уруш баргъан жерледен кетерип, артха, уруш болмагъан жерлеге ашырып, бек сындыргъанды власть. «Совет Союзну Жигити» деген атха кёргозтюлюп, керекли къагъытлары барына да тийишли аскер къуллукъчула къол салып, арада къарары къалып тургъанлай, халкъы кёчюрюлгени себепли, ол ат берилмеген Шамшюдюннге уа тиймегендиле, Берлиннге дери баргъанды. Анда да Берзаринни оноунда тургъанды.

– Комендант десенг, ма олду комендант. Мында уа не комендант: уруш жокъ, туююш жокъ, хорлагъан жокъ, хорлатхан жокъ, огъесе халкъы сынагъан азапны дамы болургъа керекди коменданты?

Шамшюдюн халкъыны болумуну алайына алыкъя тюбемегенди. Чууана ача турады анга жанын машинаны тёшге ёрлеу гюрюлдеуонде, ол гюрюлдеу, сыгъынып ёкюрюу да Шамшюдюнню ол хапар бла байламлы жюрегинде бола тургъан талкъылагъа къошула.

Тюберикди, кёп да турмай, комендантха бетден-бетге. Сиз мында болмагъанлы хар зат да ырахатды, тынчды, дежурный капитан Кудаев! Аскердеча, алай айтыр ючюн угъай, ол, комендант, сорлукъду: «Кимсе, не айланаса, къайданса, къайрыса?». Ачыуландыргъынчы сорлукъду...

Ол экиси – Чууана бла Шамшюдюн – бир эллиле болуп тюбедиле да урушха дери къоншулукъда сёлешгенлерин, ушакъларын бюгюн, былайда, атылыргъа жетип, сыгъынып-гюрюлдеп баргъан туз жүкленген машинаны юсюнде кеслери жашаулары машина туздан эсе – ауур, туздан эсе, ачы-кючлю болгъанын унутуп, андан ары бардыргъанча, хапаргъа кетгендиле.

Жашчыкъла, кабинада башчыкъларын бир бирге жетдирип, ырахат къалкъыпдыла. Аналарын ортагъа алып, башчыкъларын, кюн тууушда кючюкле кибик, бир бирге жетдире, аналарыны тобукъларында къалкъып къалычуларыча.

Аланы алай къалкъып къалгъанларын сезип, арыгъандыла, таза ёре къопмазлыкъ болдула была деп, Къарача эки къол аязыны жылыуларын сабийчиклерини башларына салыучусуча, эки жанында туз машоклагъа салып, терен сагъышха кетип, тышыннан теке къалкъыу эте, ичинден сабийлерин былай къыйнагъанына кюе, тауушсуз жилий барады, сёзге къошулмай.

Тёшню башына чыкыгынчы, машина ал жанындан, радиаторундан акъсыл тылпыу эте, ёрге исси сууну чачдырып башлагъанлай, Баркъ-табас машинасын тохтатып, болушлукъчу жашчыкъ кабинадан чартлап тюшюп, созма челек бла суу келтирип, исси сууну чачылгъаны жетмезча, узакъ тутуп, радиаторгъа сууукъ суу къуя, ма аллай бир эки кере да тохтап, чыкыды да башына, андан энишге атланганлай, жолу юйюне айланган эшеклей, жүрюшюне къошду, гюрюлдегени, ёкюргени да селирек болду.

Жолдан, къайгыдан, сагъышдан талчыкыгъан Къарачач, биягъы къалкып къалып, тюш кёреди. Таулучукъла, узун дуппурну суугъа айланган этегине къысып, кеслери ишлеген элчикни башындан энишге къарап, энди бу эл бизге неге керекди, биз да неге керекбиз бу элчикге энди деп, Нафий да, аны эки къызы да, Къурманкъыз да, Светаны бла Азретни да алларына сюеп, къычырып, чырпаланган чачларына-башларына бармакларынын тырнауучла этип узала, Къарачачны атын айтып: «Къайт бери! Уо, къайт!» – деп чакырадыла. Къарачач, вагонну эшигинден тышына бёксюмюн салындырып, къычырыкъ этип жилип, вагондан энишге секире тебирегенлей, вагончу тиширыу билегинден артха тартып тыйды. Уянды Къарачач. Къараса, Чууана, къолундан тутуп, силке, сорду:

– Кимни чакыраса? Кимни эсе да, атын ангылатмай чакыраса. – Чууана къол жаулугъу бла Къарачачны бет терин сюртдю.

– Бош-бош. – Бу къурурукъ тюшледен къутулалмайды да... къачып да... Уялды Къарачач. Артыкъда Шамшюдюнден.

Ол а, эшитдим-къалдым деп да билдирмей, бир зат билмегенча болуп къалды.

Бек алгъа сабийлерин жокълады Къарачач. Тёгерегин къармады да, сабийле кабинада болгъанлары эсине тюшдю да, аны бла тынчайып, эки къолун къоюнуна кенделен къысып, биягъы эки кёзюн жапды: къалкыуму къысды, огъесе Чууананы бла Шамшюдюнню селешгенлерине тынгыларгъа суймейми этди, не да болсун, кёзлерин жумгъанлай, биягъы къайгыларына, анасыны ботасына чулгъанганча, тумаланып къалды.

– Мындан алда башларында жауунла жуууп, бир ненча кюнню Иничке сай суу да кётюрюлюп эди. Энди къалай болур ансы? Ары бир къутулгъу эдик Советск эл табагъа чырмаусуз, сора жетгеннге сана да къой. – Чууана была тохтарыкъ элден онбеш къычырым берлакъда орналгъан Базар-Къургъан элге кире туруп, алай айтып, машинаны кабинасыны юсю бла алгъа къарады.

Кюн жарыпды. Кюн узакъда бийикге ёрлеп, чум сууча бола башлагъанды, ары жанына, кёзкергендеги тау шынжырдан ауаргъа хазырланады. Ингир аязчыкъ да сериуон къанатын жетдире башлагъанды.

Орта орамны эки жанында – алаша топуракъбаш юйчюкле, буруулары да – топуракъдан.

Шамшюдюнню алагъа сынчылап къарагъанын эслеп, Чууана айтды:

– Дувал дейдиле мында бу буруулагъа.

– Таш деп, бир таш да кёрюнмейди, буруу этеме десе да адам, – Шамшюдюн да артыкъ уллу магъана бермеди узбек, къыргъыз, орус, татар къатыш жашагъан бу элге.

Энди аны акъылы да юйюндеди. Чууана айтханнга кёре, бусагъат жетебиз. Сакълагъан жокъду Шамшюдюнню. Билмейдиле аны келе тургъанын.

Ол кезиуде машина акъырынчыкъ суу боюнуна эниш сюреннге айланды.

Суу алыкъа чёкмегенди толу. Алай муну аллында баргъан эки жюк машина – «полуторкала» – жайыу жер бла чырмаусуз ётюп кетдиле. Ары жанында уа бир уллу трактор турады. Башында – эски такъыясы, юсюнде – тобукъларындан энишге ётген сырылгъан иегили къапталы, жаланаякъ тракторчу да кабинасындан, бир аягъын трактор хырланы юслерине салып, Шамшюдюнлары таба къарап олтурады.

Элни кыйыр юйлерини суу жанына ачыкъ арбазларында гыстыла кёрюнедиле. Алыкъа череннге жыйылмагъан. Бир-бир гыстыла – чот салынып, бир-бирлери уа – учус сюелип, бир-бирлери уа – анда-мында атылып. Жер эркинлигине да сейир этеди Шамшюдюн.

Ол кезиуде машинаны жайыугъа кирирден алгъа тохтатхан да этип, хырт деп таууш этдирип, арба башчы машинаны терклигин бек алаша сына, алай бек кючлюсюне ётдюрюп, акъырынчыкъ алгъа тебиретди.

Шамшюдюн биледи: баргъан сууну ортасында керек болуп, машинаны терклигин алышындырыргъа тюшсе, тохтап къалыргъа боллукъду. Андан эсе, керекли терклигин алгъадан окъуна, суугъа киргинчи, салып къойса игиди. Баркътабасны алай этгенине Шамшюдюн бюсюреди. Ишин билген адамды деп, келди кёлюне.

Къарачач да, къалкъыуундан аязып, машинаны суу ызгъа энишгелеп баргъанына эс бурду.

Ол суудан къыз заманындан бери къоркъады. Бексолтан Тюртюлюге келе, жауун жетип, къарангыда элге жете келген жерде кёпюр къулагъындан энишге саркъып, кьолун ачитханын, аны хатасындан а кёрюнмегенлей, кёп мычыгъаны бла Къарачачны жүрегинде бир тюрлю ишеклик туудургъанын унутмайды бирда.

Былайлары тау суулача тюйюлдюле, эркин, кенг жайылып келедиле. Боза бетли болгъанды, булгъаныпды, алай ызы эркин болгъаны себепли, терен да болмаз деген сагъышла да къоркъууун бираз селейдиле. Боюнун кюбюрден тышына созуп, кабинаны эшик терезесинден ичине къараргъа ийилди. Сабийле ортада эдиле да, кёралмады.

Чууана уа жеринден тепген окъуна этмеди, юйреннгенди быллайгъа ол.

Шамшюдюн – къоркъуугъа тюшген адамгъа кесин атаргъа юйреннген аскерчи – сакъды: абери болса, болушургъа секирирге хазырланыпды. Эси суудады, машина – суугъа кирир жайыуда.

Ал чархлары суугъа киргенде, Баркътабас тыйгъычсыз ётюп кетеригине ишекли болуп тохтады да, эшигин ачып, сол аягъын аякъ тапкагъа салып, онг аягъын а тормозда тутханлай, тракторчугъа къол булгъап, бери къаратды: «Ёт да бери, сабийлени ётдюр ары, башындагъыланы да», – деп, сууну шорхулдаууна жутулуп кетмезча ауазы, сол къолун эшикден бери айырып, чолпу этип, бармакъларын эринлерине жетдире кычырды. Жутулду ауазы сууну боркъулдгъан шуулдаууна.

Башындагъыла да – Шамшюдюн, Чууана, Къарачач – сагъайгъандыла.

Тракторчу эки къулагъына эки балан бармагъын салып, сора бери айырып, булгъады да жукъ эшитмегенин ангылатды. Алайда Баркътабас да къолу бла машинаны кабинасын бла къобюрюн кёргюзтюп, быланы ары ётдюр алгъа, машина батып иш къалса да, дегенни ангылатыргъа кюрешди.

Шамшюдюн ишни болушун ангылап, къолунда машок артмакъчыгъын бир жанына салды да, машинаны онг жанында тапкасына секирип тюшдю да, сабийлеге къол аязын ачып, къоркъмагъыз, гузаба этмегиз, тынч туругъуз деген ниетин ангылатды. Кеси уа бир къолу бла эшикден, бир къолу бла уа къобюрню мюйюшюнден тутуп, тракторчуну бла Баркътабасны бир бирге къол булгъашыу бла сёлеширге кюрешгенлерине къарап къалды.

Узун салмамыйыкъ тракторчуну сансыз къол булгъауу, Шамшюдюн ангылагъандан, келе бер, бир зат боллукъ тюйюлдю, санга дери да ётгендиле былайтын машинала, арбала да дегенлигиди. Баркътабас да мени жюгюм ауурду, кёрмеймисе дегенча, чархлары таба къол булгъайды.

Ол да, тракторчу, кесиникин тутханды да къол булгъагъандан башха абери этмейди.

Чууана бла Къарачач гурушхадыла. Къарачачха сейир этерча да тюйюлдю: кёзюне сугъуп, алагъа кёз жарыгъын бешик этип тургъан эки жашы ючюн къайгъылыды ол.

Алай эте кетип, Баркътабас бла тракторчу бир бирни женгалмагъанча, арып тохтадыла да, асыры ачыу тийгенден, Баркътабасны бети кызыарып, кёпчюп, ууанык желинлей болгъанды.

А-а-а, алай эсе дегенча, тракторчу, трактордан тюшюп, тегерегине бир айланып, къасмакъ узун сыргъаныны андан да къасмакъ быстыр бел бауун бошлап, этеклерин къайырып, тартмасыны эки кыйыры тобукъларындан энишге салынып тургъан кенгау шалбарыны хуржунлары кърмайды. Этеклери тракторуну хырларына жетип, олтургъучуна атылып тургъан къапталын бери алып, къагъып да кёрдю.

Адамланы адыргы этгенлери ючюн тюйюл эсе, суугъа къошула, черек кётюрюле келгенча кёрюнеди, огъарыракъда кёк къаралып, жерге жёрмеленип турады. Башларындан жауун къуяды.

Сууну бу келгенине кьошулса, машинаны кюбюрю суугъа жетерикди да, тузгъа суу кирип, палах ма анда боллукъду. Шамшюдюн уста биледи аны.

Баркътабасны ызындан бир ненча машина тохтапды. Кабинасын кьармай кетип, ол излегинин тапханча кёрюндю. Тракторуну хырларында тохтап, къаллай эсе да, жаз кертмеге ушаш, бир затны башындан бир буштукъчукъну чыгъарды да, аны балан бармагыны бла орта бармагыны ортасына кьысдырып, ол кертме кибикиден сол кьолу бла баштёбен айландырып, кьагып-къагып, бууа, мындагы гитче тешикчикиден онг кьол аязына, тюйден уллу болмаз дерча, бир семиз жашил затны тамызды да, аны ауузуна атып, андан сора ол кертмесыман адырчыгыны башына буштукъну ашыкъмагъанлай салып, олтургъан жеринде бир кьысдырыкыгъа сукъду.

– Эненгди... – Баркътабас, тракторчуну жыртып кьояргъа хазыр болуп, ары аралып тургъан тиширыулану кёрюп, андан сора айтыргъын башхагъа буруп кьойду.

Кабинаны башы бла Шамшюдюннге кьарап: «Насыбай», – деди. Шамшюдюн да ол не зат болгъанын билмегени себепли, Баркътабасха жукъ ангыламагъан кьарамы бла битип къалды.

Тракторчу, насыбайны онг кьол табаны бла ауузуна атхандан сора, тракторгъа от алдырды. Бата тургъан машина таба буруп, ашыкъмай, сууну кечиуюне кирди...

Шамшюдюнню бурун сырты иш да терледи, асыры ачыуланнгандан. Бир такыйкъаны ичинде кёз туурасына келип къалды урушда болгъан бир иш: батальонну башын кётюртмегенлей, немислиле ол жанындан бери табалгъан окъ-отларын кьуядыла; индекни букъусун юслерине чачдыртып, автомат окъла солдатланы юслерин-башларын жер бетли этип, башлары бла, фуит-фуит-фуит деп, къанатлыны эник-леген сызгырыуча, учадыла.

Шамшюдюн, батальонну политругу, алайда, кесине угъай, солдатлагъа сакъды, ала керексизге башларын ёрге кьаратмасынла деп, жилинланып ишленнген окопну узунлугъуна кёзю жетген жерге дери кёзюн ол жанларындан айырыргъа кьоркыгъанча, ол кёзюн айырса уа, солдат жаралы болургъа боллукъча сагъайыпды.

Кертиси бла да, аны кьоркыгъанына жолукъдуруп ючюн этилгенча, ол кюн окопдан ёрге айырып, немислиле атхан табагъа кьарайым дегенлей, оу деген бир тунукъ ауазны эшитип кьояды.

Башын энишге иерек этип, ол тунукъ ауаз келген жары кьарады да, бир чувашлы солдатны онг омурууна окъ тийип, къаны келегини жегин толтура, тышына ура тургъанын кёреди. Солдат окъ тийген жерин сол кьол аязы бла къаты кьысаргъа кюреше.

Шамшюдюнню сейир этдиргени: ол солдатны бетинде бир тюрлю тюрлениу жокъ эди, быллай жерде, чалманлыкъ чертлеуюк чыбыкъ тырнагъан кибики, бир зат болмаймы турлукъ эди дегенча, кишини чакъыргъаны, кьычырыгы, гузабасы жокъ эди.

Къатындагы таулу жаш – Сюдюмладан Суфиян, окъ кесине тийгенча, жеринден тепмей, ол жаралыгъа болушургъа чапмай тургъаны ючюн, кеси адамы болмаса, тюз мангылайындан урлукъ эди, къаны аллай бир кызыды Шамшюдюнню.

Кеси кесин ары таба атды. Терк окъуна жаралды жашны кесини ич келегин жыртып, къаны кеп кетмесин деп, окъ тийген жеринден ерге рекде къаты тартдырды. Суфияннга уа, юйюне от салгъан адамгъача, сур къарады. Ол да, жерге кирлик болуп, къарамын букъдурады. Аскерде, артыкъда бек а урушда, аллай зат кечилмейди. Негеринге керекде, аны къатында окъдан да терк табылмасанг, ишинг кыртыды де да къой...

Былайда уа тракторчу машинаны юсюндеги адамлагъа уллу келлю болгъанча керюндю да, сууну ары жанына секирип етюп, ол тракторчуну боюнуна жабышыргъа, келтире келип, кесин ол къутуруп баргъан сууда тунчукъдуруп къоярыгъы келди Шамшюдюнню.

Ол кезиучюкде Шамшюдюнню акъылына бир зат келди дагыда алайда: ол тракторчу, барма къой быланы, быллай бир жерледе батдырыргъа деп ашыргъандыла быланы бери, сюргюн амалсызлагъа болушса-болушмаса да, киши жукъ айтырыкъ тюйюлдю дегенча этген сунду да, къаны ол тракторчугъа бютюнда бек кызыды.

Кеси Совет Союзну Жигити болургъа жетишип тургъанлыкъгъа, юйдегилерин келтирип бу степлеге къуйгъаны ючюн, къыраллыкъгъа тутхан ачыууна ол да къошулуп, мардадан чыгъар чекдеди Шамшюдюн.

Андан артхасында да не тюрлю терслик тюбесе да, сюргюнлени юслеринде аланы ол къарыусузлукълары бла байламлы этип турду Шамшюдюн. Кеп урушха-тюйюшге киргенди аны сартындан. Тутмакъ болур жерде Аллах кеп кере сакълады кесин да.

Къайдан биллик эди Шамшюдюн тракторчуну аллай ниетге акъылы окъуна жетмезлигин. Узбеги, къыргъызы да халны ангылагъандан сора, сюргюнлеге жангыз къабынларын эки тенг этип жашап башлагъандыла. Уруш бошалгъанлы жылдан артыкъ болду.

Адамла бир кесек сабырландыла. Шамшюдюн а жерине къайтмайды. Ол угъай да, суугъа секирип, машинаны ал бамперинден бир къолу бла тутуп, темир жипни тракторгъа илиндирирге хазырланып сакълайды.

Кеч жетдиле Къарачалары Масыгъа (анда жашагъанла Ленин-Жол элге алай айтхандыла). Чууана ыхтырмада отоу алып къойгъанды эгечине. Ал кезиуде бир баш сугъар жер болурча.

Ыхтырма НКВД-ныкъыды. Аны анда ишлегенлеге деп сюегендиле. Чууана анда ишлеген этгенликге, жашагъан хаух фатарда этеди. Мени мындан юлюшюм барды, мени ючюн отоуну эгечиме беригиз дерге тап тюшюп, Чууана аны къайгъысын, алгъаракъда айтханыбызча, этгенди. Къарачачны кесини къатына чакъырыргъа эсине тюшгенде окъуна.

Чууана уста билгенди: кечгюнчюлеге усталыкъларына кере иш табаргъа кюрешгенликге, Къарачачха ана тилден устазлыкъ иш табыллыкъ

туйюлдю. Жокъду анда малкъар тил, жокъду анда ана тил... Ол отоуну алыр ючюн а, Къарачач НКВД-да юй тюп сыйпаучу болаллыкъды.

Чууананы акъылы алайды. Ал кезиуде алайда бир жубана турса, артда уа бир Аллах айтхан болур деп, ол умутдады Чууана. Къарачачны кесинден а сормагъанды. Айтхан да этмегенди ол акъылын.

Ол ингирде Чууананы хаух фатарына бардыла. Шамшюдюн да «Бирлик» колхозгъа жол тартды. Район арадан бир сагъатлыкъ жолду. Чууана жолну юйретди. Юйюрюне асыры ашыкъгъандан, Шамшюдюн кетиуде башха мадар излей турмады, атланып къалды. Жолгъа бир тюзелсе, отну-ёртени да башындан ётдюрген Шамшюдюнне неди бир сагъатлыкъ жол. Шамшюдюн кеси аллай оюмну биширипди.

5

Къарачачны бла Чууананы ол кечелери да бизни болмасын. Сабийлени тынчайтхандан сора (экиси да аякълашып-башлашып, башлары жастыкъгъа тийгенлей, киштикчикле кибик, хурулдай, къалкъып, терен жукъугъа батхандыла), экиси да – бир анадан, бир атадан туугъан эгечле, жашаугъа къарамлары уа келишмегенле, жашаудан-турмушдан хапаргъа кетдиле. Юйню иелери да аланы бир бирге тансыкъларын ангылап, арбазда кече къалыучу сёрюлеринден ¹ кетип, алгъаракъдан окъуна отоуларына жыйылгъандыла. Уста билгендиле юйню иелери: ёз журтларындан кёчюрюлгенли бери да бир бирни кёрмеген эгечлени бир бирге айтыр затлары кёп болады. Не да болсун, эгечлеге сёрюню бошатып, кеслери эркин олтурурча онгла къурадыла.

Кече къарынгысы бирда кавказ кечелеге ушамагъан бир тюрлю, Къарачачха къакъсыгъан сют кибик кёрюннген кёкде жулдузла да Алма-Ата башы кёкде болуучуладан эсе да, ууагъыракъча кёрюндюле.

Жашауну кеси кибик, акъылгъа-ангнга бир тюрлю ырахталыкъ бермеген. Хар зат да, хар жерде да мен суйгенча болмазлыгъын сынадым ушайды да, не сейири, бир кёкде жулдузла жер-жерледе башхаракъ кёрюннгени жашауну кеси туйюлмюдю, бизни тохтамай чалпытып тургъан долайларында кеси суйген жары элтип тургъан жашау кибикди бу кёрюнюш да.

Къарачач Чууанагъа айтырыкъларын бир кесекчикге унутхан этгенча да болду ол сагъышлары бла. Чууана Къарачачдан сакълагъаны, не сёз, жашауну юсюнден сорлукъду, жууукъладан хапар сорлукъду.

* * *

Айып этмегиз, бу китапны окъурукъла, алгъадан айтып къояргъа сюеме:

Къайда артдалада, Тытырташха къайтып, иги кесек заман озгъандан сора да, Къарачачны ол кюнледе Хасыу ючюн къызгъаны кетмей тур-

¹ Жаз къызыулада эшике олтурургъа боллукъ кётюртме жатма.

гъанды, аналыкъ къудурети унутдурмай. Аны жүрексинип жилигъаны, къара къош къашчыкълары бирге тюрелип къалгъанча кёрюннгени кёз туурасындан кетмейди. Унамайды кетерге. Ол кюнледе Хасыуну жарсыгъаны эсин бийлегенлей, акъылы сабийлерине кетип, ичин къоркъуу алады: «Быланы жаным сауда кимге берликме? Бир адам да былагъа жан окъуна аурутмазча, была да биреуге сукъланып къарамазча этерме, Аллах, сен себеплик эт. Былай озуп кетмез эсе уа жашауум деп, бюгюн да ахыр кюнюне дери кечиндирди, жарлы жаны. Энди уа – жашындан туугъанчыкъ да биргесине. Муну аппасыны аллында намысы – таза, тёртюрден экисин сакълады. Ёсдюрдюм, юй этдим деп, ёхтемленип айтыргъа хазыр, Бексолтан келген иш этсе да. Къолунда уа – дагъыда туугъан жеринден къысталып, бу жерлеге келе туруп да, умутун юзменгенлей, Саратовха Бексолтаннга жазгъан къагъытларын почтагъа атаргъа поезд тохтагъан жерде хар тюшгеннге, асламында уа баш иесини тенги Элкъаннга берип, ол а, малгъун, атмагъанлай, атханма деп, ётюрюк айтып туруп, артда иши бармагъандан сора, Къарачачны бетине атып, къайтаргъан къагъытлары.

– Бу сен салып кетген тереклени тамырлары элтсинле хапарымы санга, – дейди Къарачач, – жер башында эсенг. – Мени керти дуняма Аллах сенден алгъа алып кетсе уа, келип иш къалсанг, бу тереклеринги чапыракълары айтырла толу хапарымы санга. Къол жылыууму тереклеге тийип кёрсенг, сезериксе. Тийип-тийип кёре тур мени эсгерген кюнлерингде. Мен да алай этеме. Сени къол жылыуунгу алай бла сеземе. Ол да болушады манга жашаргъа. Энди уа ма – жашынгдан туугъанчыкъ да, Аскербий.

Къарачачха жетдирмеген эдиле жууукълары ансы, артда туугъанчыкъгъа да, Бексолтан аманат этгенча, «с» харф бла келген ат атарыкъ эди. Самат, Саубар деп, эки абаданына кеси атагъан эди, къызчыкъгъа да – Света деп. Къылыгъы ариудан, халаллыгъы озгъандан Саубаргъа Халал деген эдиле да жууукъла сабийлигинде, ол ат жабышып къалды анга ансы. Урушну аллында, энди туугъаннга мен атарыкъма ат деп, Элкъан къоймай тура эди Бексолтанны. Аны алай нек этгенин да ол кюнледе киши эслемегенди. Кёчгюн болуп, анга да жетмеди ол иш, Бексолтанны жууукълары атадыла Азрет деп. Ол да бир жашыртын жүрек ажымыды Къарачачны: Ол (Бексолтан) айтхан нек болмады деген магъанада.

Ол жыллада терен тиширыу сезими бла ангылагъан этгенликге, Къарачач арт акъылын билмегенди Элкъанны. Бексолтанны абыныргъын, жоюлуругъун сакълагъанын...

Былайда да, Къарачач манга айып этмесин, Бексолтаннга деп, энчи бир дефтерчигинде этиучю жазууларындан бир юзюкчюкню башын ачмай болмайма, алайсыз Къарачачны намысына сакълыгъын ангыларгъа къыйын боллукъду:

«Тюшлерим хорлукъ-зорлукъ этедиле манга. Не этейим? Къайры къачып къутулайым аладан? Ишингден кеч келип, жууургъанны тар-

тып атып, сабийлени уятырма деп да къркъмай, жылы кьоюнума кесинги атыучу кылыгынг кърюнюп, жууургъанны буштукълап, тьюбюме малтап, эрттенликге адам танымазча этип чыгъама. Не заманда да болуучу уялчакълыгымы фердауун сенден сора киши ачарыкъ туююл эди. Сен а эркин эдинг. Къандырмадынг, эрикдирмединг этгенингден ансы. Кюндюзгю кюнде экибиз кългъанда, анагъызны бир иги туюейим деп, абадан экинги да кьозутуп, ала да къарап тургъанлай кьучакъласанг, ала да сени тобукъларынга жабышып, артха-артха тартыргъа кюрешселе, сен мени игирек, къатыракъ кысмагъанча кърюнюучю эди манга. Къаты кысып, бир ачитса эди деп, ичимден аз айтмагъанма. Сабийле жукъ ангыламагъанлыкъгъа, аладан уялгъандан, кесим артха тартхан кибик этиучю эдим. Аллаи заманчыкъларыбызда, кьолума табакъ алырны орунуна къашыкъ алып, отха къазан асар жеримде аны отдан туюшюрюп, кесими кенге жыялмай туруучуму да билесе. Челекле толу суу бола тургъанлай, аммагъа да къргюзтмегенлей, сууларын бир жары тегюп, суу боюнуна суу алыргъа чабар эдим. Амма уа, сау къллыкъ, мени жюрегими китабын окъугъанча, барчы, жашы, келинге кетюртме челеклени, сен мында болмагъанда ташыгъаны да жетеди анга деп, сени ызымдан жиберсе, ма анда болуучу эди сууну ары жанында жерклени тойлары. Эталмайма бир жукъ, къарыуум кьуругъанды. Ииде туююлюп да кюрешеме, кыызгъан ёшюнлериме келегим жетип къарыу жокъду. Аллаи амалсыз кюнлеримде мени кишиге кезюнг кыймагъаны, биреу мени таба къараса, бетинги тюрленип кълыучусу эсеме туюссе, болгъаным суууп кълалады, не алапат, не сейир. Сени кез аллыма келтирсем, кесими тиширыу къачымы унутуп кьоюма, кеси келсе, кеси жандырсын от жагъасын деп. Алыкъа саулугъу да игилей тургъан тиширыуну бла аны ол заманыны излегенини бла сени бетинги этгеними орталарында уруш ол сен къатышхан урушдан эсе, къаты барады. Хорлагъан а сени сюйгеним этеди. Олду мени сакълагъан, сау къллыкъ, сен. Ол хорлатырыкъ туююлдю кишиге. Ырахат бол. Кесинги сакъла... Манга... Сабийлеринге да...».

Хыйсап этигиз кесигиз, тынгылагъыз кесигиз да намыссызлыкъ къанын кыыздыргъан таулу тиширыуну айтханларына:

«Экибиз бирге болгъан заманлада, сен жулдузланы жыргъа салып жырласанг, ала манга жомакъ мелеклекча кърюнюп, жырларынг хычыун сезим туудуруучу эдиле. Ол ингирде ала, адам сыфатха кирип, юсюме сюелип, айып этип, къарап тургъанча кърюндюле.

Санга Къарачач деп, мен атагъанма деучю эдинг сен. Мени сюйгеним айдан бла кюнден жаратылгъан болсун деп, Аллахдан тилегенме да санга ол атны, сен туугъунчу да, мен атап кьойгъанма. Айгъа къара да кесинги таны, манга тансыкъ болсанг да, айгъа къарай тур, мени анда кърюп кьоюрыкъса. Мен да сенден узакъда болгъан заманларымда, айгъа къарап, сени анда кърюп, жюрегими алай къандырыучума дегенлеринг эсеме туюшюп, муну сылыкъ сезлерине да ай тынгылап тургъанча, сен да, ары къарап, хар затны кърюп, жарсып, этерге амалынг а болмай

къыйналгъанча кёрюнюп турады манга. Андан болама жерге кирлик аны сёлешигинден. Таулулада тенгин алай терк унутхан мындан сора болурму, экен деп келеди кёлюме. Бютюнда бу кёчгюн къыйынлыгында...»

...Адам ёлюр сагъатчыгында бар жашауун кёз туурасына келтирип къояды деучю эди атам, харип, Мухаммат. Керти эди ол. Ёлюр сагъатым келип къалгъанча болдум. Мухаммат, харип, къайры тюшиген болур? Ол болса, тарыгыр эдим анга.

Вагонда Тюртюлюден Аккаланы Зариятны юйюрюнден сора, ата элимден киши да жокъду. Эр киши аты болуп, жумушха жарарыкъладан а – жаланда Элкъан. Мен а бек излеген эдим, айып этме аны ючюн, бирда къуруса да, кеси элимден бир къауум болсакъ, бир бирге таянч бола барыр эдик, къайры тюшсек да деп. Зарият да адам къабындан чыкъгъанды. Ариулугъу бла чегем сыртланы къызыл отха алдырып чыгыучу кюнню окъуна кесинден кёлюн чагъаргъан Зариятны кёрсенг, танымаз эдинг. Аны кесинден да чырайлы, таза да кёз къаматхан 16-жыллыкъ хур къызы – Зайнафны – немислилени къагъытларын зарфха уругъа болушханса деп, кимни эсе да биреуню тили бла тутуп кетгендиле. Андан бери бир хапары жокъду. Ол Ефим Михайлович деген нёгеринг айтханы жукъгъа тиймегенча кёрюнеди. Кеси да билесе, харип, Зариятны эри ёле туруп, ахыр солуму бла бетине къаран:

– Былай ариулай къаласа менден, мен къалай тынчайырма анда, бу базыкъ эшмелеринги кёрмегенлей? – деп, кёзлери бла Зариятха къатханлай, жан алгъан такъыйкъачыгында, Зарият, битеу жууукълары да алайда тургъанлай, табанларына жетген эки да, антау бурдухла кибики, базыкъ чач эшмесин тюз желкесинден кесип, жаны тюз сагъатчыкъда кёзлерин ариу юйдегисинден бир жары буралмай жан алгъан башиесини юсюне салгъанды. Ол хапарны сен билесе. Шёндю аны кёрсенг, танымазса.

Мени суймеген да аллайгъа тюбесин. Тюзюн айтханда, кесим иши да унутхан эдим. Зайнафны хапарын да айта кетейим былайда санга, жанынгдан да бек суйген бласынгы этгенин кёргюзтюр ючюн да, бласны терслигин бла халкъны ачыуун да кесине тап тюшюрюрге кюрешиген тенг кибигинги санга бетин ачар ючюн да...»

* * *

Ма аллай сагъышлары бла олтурады иги кесекни Къарачач узбек сёрюню юсюнде. Ол кезиуде Чууана аш-суу къайгыдады.

Чын чайник бла чай келтирип, эки чын чёмюшчюк да салды да, узбек гыржынны къолу бла сындырып, тёртгюл бал туз гыртчыкъла да салды.

– Бусагъат ашым бишеди, бир аууз тийдире турчу. – Чууана ол сёзлени айтып, кеси тап олтурургъа жарашдыра, Къарачачны бетине кёзю жетди: бир тюрлю жарыкълыкъ, бир тюрлю тансыкълыкъ кёрмедиди алада, ашха узалыр халы да жокъду, къарамы кёзкёргеннге кетип,

олсагъатда бир зат бла да иши болмагъанча, акъылына бир зат да кирмегенча, тереннге кетипди ангы.

– Ол сабийни алай нек этип къойдунг? Нек ашырдынг биреуленлеге? – Къарачачны сорууу хычыуун тиймеди Чууанагъа. Ол угъай да, алай сорургъа боллугъун эсине да келтирмеген Чууанагъа ачыу тийди.

– Нек биреуленле боладыла ала? Атасыны анасы. Ол биреумю болады? – Чууана да ачыуун терен бегитди, тышына чыгъармады, бетин да тюрлендирмеди. Къоймагъанлай келтирген эгечине биринчи кюн окъуна къаты сѐлеширге жарамазлыгъын билмеген адам тюйюлдю Чууана.

– Биреудю! Ана тюйюлдю ол анга. Атасыны анасыды, аны кесини анасы угъай. Аны менми айтыргъа керекме санга? – Къарачач, ол жаны бла хапарны ичинде кысыдырып турмагъанлай, барын да тохташдырып, кесини жюрегин ол жюкден бош этерге кюреширигин букъдурмады. Нек? Бу кесини жангызындан азат болду, кѐзюнден ашырып, бу эки-сини (Саматны бла Халалны дегенлигиди) юсюнде манга да бир аман жол кѐргюзтмеги эди. Жангызын ашыргъан бу эки-сине уа онг кѐзден къарармы? Бюгюн ариу айтыргъа кюрешеди, тамбла уа?

...Ананы сабийине къоркъууу бир шарт иште мурдорланмай амалы жокъду. Алгъадан айтыргъа тюшюп къалды былайда Къарачач ол къоркъгъанына тюберге аздан къалгъанын. Халал экинчиге баргъан жылда, ингир алада ишден къайтады да Чууана, чай иче, хапаргъа кетдиле. Къарачач да букъдурмайды, юч жерде махкемеледе юй тюп сыйпап, жетгенни букъусун жутуп да, сабийлени кереклерин толу тапдырала болмам дейме деп, аллай ишеклигин айтады Чууанагъа.

– Мени бир айтыргъым барды. Болжалгъа салыргъа жарамазлыкъ жумушду. Хау десенг... – Чууана хапарны узакъдан башлады. – Кесинг билесе, бизден урушха онсегиз жыллары жетгенлени, бир бирледе уа аллай бир да болмагъан, алай сюек саулукълу кѐрюннгенлени урушха алып кетдиле. Урушха алыргъа асыры жаш болгъанланы, алай къолларына жугар алаллыкъланы да «Трудовой фронт» деп, бир зат чыгъардыла да ары сибирдиле. Энди уа мында жете келген жашланы урушха, аскерге да аллыкъ тюйюлдюле. Битеу сюргюн халкъладан да алай боллукъ болур. Аны къой да, урушда къанын-жанын аямай сермешип келгенлени бизни кѐчюрюуюню юсюнден оноу чыкыгъынчы окъуна, уруш баргъан жерледен артха-артха кетерип, кимни къайры болса жиберип, бек сындыргъандыла. Ойнагъанмы этесе, Ата журту ючюн кесини жашауун харам этерге угъай демегенлей, уруш этгенлени Ата журт кесини оноуу бла бир тюрлю сылтаусуз кетерип къойса. Жаны ичинде болгъаннга, не аз да кишилиги болгъаннга ачыу тиймей амалы жокъду. Аны да билесе.

Чууана ахыр-ауалда хапарын неге келтирлигин, ол угъай да, Къарачачха керек болмагъан ол хапарланы Чууана нек айтханын ангыламай, аны бла бирге, сѐзюн бѐлюрге да болмай, агуман болуп, Чууананы бетине битгенлей тынгылайды. Ол да, сабийлени аталары, аллай бир тизмеге тюшюп, келип иш къалыр эсе уа деген акъыл жюрегине тюшюп, ахырында аллай бир зат айтыр ючюнмю соза болур бу хапарын деп,

тёзюп тынгылайды. Дагъыда алай айтады жүреги Къарачахча, сор да къой, ичингден кюйюп неге тураса да. Женгеди жүрегини ол буйругъу Къарачачны. Сорады Къарачач:

– Саматланы аталарындан а бир хапар жокъмуду ол сен айланган жерледе?

– Къысха заманда алай болуп къалыргъа да болур, келип къалыргъа да болур. Болмаз деме.

– Бери окъунамы келир дейсе? – Къарачач шарт бир зат билирге сюеди. Ырхыды, аллын тыяргъа амал болмагъан ырхы, Къарачачны ол сакълау назийрасы. Ол себепден ашыкъдырады ол ырхы аны бир зат билирге.

– Аны уа билмейме. Бери Хасавюртдан кёчюрюлген юйюрню таматасы Алийланы Герихан келди, майна. Бизден а – бир къарасуучуну ¹. Айтханларына кёре, Хайырладан кеси да, сени элингден – тытырташчы, Андижаннга ² ийгендиле, военкоматха. Былайдан бир-эки сагъатлыкъ жолду, машина табылса. Алай, аллайланы да бизден башха этмей, чотха алып, къол салдырып башлайдыла олсагъат. – Чууана кесини ол билгенчигин ангылата тургъунчу, Къарачачны жүреги уа къуруда тилек къайгъыдады: ийсагъан, кирип келип къалса эди, комендантха кесим окъуна элтир эдим къол салдырыргъа деген оюмла къазан асыпдыла. Аны бла бирге, ол келген адамладан бир зат биле эселе деп, сорургъа олсагъат окъуна къобуп, тебиреп къалыргъа хазырды. Аны барын да айта келгеним, Чууана хапарын айтыр оюму таба жууукъ жолгъа бурады.

– Къууанып къалсала уа ала, кимле эселе да, урушдан сау къутулгъанларына. Къырал кеси эркин эте ушайды да. Ысталинни оноуу болмай этилмейди ол да. – Бексолтанны къырал бла, коммунист партия бла жаны бир эди. Аны уста билген Къарачач ишеклиди: Бексолтан аллайланы санына тюшсе да, кетерге унамай, бу оноу терс оноуду деп, даулашып, кесине бир хата этдирип къояргъа боллукъду. Андан эсе уа, Бексолтан ол къууанып къаллыкълагъа къошулуп къалса сюеди Къарачач.

– Былай этейик, – Чууана ол сёзюн айтыргъа бир тап тюшюрюрге деп тургъаны ангылашынды. Къарачач сабийлерине жетгенде, жерни жети къатысына дери къарайды, биледи неле бола тургъанларын, неле бла бошаллыкъын. – Мен эшитген хапарлагъа кёре, бизни ишибиз игиге айланыргъа ушамайды, бизни артха къайтарыргъа айтмайдыла, мен ол эшитген хапарладан бир зат ангылай эсем. Бизге бютюнда къатыракъ боллукъду къырал. Эндиге дери айдан бир къол салып тургъан эсек, энди ыйыкъдан бир салынырыкъды. Алыкъа аллай документ жокъду, мен билип, алай иш алайгъа келе тура болур дейме. Алай болса, мени былайдан кетерирге боллукъдула...

¹ Ош областьда район.

² Узбекистанны Къыргъыз бла чекде орнлагъан уллу шахары.

– Не ди бу айта келгенинг? – Къарачач сакъляялмады аны хапарыны ахырын. – Не къоркъуу чыкъгъанды энди уа? Бери келтирип тѣкгенлеринден да аман ишми туудуругъа боллукъдула? Андан аманы уа къайда?!

– Айтханым а олду: бусагъатдан Ташкентде Суворов училищеге сабийле ашырлыкъдыла. Ма быллай, сенича, менича, къыйналып жа шагъанланы сабийлерин.

– Да-а-а? – Къарачач нек эсе да тынгысыз болду.

– Бизге къатыракъ болсала, мени да былайдан кетерселе, артда къураяллыкъ туюлюбюз. Бюгюнлюкде уа бизникиледен да аллыкъдыла ол училищеге. – Чууана да, Къарачачны халын биллип, узакъдан келтиреди хапарны.

– Да-а-а?

– Халалны иерми эдик ары? – Чууана эртте-кече болса да, айтырыкъма да айтырыкъма, не соза турама дегенча, кесгин айтып къойду иги кесекден бери жаз тил бла жармалап тургъан оюмун.

– Оу кюнюм, – Къарачач, къолундагъы чын аякъны столгъа сала, ол Ленин-Жолда биринчи ингиринде Чууананы бла кесини орталарында болгъан хапар бир сур сурат болуп, аллына келип къалды да, чимдилген адамча, секирип ёрге турду. – Сени кибиклени уа алмаймыдыла ары? Хасыу мында болса, ых этмей, ийип къоярыкъ кёре эдим жазыкъны ары. Алай эсе уа, аны къайын ананг бла ийгенинг иги окъунады. Быланы санга хаталары бир тырнакъ къыйыр тенгли бир окъуна жете эсе, была ючюн бир тюрлю къыйынлыкъ сынай эсенг, былагъа деп аз да, кѣп да къоранч этерге тюше эсе, быланы кери къой ол этгенлерингден. Бу затны этгенсе былагъа деп а билмейме. Была ючюн жюрегинг къыйнала эсе, ыразы туюлме, къыйнама, къыйналма. Бу жол айтдынг эсе да, мындан арысында ауузунгдан бу сабийлени сартындан аллай сѣз чыгъарсанг, эшитмедим деме: мен санга эгеч туюл, сен манга да – алай. Сабий заманында кѣп къубултханма, аууз къабынымы санга къапдырып. Ол да жибермез сени бу сѣзлеринг ючюн...

Ары дери ариулугъун не аз да мутхузландырмай тургъан бети сазлана да, къан къайта, ауузу ачылгъанлай тынгылагъан Чууана айтды, тамагъында бир тиреуге тюбеген кибик, ауузундан сѣзлени кючден чыгъара:

– Къойдум. Къайдан да келди ауузума... Санга тап болсун деп кюрешеме мен, къыйналгъанынгы кѣрюп, тѣрт-беш жерде юй тюп букъуну жутуп...

– Жута эсем, мен жутама. – Къарачач андан арысында ауузуна суу да алмады. Чууана да, терслигине жолукъгъан адамлай, бир кесек олтургъан кибик этип, иче тургъан чайын да бошамай, тепсиге салып, суху чыгып кетип къалды. Аны кетгенин кѣрген ёмюрде аны аягъы бу юйге басмаз дерикди.

Тюзюн айтыргъа керекди, Къарачач да сагъыш этди аны юсюнден Чууана кетип, бир кесек сууугъандан сора. Чууананы айтханында барды

магъана. Бу экисинден бирин ийип къойсам дамы боллукъ эди деп. Ол сагъышланы артда да этерикди Къарачач. Алай, бирин бир кюн кёрмей турлугъу окъуна эсине келсе, кеси кесине, къалай келди ол сени эсинге дегенча, тырман этеди...

Ма ол кюн, Ленин-Жолда биринчи ингириде къаты-къаты сёлеше эди эгечине Къарачач:

– Биреудю... Биреудю... Аны ангыламай эсенг, атынг тиширыгъа чыгып, эрге баргъанынг да, сабий тапханынг да бошдула сени. Халкъны туурасында иш орамына этилген. – Къарачач, кесин тыялмай, къаты-къаты сёлешеди.

– Къой, Айкъыз (Чууана элде Къарачача къубултуп, алай айтычуларынтта иш да унутмагъанды, аны бла бирге ол замандагъы татлылыкъ энтта да алай турады дегенни ангылатыр муратда айтды ол къубултма атын Къарачачны алайда). Ангамы къалгъанбыз бюгюн... Бюгече... – Чууана хапарны жумушатыргъа, Къарачачны да къанын бузмазгъа кюрешеди. Не десенг да, Къарачач таматасыды Чууананы. Къыз заманында окъуна ол, Къарачача сормай, бир атлам этмегенди. Къарачач да аны унутмагъанды. Ол себепден тырманы да таматалыкъ адетиндеди. Азияда да кесини къатына чакъыргъаны да ол хыйсапдан болгъанын Къарачач ангылап турады. Аны себепли ол этген айыплы ишни бир жартысы кесини да боюнуна тюшгенин да иги ангылайды Къарачач. Ма аны ючюн сорады ол былай:

– Уяллыкъ туйюлмюсе, атасы келип иш къалса да? Сен уялмасанг да, алайда тешик болса, жерге кирип кетерикме, сени ол гюняхданг тыялмагъаным терслигими жюгю болуп. Мен кесими санарыкъма терсге. Сен анга ийнан.

– Тамата эгечи сен эсенг, сени айтханынгдан чыкъмаучу эгечинги нек тыймадынг ол аман ишден? – демезми дейсе ол манга. Ы-ы-ы?

Чууана да терен сагъышха кетипди. Былайды деп айтыргъа не бир сёз, не бир оюм тапмайды. Кертиси, уялгъан да этеди Карачачдан, билдирмезге кюрешеди ансы. Энди, келтире келип, былайда, жер этеги Азияда жюрегин къыйнадым деген акъыл аны да кемиреди. Кертисин айтханда, сокъураннган да этди, алай боллугъу болду. Къайтарыргъа амал жокъ, тёзгенден сора. Атасы, келген да этип, этген ишими кёрюп, тюз мангылайымдан урлукъ эсе да, энди не амал. Ма ол акъыл таудан да ауур жюк болуп тюшгенди Чууананы жюрегине.

– Былагъа да ол кёзден къарайса сен. – Къарачач Саматны бла Халалны юслеринден айтады. – Не ариу айтыргъа, къубултургъа, ий-накъларгъа кюреше эсенг да, была сени кесингикинден иги кёрюнюрюк туйюлдюле, ол себепден бары айтханынг да бошду, ётюрюкдю...

Бу сёзлери бла Къарачач Чууананы бетин балчыкъгъа сугъуп чыгъаргъанча этди. Чууанагъа аллай бир ачыу тийди Къарачачны ол айтханлары.

Да не дерикди. Тюздю Къарачач. Кесингикинден жууукъ болмайды биреунюкю, эгечингден туугъан окъуна болсун.

Ёз башларындан ётген иш: аналары ёлгенден сора, сабийлени узакъгъа иймейбиз деп, аналарыны туугъан кичи эгечин аталары Мухамматха алгъандыла. Анга окъуна, аналарыны туугъан эгечине, Чууана да, къарындашчыкълары Шырып да, Къарачач да ёз сабийлери болалмагъандыла. Ол себепден Чууана жууап этмеди Къарачачха. Ур, ёлтюр, эт, не этерик эсенг да дегенча, башын энишге ийгенлей, тынгылап турады...

Экиси да алай эте кетип, танг ылызмышы терезеден кирген ууахтыда къалкъыдыла.

6

Алай бла башланды 1946-чы жылда июнь айны 22-чи кюнюнде, аны насыбын къапхан уруш башланган кюн, Къыбыла Къыргъызда къыргъызындан эсе, узбеги кёп Ленин-Жол элде жангы жашауу.

Ишлери – мамукъ ёсдюрюу, мамукъдан къалгъан жер хурттаклада уа – харбыз, хууан, наша. Жюзюм, алма, балли бостанла, не айтдыраса, тереклери кёгетлерин кётюралмай, алай битипдиле. Алай суу сугъармасанг, жерден ёрге чёп къарамагъан бир къыбыдын жер.

Къарачачха НКВД-ны ыхтырмасында бир отоу бердиле. Ол ыхтырма НКВД-ны ишчилери жашагъан бёлюмюне кёнделен ишленипди. Аны бла ыхтырманы ортасында бир адам ётерча – гитче эшикчик. НКВД-ны адамлары жашагъан бёлюм уллу ючкъат юйню бир бёлюмюдю, ортада топуракъ буруу салып, арбазлары башха этилгенди ансы. НКВД жанына эшикге чыгып, айланып ётесе.

Неда НКВД-ны атлары, арбалары, ат орунла, жатмала болгъан уллу арбаз бла айланып ётерге да болады. Ол уллу арбазда къол бла ишленген тёртгюл кёл да барды. Ол кёлчюкню тегерегин акътерек, тал терекле алыпдыла, чачлары суугъа ийилип.

Ишге тохтагъандан сора, Къарачачны бек алгъа этгени – Бексолтанны жууукълары излеп башлады. Аланы асламышы бу райондадыла. Алма-Атада Назир айтханды аны. Чууана биледи аланы къайсысы къайсы колхозда болгъанын. Менден эсе, бу сабийлеге бек керекдиле ата жууукълары – ол акъылдады Къарачач. Сабийлени ата жууукъларына жанашдырыргъа сюеди ол. Ары айтдырыргъа амал жокъду ансы, ала кеслери келип окъуна къаллыкъдыла. Къол салыргъа комендатурагъа айдан бир келиучю эдиле да, ол кюнледе да тюбемедиле бир юч айны кёзюнде. Чууана да ишин этмеди аны.

Орналыу къайгъысы бир кесек бошлагъанлай а, Къарачач кеси башлады излеу ишни.

Халал школгъа барды. Самат экинчидеди. Насыпха, школ узакъ туююлду: суйселе, уллу жол бла барадыла, суйселе уа, суу боюну бла салма жолчукъ да барды.

7

Тытырташчыланы бу этек жерлеге элтирге келген машинагъа суююп минген кюнюнден башлап, Халал бир такъыйкъачыкъны ичинде

сабийлигинден, ушкок быргъыдан окъ чартлап чыкъгъанча, чартлап чыгъып, къутургъан суу сыфатын ёмюрде да тас этмезге ант этип саркъгъан жашау черегине киргенин ыннасыны кёзюне бир къарагъанлай окъуна билди. Жашаууну ары дерисинден Халалны хапары бек аз эди.

Сууну ары жанында жел учургъан жанкъоз доппанчыгъы бетли урлугъундан чыкъгъан жерк чырпыланы ичлеринде Хаждаут бла бугъумуч ойнаучусундан башха эсинде бир зат къалгъанды деп билмейди. Аны къадары энди абаданланы – анасы Къарачачны, ыннасы Къурманкъызны, атасыны эгечи Нафийни – жашаулары бла юзюлмезден байламлы болгъанын ангылар чекге келип тохтады. Чюйке ойнаучу заманларында оюн бошалгъынчы кетерге суймеучюсю кибик, сабийлигинден чыгъып кетериги да келмейди. Турлугъу келеди анда бир кесек, ыннасыны жылы къоюнундача. Алай жашау сормады анга не суйгенин бла къалгъанын, битеу халкъындан да сормагъанча.

Алыкъа ол ангылагъан да этмегенди жашау кеси окъуна бек уллу жигитлик излеген дуния болгъанын. Энди ол кесинден уллуланы ууакъ жумушларына чабаргъа керек, ётмекге жер алыр ючюн, кечени узуну анасы ючюн да тюкенни сакълап сюелирге да – алай, Хаждаутну атасы Хаждаутну анасын жолда асырап келгенли бери аны къайгъысын да этиу дегенча, ма алай. Ол, Хаждаут, бир аууз тийиргинчи, аллында азыгъына узалмагъанды.

Артда иш да, иги кесек жыл арытхандан сора да, ол адетин къоймагъанды Халал. Хаждаут ёлгенден сора, Халалны жюреги болушлукъ керекли адамны излеп окъуна турду.

Ол адети ючюн анга киши ыспас этди деп да эшитмегенди, ол угъай да хыянатлыкъ окъуна сынагъанды кесини жан жылыуун бергенледен. Кюн къыздырып тургъанлай, буз ургъан кибик. Болсада халал ниет аны къанына, анасыны сютю кибик, чыкъмаздан сингнген эди.

Къыргъызда Ленин районну ара элинде школгъа баргъанда, орусча суу, гыржын дегенча бек алгъа керек болуучу сёзлени окъуна билмей эди. Район арада башха школ а жокъ эди. Алай жашау кеси юйретди да биягъы, биринчи классны бошагъынчы окъуна, къалгъанладан алгъаракъ къутулду окъуунда. Классда район арадан арба жол баргъан Рахманжан элден келип окъугъан къыргъызлы жашха – Каримов Копайгъа – орус тилге артыкъ аламат болмагъаны ючюн тырман этгенде устазлары Надежда Ивановна, кесини белгилерин Копайгъа берлиги келип окъуна къалды.

Надежда Ивановна кеси да ангылагъанча кёрюне эди сабийлени къыйналгъанларын тилге юйрениуде. Айтса тырманын, бир айтып къояр эди ансы, къуру тырман этип, адамны жунчутуучуладан туююл эди. Иги окъугъанладан башха этмегенди къарыусузуракъланы да. Алай, баш эркинлиги бугъоуланып тургъан Халалны иги окъугъанына артыгъыракъ бюсюрегенин а букъдуралмагъанды. Къалгъанлача, халкъы кеси жеринде жашагъанланы сабийлерича болса, ол артыкъ къужур да кёрюнюрюк болмаз эди Надежда Ивановнагъа, Халал къайда кеч ангылагъандан.

Аны Надежда Ивановнаны, жюрегинде властьха ыразылыгы да бар эди аны ючюн, туугъан жерлеринден кыстап келтиргенликге, окъургъа кьойгъаны бек сейир иши эди кыралны. Аны да артда ангылагъанды Халал. Окъургъа эркин этди эсе, сора кырал быланы адам болурларына, совет адамланы санына кьошулурларына къайгырады деп бичиучюсюн, Надежда Ивановна артда кеси да кёп айтханды.

Кавказданды кеси да, Ростов шахардан. Аны ючюнмю болур эди бегирекда кыралгъа ыразы Надежда Ивановна – кысха кырккылыгъан, алысынча, сарыгъа тартхан чачлы, шимал Россейни акъ-кьолан къайынланы ийислерин биргесине алып келген акъ бетли, иничкебел, орта бойлу орусла устаз. Танаис сууча сабыр, аны бла бирге, адам дебегине къатылса уа, къазакъ къанына кирип, нарат от кибик чартлаучу. Не да болсун – кавказ кылыкылы.

Аны ючюндамы бегирек эс бура болур эди кавказлы Халалны окъууда жетишимлерине Надежда Ивановна? Ким билсин? Бир бирледе «Аперим!» деген хычыуун сёзю да айтып, къатына келип, Халалны кьолтукъ тюбюне кысса, Халалны эсине да келиучю эди, манга жаны ишми ауруй болур муну деп. Халал ол кезиуде аны терен ангыламагъанды...

Алай, аллай кезиучюкде Халалны кёз туурасына вагонда Хаждаутну анасы, ауруу онгсуз этген заманда, кёзлери бла жашын излеп, эти эрип, сюек болгъан балан бармагы бла чакъырып, аны кёкюрегине кысып, неле эсе да шыбырдаучусу келеди. Башхаланы барларынжокъларын да билмеучю эди Хаждаутну анасы аллай кезиуюнде, Хаждаутну атасы таба къарап да кьоймагъанды.

Жашчыгына, Халал бла бирге ёсген сабийине, вагондагыла бири кьалмай къарап тургъанлай, айтады ич сырын, сарынын ана: ол эртте окъуна абаданлагъа кьошулуп кьаллыгъын, жашау жолун кеси арытырыгъын, жашау аны, кыызгъан темирнича, салталарыгъын, ана жокъда ана жылыу табылмазлыгъын, не халал тиширыу да аны кьоюнуна кысханлыкыгъа, ёз анасыны жылыууча болмазлыгъын. Ахыр жырын айта эди жашына ана, кесини ёллюгюне жарсымай, сау кьаллыкъ, бу ачы дунияны кюйген гыржынын ашарыкъ сабийине жарсып. Аталары болмагъанлагъа, сёз ючюн, Халалгъа угъай, Хаждаут аналары болмагъанлагъа бегирек кысыллыгъын айта эди ана, эринлеринде ёшюн сют татыуу тырнакъ бетли къатып кьалгъан сабийине.

Бирине да кысылалмады Хаждаут. Атасы Хаждаутну анасын асырап келгенден сора, кёп да турмай ауушуп, Хаждаут кьуппа-кьуру тюзге атылгъанча болуп кьалгъандан сора, ол тешек болуп, кёп да кыйналмай, Халаллада ёледи. Тели ауруудан. Халал кеси, бир айтханбыз, ауруп кьутулгъанды ол ауруудан. Ким билсин, анасы сау болса, Хаждаут да кьутулур эсе уа, башха анала не кюрешди эселе да, ёз анасы эталлыкыны эталмадыла.

Аны юсюнден да сагыш этмей туююлдю Халал школну терезесинден тышына, жангыдан салынган школ бостаннга къарап. Устаз

биле эди Халал эсли, акъыллы сабий болгъанын, тамата таулучукълагъа замансыз тенг болуп. Алай билмей эди устаз энди аны акъылында келир заманына этген бар уллу муратларын ырхы талап кетгенин, жашаудан тюнгюлюу болмагъанлыкъгъа, жашаудан бир тюрлю ахшылыкъ да сакъламагъанын.

Терезеден ары къарап кёрюп тура эди ол Алма-Ата тийрелеринде Солтан суратлагъан Тытырташ элни сыфатын. Былайы былайды деп айтырча, элни эсине толу келтиралмагъанлыкъгъа, Тазия Дуппур табаладан ургъан хычыуун аяз мудахсыннган жыр болуп келгени къулагъына чалына, класс терезеден тышына къарапды.

Не келсин неден да, анам устазлыгъын къоюп, школда юй тюп сыйпаучу болуп ишлей эсе, окъуп да не этеме, къачан окъуп да, къачан болуша башларыкъма мынга мен иш былайдан барса, тюгенирикди таза да деп, аллай сагъышлары, къозгъалгъан ургъуйлача, къоймайдыла Халалны. Айхайда, Халал излеген: Бексолтан урушдан къайтса, ол бек уллу къуллукълада ишлерикди, анасы да кесини устаз ишине тохтап. Билмегенди Халал ол кюнледе ана тили сыйырылып, ана тилден устазлагъа этерик ишни жолуна туюе таш тюшюп тургъанын.

Энди уа барыбыз да Къарачачха таянып къалдыкъ эсе, сора анга юй тюп сыйпау иш буюрулду эсе, бир заманда ол да – устаз, атасы да уллу жерде ишлегенлерин кимге къалай ангылатхын. Бирда къуруса да, азмы-кёпмю окъуйма, окъугъандан ары бир иги окъугъандан артха къалмай окъусам, анамы кёлю кётюрюлюр деген акъыл да орналыпды башында. Бизни окъутургъа кюрешмегенлей, мамукъ жыяргъа, неда жыйылгъан мамукъну машоклагъа къуяргъа, теплерге барып, юйлери не болуша тургъан сабийлеча нек иймейди бизни да ишге анабыз? Ол да соруу эди Халалгъа. Аны жууабы Къарачачны жан теренлигиндеди. Айтмагъанды Къарачач сабийлерине Бексолтанны аманатын – урушха кете туруп, амал болуп, окъутмай къойма быланы дегенин. Къайдан биллик эди Бексолтан, ол кетип, аякъ ызлары суугъунчу, юйюрюн сууруп алып, къазахстан степлеге тегеригин къырал? Аны кесин къорулатыргъа чакъыргъан къырал.

Къарачач а, кесин халкъны бир адамына санап, тарыкъмай, ёкюнмей, къадарына бой салып, не амал да этип, сабийлени сакъларгъа, ала-ны окъутургъа къаст этгенди. Дагъыда сейир эте эди Къарачач бу къыралны ишине: тилин, динин да сыйырып, туугъан ташындан да къыстап, халкълыкъ чотдан чыгъарыргъа оноу этген къырал таулучукъланы анда жашагъанла бла теппе-тенг окъутханы. Къарачачны ичин билирге сюйген ангыларыкъ эди: бирда къуруса да, сабийлени окъутургъа къойгъаны ючюн, къыралны сынатхан къыйынлыкъларын да кечерге хазырлыкъ бар эди Къарачачны жүрегинде. Устаз эди Къарачач. Аны бла бирге, Халал ангылагъандан, Халалны да, Саматны да окъутуп, терен билим алдырып, уллу адамла этерге мураты барды Къарачачны. Сабийи бла байламлы этген ахшы умутларын анала ёлюп кетселе къоядыла.

Бир заманда Халалны кёзюне терек бахчаны бла школну ортасында майданчыкъ, тюз да терезе миялача, сыйдам кёрюнюп къалды, кёзлери чарс кёре, арлакьда балли, алма терекле, майданчыкъ да къошулуп, бир тюрлю ырпыс бетли тугул болуп къалды. Кампилле кибик, мюйюш-мюйюш сизилген этеклерин бийигине, садакъ окълай, тюз ёсген акътерек чукуйлагъа илиндире баргъан булутла да акъ къанатлы жыйынлача болдула. Къулагъына анасы кече орталарында айтычу макъам – жыр макъаммы, жилау сарынмы – чалынды, чырмашды, мамукъ тизгинледе ёсюучю кёк чырмауукъла аякъларына чырмашычуларыча.

– Не сагъышлыса, айтханларымы да эшитмегенлей, Халалчыкъ? – деди Надежда Ивановна, акъырынчыкъ келип, элгендирмейим дегенча, жумушакъ къол аязы бла Халалны аркъасын, анасы тикген басма ёрге жаныны жамаучугъун да букьдура, шошчукъ сылап.

Халал сескенди. Секирип, ёрге туруп: «Кечгинлик беригиз, Надежда Ивановна!» – деди да, классда анга аралып тохтагъан тенглерини бетлерине къараялмай, устазыны бетине, жаякълары да тюртюлей къызара, къарап, эрляй къарамын жерге бошлады.

– Арыгъан болурса. Къайгъырмаз. Бар да, бир кесекчик хауада айланып кел да, былайда айтылгъанны артда санга жангыдан къайтарырма, – деди, кёлюню толгъаны сёзюн абындыра, жумушакъ, къалтырауукъ ауаз бла Надежда Ивановна.

– Бир хатам жокьду, Надежда Ивановна, нек эсе да ол тереклеге къарап, эсим алагъа кетип, сагъышла тумалап къойдула ансы... – Халал ол сёзлерин къарамын партадан ёрге айырмагъанлай айтды.

– Охо, сора олтур да тынгыла, дерс да бусагъат бошалады, – деп, Надежда Ивановна ариу санларын Халалны аллындан алып кетди. Аны кетип барыуунда да бар эди уллу адамлыкъ ышан. Халал алай ангылайды устазын.

Табийгъатны кеси тюрлене баргъаныча, адамны къудурети да тюрлене болур. Адам да табийгъатны бир учхунуду. Ол себепден Халал да, кюн тюрленгенча, къысха заманчыкъгъа тюрленип къаллыкъ туююлдю, алыкъа тюрленир, жашауну теренирек ангылар заманы жетмегенди...

Ол кюн Халал да, бирси бири да сунмай тургъанлай, табийгъат ол жанларында этмеучю къылыгъын этди: 3-чю майны кюндюзюнден башлап, бирда тохтамагъанлай, жауун къуюп туруп, 4-чю майны танг аласына, ол жерлилени, кёчгюнчюлени да сейирге къалдыра, ынна къуш тёшегини ичин тышына буруп, кёкде жерни юсюне къакъгъан этгенча, жабалакъ жауду. Къалын жабалакъ. Тюк алышдыргъанларында тауукъланы тюклери бир болады, тюз ма аллай, уллу-уллу учхунла болуп. Жерге акъырынчыкъ тюшедиле жабалакъла. Жол жанларында сугъарыучу илипин суулада кёленке бола сюелген бийик акътереклеге къарасанг, жангы жылда болуучусундан башха туююл эди. Тюш ууахтылагъа уа кюн, болгъанны эритип, жолланы къыйырларын ырхылагъа алдырып, жол жанлары бла созулгъан канаучукъланы ызларын тыкъ толтуруп сюр-

дю кьарны сууун. Кюн жилтиреди. Жылытхан хазна этмейди. Экинчи кюн а танг кюн бла атды.

Халалны келир заманлада неле сакълайдыла, неден умут этерге боллукъду, неден а – угъай? Аланы барын да ол жыл санында окъуна билип кьалыргъа сюеди Халал. Алай, излегенинги жашау сен суйген заманда аллынга келтирип кьоюучу болса, не хата. Аны ачыгъындан эсе, жашырыны кеп болгъанын башындан окъуна ангылап кьойса, насыбы. Болмаса уа, аякъ бармакъларын ташха уруп кьанатхандан сора билирге тюшерикди анга жолда ташла да болургъа боллукъларын.

Анасына болушуп теркирек башларгъа сюеди Халал. Окъугъан тынч этгенликге, алгъа орус тилден бир кесек кьыйналгъанлыкъгъа, анга да тюзелип, дерсле аны таза тин тарыулары болуп кьалгъанда да ол анасыны кьыйналгъанын бир кюн да унутмайды. Ол а, Къарачач: бир – иги окъусанг, аякъ машина аллыкъма деп, бир а – иги окъусанг, кючюк аллыкъма деп, ол аллыкъ «саугъларын», быйылны бир боша да, андан сора дей, школну тауусдургъунчу, не бек кьыйналгъан кюнюн да туурагъа чыгъармай, школну алай тауусдургъан эди.

Школгъа ашыра туруп, неда школдан келирлеринде, алларына чыгъып къарап туруп, бир бири ызындан келгенлерин керсе, аланы эки-си бла байламлы кьалала ишлей эди, сахарла къурай эди. Кеси жетмесе да ол кюнлеге, Кавказны была жангыртырла, кеси да сау кьалса уа, ала жетгенден сора, жашаугъа кьутулурма деп жашайды Къарачач да.

Уллусу Саматха алай туююлдю Къарачач: ол ауур акъыллы, юй тутуругъу болуп кьалгъанды эртте-кюнде; окъууу десенг, тынгылы, ай-ырмалы болмаса да – терен, кьылыгъы десенг – сабыр, кюйгенин-бишгенин да ичинде кечиндирген, бетинде жашау ауурлугъу кесини суратын ишлеп кьойгъан, ол да – анга бойсунуп, амал излерге кюрешген бир жан.

Халал а не: чърчек, хыпыяр, женгил, ичиндеги – тышында, алай ол да туююлдю тели ауузачыкъ. Анасыны жашау тирнеклиги, адыргылыгъы аны да бет орамындан бирда кетмейди.

Халалны акъылына сыйынмагъан бир зат бар эди: мында жашагъан кьыргъызылыла, узбеклиле, оруслула, татарлыла бла бирге бир школда окъургъа кьоя эселе мени, сора кесим суйген жары былача эркин айланмагъа да нек кьоя болмазла милиционерле. Кесим суйген жары барыргъа?.. Сейир туююлмюдю ол?! Надежда Ивановна Халалны бетинден ауурлукъ, терен сагъышлыкъ нек кете болмазла деп, сейир этеди хар заманда. Ышарыугъа жер болмай кьалады муну бетинде. Нек болур сабийлигинден окъуна алай? Аллай кёрюм бла ёссе, уллу болгъандан сора да, бетинден ол сагъышлыкъ, ауурлукъ кетмегенлей, тышындан къарагъаннга Халал не эсе да, бир затха ачууланып тургъанча кёрюнюп турлукъду. Ол ауурлукъ аны бетине битип кьаллыкъды, мухур болуп. Надежда Ивановна биле эди халкъны мудах нек болгъанын. Алай сабий сабийге не жетеди бусагъатда? Керегин тапдыралмай эсе да, кем этмезге уа кюрешеди анасы. Кеси эсе, алыкъа халкъны башына тюшген палахны ангылагъаны жокъ.

Аны уа бирда айтма. Къыйынлыкъ адамны уллулугъун, гитчелигин айыртлай турмайды. Сындырырдан бир болса, жел жауун жетгенлей, болгъанны шылдым этип къояды. Абаданланы бет болумлары, сурат болуп, кичилерине кѣчюп а къала болурму? Аны юсюнден да сагъыш этеди бир-бирде устаз Надежда Ивановна Халалны фахмулу сабий болгъанына, айтханын терк окъуна, эки кере къайтартмай, алып къойгъанына хар кюн сайын да шагъат бола. Жол берилсе, сѣзсюз, бу сабий къыралгъа бек жарагъан адам боллукъду. Берилсе жол.

Кеси уа Халал а лѣтчик болургъа сѳе эди. Аэропланланы кѣкде учхан тауушларына, анасыны макъамынача, къулакъ салып туруп эди не заманда да. Аны учургъан да адам болгъанына къууанып, кеси да кѣкге учуна...

Къайдан биллик эди Халал ол заманда урушну бек къыйын жерлеринде къан тѣгюп, жигит сермешледе, кеслерин, жаралы къушла мыллыкларын терен бугъойлагъа атханлай, урушну къан къазауатына атып, дагъыда насыплары тутуп, эгечлерини, юй бийчелерини жилимаз кюнлери болуп, сау къалгъан жашларыбызны уруш баргъан жерледен, эндиге дери кеслерин аямагъанлагъа ышанмай, артха-артха чыгъарып, уруш баргъан жерледен кенгиреклеге ашыргъанларын. Ала да, кѣчгюнчюлюкден кем болмагъан сыныкълыкъны сынап, ѳкюне тургъанларын, кеслерин уруп къояргъа окъуна жетгенлерин.

Халал бла бир классда къысыкъкѣз, толуууурт къыргъызлыла да, кѣккѣз, сары шинли, къатангы оруслула да, бет орамлары къыргъызлыла тартхан, алай табакъбетирек кѣрюннген татарлыла да, къыргъызлыладан эсе, назигирек сюекли, алай ачыкъбетлирек, къарачач узбеклиле да окъуй эдиле.

Аланы хар бирини да бар эди бир уллу муратлары. Окъууларында чып болмаса, ала ол муратларына жетмей къаллыкъ тѳююл эдиле, жокъ эди алагъа бир тѳйгъыч. Сюйселе, ара сахарлары Фрунзеде, сюйселе, къыралны ара сахары Москвада окъуна окъурукъдула. Сюйселе – аскер окъууда, сюйселе – лѣтчик окъууда. Халалны уа, не иги окъуса да, сюйген жерине барып окъур амалы жокъ. Бек болса, областъны ара сахары Джалал-Абадда педагогика институтда неда эл мюлк техникумда окъуяллыкъды. Ары да комендант элтип, андагъы комендантха берип, алай. Халалны таматасы Самат этген эди артда алай: жети классны бошагъандан сора, Джалал-Абадда эл мюлк техникумгъа кирген эди окъургъа. Мал докторгъа.

Андан уллуракъ эди мураты Халалны уа. Алай аны толлугъуна ийнанмагъанды. Терслик асыры туура эди: кеси жеринде устаз болуп тургъаннга иш табылмады эсе, ол юй тѳп сыйпаучу болду эсе, къалгъанлагъа уа андан игими боллукъдула къырал комендантла.

Халалны тамата таулуланы да адам акъылына сыйынмагъан зараутлыкъланы сагъышлары къоймайдыла тынч жашаргъа. Халал кеси ангылагъандан, аны тѳюмчек болуп къалгъан ол сагъышларын сѳгюп,

тынгылы ангылатырыкъ, тюз жолгъа саллыкъ жаланда Надежда Ивановнады. Ростовчу оруслу устаз.

Биргесине окъугъанладан ма ол башхалыкъ, эркинлик да кесилип, къысхартылып берилгени къарата эди Халалны дайым терезеден ары, булутла этеклерин илиндирген акътереклени башларына, тегерегине топуракъ буруу этилген иели терек бахчалагъа, алада, тиллери бюлдюргю этгенча, бир тюрлю макъам бла жырлагъан булбуллагъа.

Аны ючюн а дерсине уллу келлю тюйюлдю. Бир затына жарамаса да, онунчу классны тауусургъа керегин анасы тохтамай айтханлай турды. Анасыны жүрегин а къыйнарыкъ тюйюлдю Халал. Бир тюрлю бир хыпыярлыгъын эслеп, аны жаратмагъан болса, атанг былайда болса, алай этмез эдинг сен деп, ауузун тыйып къояды Къарачач. Ол байтамал сууутуучу эди сиркиу къылыкъларын Халалны.

Алай сюргюн къыйынлыгъы да, атасыз сууалы да сабийлени (Халалны бла Саматны) апчытмаз ючюн, Къарачачны тырнакълап кюрешген амалсызлыгъы да бирден болуп, Халалны жашаугъа юйретедиле. Ол а – чыдамлыкъ, кесин малтатмау, терсликге къажау сюелиу, ётюрюкге жакъчы болмау, басынчакълатмау, душманынга аркъангы бурмау дегенча ышанланы кесинде бегитиу демекликди. Ол жорукъланы къайсы бирине да къоркъуу тюшген кезиуде жумдурукъла да керек боладыла: тюйген да этесе, тюйюлген да этесе. Аллай кезиуледе тыйыучуду Халалны Къарачач, аскерде жоулгъан атасыны атын айтып. Ичинден а Халалны кеси ючюн этгенди къайгъы: бир таша жерде тутуп, ёлтюрюп къоймасынла деп. Сюргюн сабийге къол кётюргенни излеп ким кюрешширикди?

Эртте ангылагъанды Халал аны. Болсада, дертчи болмазгъа Хачаланы Солтан юйретгенден чыкъмайды: тюйюшдю – хорлады, хорланды эсе да, экинчи кюн кесин сууутургъа, кишини да жауламазгъа юйретеди кесин.

Кёзлерин жерге къаратып, тюнгюлюу къапха уа кирлик тюйюлдю Халал. Тап келюнде аллай къууум бишсе да, аны бир кишиге да сездирирге жарарыкъ тюйюлдю, Алма-Атагъа келген Солтан айтханды аны да. Сабий а айтылгъанны бла кёзю кёргенни терк алады.

8

Жангы жеринде да, Алма-Ата тийрелеринден башха болмай, отун тапхан къыйын эди. Таула, Кавказдача, бийикле, къонгур къаялыла болмагъанлыкъгъа, узакълада акъбаш таула, бери жууугъуракъларында къыргъыззлылагъа таулача кёрюннген узун сыртлыкъла, тую ёркечле кирик, тешле-тебеле кёрюнедиле. Андагъыла адырла дейдиле алагъа. Аланы бир-бир бетлеринде, юлкюледен уллу болмаз дерча, агъач кёрюнеди ансы, отун этерча, уллу агъач жокъду. Таулагъа теренирек кирсенг, бар эди эсе да, Къарачач кёрмеди. Кёрген, билген этсе да, Къарачач кеси жангыз ары барып, отун эталлыкъ тюйюлдю. Сабийле да отуннга иерча

болмагъандыла алыкъа. Артдалада билген да, кѳрген да этгенди Къарачач: анда да бардыла къаялы таула, бийик ауушла, къарлары ѳмюрде да кетмеген жютю чукуйла. Кеслерин да фисташка – чум маталлы болгъан, тырнакъ сюекча, къаты тышчыкълары бла, ала да жетген заманларында къабукъларындан айырылып, хомпук жанларында эки жарылып битген чертлеуюк – котурла къалын басып.

Ол заманлада элледен узакъ кетерге да къоркъуу эди: таула теренлеринде колхоз къуралгъан заманладан бери къачып, бугъуп айланнганлагъа урушдан къачханла да къошулуп, бандала айланнган заманла. Кече сайын колхоз къошлагъа, фермалагъа чабып, ала кѳп халеклик да саладыла ортакълыкъ мюлкге. Артда, къыраллыкъ уруш эм халкъланы жерлеринден къыстау къайгъыладан да бир кесек бошуракъ болгъандан сора, энчи отрядла къурап, аланы тутуу, къырыу башланады.

Къарачач жашагъан районда аллай отрядладан бирини таматасы Вася болуп келген эди. Къайдан келген эсе да, бизни элибизден къыстаугъа да къатышхан эди. Солдатлыкъ борчу болмаса, аллай огъурсуз ишге ѳлюп дамы къатышырыкъ эди, мурдарлыкъдан башха болмагъан ол ишге къатышмаз ючюн, не да этерик эди оруслу улан. Къарачачланы кѳчюре туруп, солдатдан Къарачачны баш иесини шинелин сыйыргъан заманда къолуна тюшген шинель журун да Къарачачны биргесинеди. Васяны бир кѳргенлей окъуна таныды Къарачач. Вася да алай...

Не да болсун, мында жюрюгени салам от эди. Кюзде, мамукъ жыйылып бошалгъандан сора, аны сапларын оруп, гысты-гысты этип, къышха хазырлаялгъанла да бардыла сюрдюн таулуладан. Къарачачха аллай жумушчула Самат бла Халалдыла да аланы школларындан тыймаз ючюн, ол ишге жекмейди Къарачач. Кеси барады къамиш оругъа. Бир келтиргени бир от этерге жетеди. Бюгюн да отуннга барып кюндю, къамиш оругъа. Сабийле школларына кетгенден сора барлыкъды. Этиую алайды.

Жазда мамукъну сугъарыргъа къол бла ишленнген илипинлени – къыргъызча алагъа арыкъла дейдиле – жагъалары къамиш къатыш къаура болуп къала эди къышха. Жазгъа алайлай къалса, мамукъ сугъарыргъа сууну иер кезиуледе, элни жыйын-жыйын чыгъарып, къыргъыз гетменелени да къолларына тутдуруп, къышдан кѳтюрѳм болуп къутулгъан адамлагъа арыкъны тазалатадыла. Бизникиле анга илипин да дейдиле, канау деп да айтадыла.

Бир бирледе уа юйлери ол канау тийреледе орналгъанлагъа колхоз бригадирле юлешип, хар юйюрню бахчасыны кенглиги тенгли бир канауну тазалап чыгъаргъа буюрады. Абаданла бар эселе – абаданла, ала жокъ эселе – сабийле. Бригадирге башха тюйюлдю – бармыды къолуна гетмен алаллыкъ абадан адам, огъесе жокъмуду – белгиленнген болжалгъа арыкъдан санга жетген юлюшю тазаланып болургъа керекди. Ол жаз башында этилген ишди. Къышда уа эллиле канауну жагъаларын басхан къаураны отуннга оруп чыгъадыла. Къарачач да тюзелгенди анга.

Кеси – узбекли, баш иеси – кыргызлы – милиционер бла кьоншуда жашаган аллай бир кьатын бла танышханды Кьарачач. Мехрин эди аты. Сабийле, Самат бла Халал, анга Мехрин-апа дегендиле, Мехрин-ана дегенча. Кьарачачны ол юйретген эди салам отлукь мажарырга. Мамукь ёсюмлени да хазырлаучу эдиле тиширыула кышха. Алай бу кюз аны да мажаралмагьанды Кьарачач.

Биринчи кышында Мехрин кесине отлукь керек болмаса да (баш иеси Саманчы отлукь керекли этмей эди юйюрюн), Кьарачачха нёгерге барып турду кьаура оургьа. Оракь да ол бергенди Кьарачачха. Ол а – ауузлары да хырланган жангы ай маталлы оракь угьай, чалгы кыйыргьа темир сап ишленип, аллай бир тюрлю оракь. Оургьа тынч эди. Не кьаты кьаураны да бир силдемге байтамал юздюрген. Оргьанын гысты-гысты этип кысаргьа да Мехрин юйретди.

Гысты-гысты этип жыйышдырсанг, кышха кьаллай бир жетеригин да билликсе, тергерге алай тап болады деп юйретгенди Мехрин. Нёгерликге табыла, келтирирге да болуша, Мехрин эгечини кьатына кёчюп келгенин да унутдургьанды Кьарачачха – аллай бир кирип кьалган эди Мехрин Кьарачачны кьадарына. Кьырал власть жанына тийген адамны жюрегин властьсыз адам жылытды.

Бу жол нёгерге Мехрин табылмады, кьайры эсе да кетипди. Охода, узакь бармам, жолну билеме, жерни таныйма деп, кеси кесине таукел этип, Саматны школгьа ашырып, Кьарачач кьаура отун этерге тебиреди. Школгьа тюшден ингирге барлыкь Халал тебирегинчи, кьайтыр умутдады.

Кьазахстандан бери атлана туруп, сабийлени артда керек болургьа боллукь эски-бусхулары бирге жыйып кысым этген эски тёшек тыш былайда да жарап кьалды. Мылыны бу да бир азгьа тыяр эсе уа деп, Кьарачач, жастыкь тышланы ышым формалы бичип, мамукь салып, сырып, кеси тикген уюкьланы тышларындан аны эки жыртып чулгьады. Артыкь терен туююл эди, алай кьар эрирге сакь эди Кьыргызны бу кыбыла жанларында.

Алай бла, элни огьары жанына жолгьа туураракь ёзеннге барды. Арлакьны жазда мамукь сугьарыргьа керек боллукь илипин барады. Сууу жокьду. Мамукьну сугьарыр заманлада уллу илипинден иерикдиле бери суу. Аны кьаурасы орулупду. Берлакьлары уа – баттыууракь ёзен талала, жаз башы сел жауунлада жипиленип, кьарап-кьарагьынчы кьамиш кьалын басып кьоюучу айырыкамчыкьладыла. Кьышда башлары кьабырчакьланып аугьан кьамишле да кьаты жылмы болуп кьалады. Аллай айырыкамчыкьлада оургьа да – тынч кьамишни, тёгерек-баш да – ачыкь, ким биледи, жан-жаныуар, аман адам иш тюбеп кьалса да. Ол оюмла арсарлыкь да туудура, аны бла бирге сабийле сууукьдан, ашдан кьыйналлыкьлары да кёз юсюнде тохтап, кеси кесине тилек эте барды. Бир-эки кюннге жетер эсе деп, Кьарачач игида уллу гысты этди. Солуй-солуй элтirme деген акьылдады. Ол кезиуге кюнню кёзю жилтиреп, кьар суусуна башлагьанды. Ашыкьды кетерге. Терк окьуна кесини

ёсюмюне жете кетген кьамиш лыппырны ортасы бла ётдюрюп, Мехрин берген жипни тьююмчек этип тартды да, жерге чёгелеп, аркьасын ол кьамиш жюкге берип, алгьа бла артха силкине кетип, алгьа тобукьяларына туруп, бир кьолун мырдыгьа салып, кеси кесине болушуп, аягьы юсюне болду.

Тюз алайда окьуна сокьураннган эди жюкню ауур этгенине. Эки кере кьайтхан тынч эди, артдан келди ол эсине ансы. Аркьасына алгьан жюкню артха атаргьа болмай, не болсам да, жетдирир эсем а деп, жол тартыргьа таукел болду.

Бир балас кибик этер эсенг да, терек да кьайдан тапхын мында, кьышда тартып барыргьа да боллукь эди. Ол оюмла бла кеси кесин булжута, ауур жюкню басханы кесин бютюн бек билдире, энтта бир-эки атлам, энтта бир атлам деп, кеси кесине алай эте, уллу жолгьа жууукьялаша келеди. Уллу жолгьа бир чыкьса уа, андан ары тартып болса да, элталлыкьды. Бир адам айланнган иш болса уа – андан иги. Кьарамай, озуп кетмез эсе. Ол сагьыш башына келгенлей, тобагьа кьайтды: мурабладан – суугьа кьараучуладан – адам тюбеп кьалса уа, аурунг...

Ёзен жели кюнню жилтиреген татыуун да юфгюрюп алып кетеди. Кьолларына сууукь кьатылып башлагьанды. Ол ауур жюкню да кётюрюп, жылынырча теркирек да кьалай атлагьын. Аякьлары сезип башлагьандыла сууукьну. Суу ётген болур деп, ишекли болду Кьарачач. Да болсун дейди кеси кесине, артха кьайтыу неда кьамиш отлукьну жолда кьоюп кетиу жокь. Ёлюу не кьалыу, элтирге керекди.

Бир кесекден тохтап, бир кьолун бошлады да сыргьаныны тюбюне сугьуп жылытырыкь болду. Бирин жылытса, экинчисин да алай этерикди. Алай ол амал да болушмады. Бир кьолу жылыннгынчы, экинчисини жылыуу кетип, биягьы сууукь чимдий башлайды. Жюкню кьалай салгьын жерге, артда аны кётюраллыкь кюч кьайда? Муну юйге жетдирип, гитчени школгьа ашырып, кеси уа промкомбинатха ишге барыргьа керекди.

Кьарачачны ол экинчи ишиди. НКВД-ны юй тюп сыйпаучусуду, ол ишин сагьат тёрде башлайды да сагьат сегизни жарымларында бошайды. Тюшден ингирге уа промкомбинатха барлыкьды уюкьлукья ийлерге.

Ол кьайгьылары аркьасындагьы ауурдан-ауур кёрюне баргьан жюгюн да унутдурдула бир кезиучюкге. Бармакьлары сыгын болгьандыла, жипни да туталмайдыла. Сууукь аякьларына да ёте башлагьанды. Аны сезгенлей окьуна, не аз да тохтаргьа жарамазлыгьын терен ангылады Кьарачач. Ол мурткуланы эте тургьунчу, аркьасында жюк энишгерек кетди. Жюкню, силкинип, ёргерек этип, атламын, кьыйналып, бир алды. «Я Аллах, кючюнг уллуду, Сен болуш! Я Аллах, кючюнг чексизди, ол сабийлени хатерлерин эт да, атадан ёксюзле эселе, анадан да ёксюзле этме!» – деп, тилек эте, алгьа, юйю таба бир кьарап, атларгьа кезенди. Алай атламы кьыйын болгьанды: кьоргьашинле кьуюлгьан кибик, аякьлары ауурландыла, бармакьлары гьыжы кьатып кьалгьанча кёрюн-

дюле, жерден ёрге айырыргъа амал таркая барады, чарсха айланган суу кибик. Алай, тюп эринин да къабып, сыгъынып, алгъа бир атлам этди. Эки... Юч... Тёрт... Беш... Аха, энди бир кесекчик солуюм да, дагъыда беш атламгъа жетер кюч къайтыр эсе уа деп, ол акъылда тохтап, эниште ийилгенлей, бир кесек турду да: «Ашхаду алля иляха иль Аллах, уа ашхаду анна Мухаммадан Расууллаллах! Мухаммадан Расууллаллах! Ашхаду алля иляха иль Аллах, уа ашхаду анна Мухаммадан Расууллаллах!» – деп, ийман-шагъадатны келтирип, бир ненча кере къайтарып, ызы бла эки къол аязын да тобукъларына тиреп, сюелгеннича сюелгенлей, Алхамны да айтды: «Агъузу билляхий мина шайтан ирражим. Бисмилляхий иррахман иррахим. Алхамдюллюлляхий раббий гъаламин, иррахман иррахим. Маликияумиддин. Якка нагъбуду, якка настахийин. Ихдина сирраталь мустакъыйим. Сирраталь лязина ангъамта гъалейхи, гъайыр махдуби аллеихи аллааддаллин. Амин!» – деп, Ёксюз анасы юйретген халда тикирал айтды. Къолларын къалкъа тутаргъа уа къайда онг. Андан сора атлап башларгъа таукел болду. Алгъа НКВД таба, башын кётюрюп, бир къарады. Алайгъа бир жетсем а, ыхтырма арбазгъа кийирирге дежурнала да болушурла деген акъылда. Ол акъылы эди алайчыкъда атларгъа таукел этдирген.

Узакъда бир къара тамгъача кёрюнеди эл аягъы. Берлакъда сюелген жербаш юч юй а хасавюртчу чеченли Алийланыдыла. Къарындашла. Башындан башлап тёртюнчю юйдю НКВД-ны межямы.

Андан сора да, элден бери айырылып, Къарачач таба келген бир къарелдини алас-булас эследи. Кёзю къарангы этгенча кёрюне, ичине бир жылы суу къуюлгъанча бола.

Ол къарелдиними эследи Къарачач? Чынг алгъа ичин къоркъуу алды, аны бла бирге – бир ышаным да тууду жюрегинде: таныш адам болуп къалса уа, себепликге. Кюреше кетип, эки атлам этди. Анда сора аягъын жерден ёрге алалмады. Ёле ушайма да деди ол кеси кесине. Атасы айтып эшитгенди: адам сууукъдан къабышырыкъ болса, ол жылынганча болады, сора жукъусу къысады деп. Да биз болуп чанчылды жюрегине ол къайгъы. Тюз ол кезиучюкде битеу жашауу да, юйде аны аллына къарап къалгъан Халалны да бу заманында табылмаса, жилирыгъы да, битеу къыйынлы жашауундан айыры юлюш болуп, кёзюне келип къалдыла. «Кесини сабийин ашырып ийгеннге меникиле неге керекдиле», – деди дагъыда кеси кесине, эгечин эсгерип. Ёлеме да ёлеме, адам эсе, ол кёрюннген къарелди, бёрюлеге аш этмез эсе уа деп, бир акъыл урду башына, кёзлери да къарангы эте. Андан бир ыйыкъ алгъа Меретхан деп холамлы къатынны алайлада, бусагъатчыкъда Къарачач болгъан жерде, бёрюле жыртханы эсин аздырыргъа жетдирди. Ол да къамиш оруп келе болгъанды. Олсагъат аны бёрюле жыртыркъча, хырылдап жете келгенча кёрюнуп, Къарачач алгъа тебинди. Алгъа жыгъылып бара, ой Къарачач боорум ¹ деген бир ауазны эшитди.

¹ Оу кюнюм, оу жаным дегенча (къыргъыз.)

Ол кьарелди Мехрин болгъанды, насыбына. Ол Къарачачны сора келе-келе туруучу адетинде Мехрин, уллу чын аякъ бла маш билимукъ да алып, бу жол да ыхтырмагъа келип къалды. Хырлы жан жаулукълукъдан Къарачач кеси тикген хуржуннга Халал, къадалып, китапчыкъларын жыя тургъан заман.

– Къайда апанг? ¹, – Мехрин сорады жашха.

Алыкъа кьыргъыз тилни иги ангыларча болмагъан Халал жаланда къамиш, отун деген сёзлени айтып, печьни ауузун кёргюзтдю.

– Ой бо-ой ², – деп, Мехрин, этегине жинк тюшгенча, чартлап эшикге чыгып, Къарачач къамиш оруучу жерге атылды. Уллу жол бла Джалал-Абадха баргъан жанына бир кьычырым тенгли бир бараса да, сора сол жанына Советский деген орус эл таба бурулмадан ары мадул тюзге тюбейсе. Мехрин жатма юсюне келтирген чын аягъын жатма юсюне салды да Халалгъа: «Мындан бир аууз тийире бар школунга», – деди. Ол да ары бир-эки атлагъанлай, огъарыракъда уллу жолгъа чыгъа келген бир кьарелдини кёрдю. Къарачачды ол деген акъыл, окъ тийгенлей этди Мехринни.

Ол алайгъа узакъдан кьарелди тамгъа кёрюннген жерге жетгенде, Къарачач бауур тёбен жыгъылып, къамиш жюгю да юсюнден басып тургъанына тюбеп къалды, кьоркьгъанына тюбеген болуп.

Мехрин кьарангы адам эди, окъуугъа зат илешмеген. Ол заманлада олму эди къайгъы Къыргъызда? Алай, адамлыкъ сезими бла, жюрек назийрасы бла терен ангылап бу болуннган терсликни, бетин кёкге тутуп, эки къолун да, таулу эр кишиле дуада тутханча, къалкъа тутду да кьаргъыш этди: «Быланы быллай кюннге таяндыргъан ким эсенг да, арт кюннге таянып къал! Аллах, сенден тилейме, эт аланы алай».

Алайда къамиш кьысымны ары аудурду. Къарачач къамиш кьысым тюбюнде эди да, энди уа жанына айланды. Къарачачны кеси таба тартды Мехрин.

Жаны – ичинде, эси уа – кетип.

– Энди уа не амал? Юйюне къалай жетдирсин муну адам? Жетдирсенг да, окъууундан келип, сакълап тургъан Саматха къалай элтириксе муну? Сабийни эси ауарыкъды. Кеси юйюме окъуна элтейим. – Алай этди Мехрин.

Кюреше кетип, кётюрюп кётюралгъан да этмей, адам иш чыкъмазмы бу кьурурукъ кюн былайгъа деп, шашхын кёзлери бла тегерегин-башын да кьармап, кишини кёрмегенден сора, Къарачачны къамиш кьысымны тюбюнден тартып бери чыгъарып, сыртына айландырып, эки къолтукъ тюбюнден тутуп, тарта кетип, ол къамиш кьысымны юсюне салды да, баласныча тартып, юйлерине жетдирди. Жолну узуну, ол а бек узун кёрюннген эди Мехриннге, заман да, окъ кибик, учуп баргъанча. Тюбюне табылыннган жылы кийим, быстырла салып, юй тюбюнде жатдырды да, отоу ортасында, уруча, тёртгюл къазылып ишленнген от

¹ Ананг къайдады (*къыргъыз.*)

² Оу эшигим (*къыргъыз.*)

жагъада – сандалда – от этди. Чай къайнатды. Аякъларына чулгъанган эскилени тешди да къар бла къызыл шишлик этгинчи ышыды. Бетин да алай этди. Къарачач ма ол кезиучюкде уянды.

Таныды Мехринни. Ёрге къобаргъа кюрешди, кёз къапларын ууакъ-ууакъ къагъа. Мехрин мамукъдан этилген жамаулу къаты жастыкъны аркъасына салды да Къарачачны къабыргъагъа таяндырды. Аякъларын от къызыудан арлакъ тюртдю: «Тюбюнге жый, ансы ачыгъан этерикдиле. Юшютюп къойгъан эсенг да, алайды...». Олсагъат къолуна чын пиала бла тылпыуу бара тургъан чай тутдурду. Къол бармакълары Къарачачны тюйюлдюле. Бирин бирине ышып, ийлеген кибики этип, чай пиаланы кючден алды. Жылы чайны тылпыуу ёмюрюнде бир кёрмеген затыча кёрюндю: бир лыгъыт этгенлей, ичине жылыу кирип, пиаланы экиден бирин окъуна уртлап бошагъынчы, терлеген иш да этди.

– Терлегенинг иги болду, – деди Мехрин.

– Жашчыкъ школундан къалды бюгюн, – деп, терен ёкюнюп, кючден чыгъарды ауазын Къарачач.

– Ашыргъанма, – деди Мехрин, – жарсыма. Уртла чайынгы, ансы жашынгы ашыралай турурча боллукъса. Кесинге сакъ болайыкъ. Иш былайдан болса, жазгъа чыгъарыкъ тюйюлсе. Ма анда боллукъдула сабийле жарлы, ёксюз.

Къарачач алайда жилип къалды. Кёзюнден чыкъгъан уллу кёз жашла пиалагъа тамдыла. Ол кезиучюкде Мехрин кесинги бошлама дерге ауузун ачханлай, сакъал тюбю къалтырай башлады. Бурунун ууакъ-ууакъ тарта, жилимукъларын кенг женглери бла сюртдю. Кёзлери ау кёре, Къарачача къарады. Ол да – туушсуз жилий. Чайдан къоратхан эки уртламын кёз жашлары бла къайтарды артха. Пиала биягъыча толуп къалды.

Кесин тыяргъа кюреше, Мехринге да аллй бир къыйынлыкъ сынатханына уялып, чайын, хап-хуп этип, терк-терк уртлап, чын пиаласын къолуна къайтарып:

– Жаным къурман болсун, Мехрин, жанымы къалдырдынг сунама... Айымыса, мен къалай-алай болсам да, ол сабийле апчымасынла ансы...

– Алай айтма, – деди Мехрин, – къалай алай да болма, сабийлеге сени саулугъунг керекди. Олтур. Къымылдама. Маш¹ биямукъ эте турама. Ичинге бир зат кетсин, жылылай. Бир да айтма, эки да айтма, бир жары барлыкъ тюйюлсе, ашагъынчы.

– Мен ашагъандан-тойгъандан не? Сабий ачлай кетгенди окъуууна. – Къарачачны жылыннганы да, чайы да, Мехринни этген адамлыгъы да ол сабий ачлай кетгенди дегенине къор болуп къалдыла. Мехринни кёлюне тиймеди. Чох къысылып, къутас чачы да кампиллери сагел болгъан жюн жаулугъуну тюбюнден бери тегюлюп, азыкъ къазауаты терлетген мангылайын ун жугъу къол сырты бла артха этди да, бетине да бир кесек тырмансынып къарай кетип айтды:

¹ *Маш* – пиринч хычыгъа ушаш битген мирзеу.

– Мен ашатып ашыргъанма жашчыкъны... Жарсыма... Айтама да, кесинге сакъ бол сен, сабийге тап болурун суюе эсенг... Аллай бирни билмеген къатын сен да туююлсе. – Ол сёзлени эшитгенлей, кёксюл эринлери къалтырап, Къарачач биягъы жилип къалды.

– Оу, не къор болдум санга. – Кёзлерин сол женгини къургъа-гъыракъ жерчигин онг къолу бла излеп, кёз жашларын, бурунун да узун тартып сюртдю Къарачач. Кеси да къусмадан ауруп, бусагъатлада аягъы юсюне бола барады. Алма-Атада тели ауруудан да ауругъанды. Къарыу-сузду. Окъугъанына кёре, азмич болур дейме, бир кесек жезгъоралыгъы барды ансы. Ол кезиуде Мехрин эки да чын аякъгъа маш биямукъ къуюп, бирин Къарачачны аллына салды да:

– Муну тауусмай, былайдан дып деп, бир атлам этерик туююлсе. Ашыкъгъан этме. Промкомбинатда директоругъуз да таулуду. Таулу бол-маса да, сени амалсызлыгъынгы ангыларыкъ табыллыкъды анда, мен кесим барырма да ангылатырма ишни болушун.

Мехрин Къарачачны аллына чын аякъны салып, бирсин а ариу жууулгъан бир эски быстыргъа чулгъап башлады. Чулгъап бошады да:

– Муну уа сабийлеге элте барырса, – деп, бир жанына салып къойду.

Къарачач хар затдан да тыйгъылыды, анасыны эгечи Нюржаннга ушаш. Кёргенин терк окъуна алып къоюучу сабий. Къарачачны тый-гъылылыгъы кесин тапдырды: аузуна бир-эки къашыкъ элтгенлей, къапханы артха урду, къусаргъа тартышды. Мехрин секирип къобуп, аны аллына чёгеледи да бир мелте быстырны Къарачачны аллына салды:

– Къус, къусаллыкъ эсенг, бошат ичинги, абериси бар эсе, – Мехрин саргъылгъа тартхан ариу бетине битди Къарачачны.

Къарачач, асыры уялгъандан, не этерге билмей, ауузун къол аязы бла къысып, мутхуз кёзлерин Мехрин таба бурду.

– Ач ауузунгу. Къус да къой...

Къарачач, керкинип, къусаргъа тартышды да, сары сохуран къус-ду. Ол эки уртлам чайы да, бир къашыкъ биямугъу да анга къошулуп, ичинде болгъаны тышына тёгюлдю.

– Ыхы, алай игиди. Энди ашха да ачылырса, Къудай къааласа ¹.

Самат, школдан къайтып, юйде анасын кёрмегенден сора, ишлеринден бирине кетген болур деп, дерслерине къараргъа киришди. Ач эди, алай отха-суугъа къарады да, болгъан суууп тургъанын кёргенден сора, эталгъан болмаз абери деп, кесин аууз суулары бла тойдуруп къойду. Чын аякъны тубюнде суууп тургъан маш биямукъ кесекни да, кесине къызгъанып, анасына къойду...

Самат эсличик болгъанды. Ючюнчю классха барады. Халал – экинчиге. Ол анасыны къыйынлыгъын да ангылап башлагъанды. Ач болса да, жалангач кёрюнесе да, къайгъырмайды. Абадан адам кибик, ол эртте-кюнде ангылап башлагъанды анасыны онгун. Къарачач да, башхалагъа терилмесинле деп, ашдан-суудан кем этмезге, кийимчиклерин жуууп, сыгын от бла къыздырылгъан итиу бла ариу уруп, жыртыкъ-

¹ Аллах буюрса.

чыггы болса да, жамап, жуууп, таза кийиндирирге кюрешеди. Устазлары бир жыйгъанда айтхан эди ата-аналагъа: сабийлеригизге иги къарагъыз, юсчюклери таза болсун! Жууундурургъа суу табыллыкъды. Кийимчиклери жамаулу болса да, ол айып туююлдю, таза, жууулуп болсунла ансы. Аны сабийлеригизге ангылатыгъыз деп.

Къарачачны сабийлери аны эртте ангылагъандыла, аны себебинден ол жокъ, бу жокъ, ачма-токъма деп, аналарын жарсытмагъандыла. Абадан къабына эртте кийиргенди аланы заман, сюрдюн да. Ала алыкъа сюрдюн къыйынлыгъы халкъны башына нек тюшгенин ангыламагъандыла, алай адамланы онгларын а бек дурус билгендиле эртте окъуна. Алма-Атада окъуна ётмекге очерагъа кечени узуну анасыны орунуна Самат сюелгенди. Жанлары ауруп ол сабийге, андан алгъадан сюелген абаданла аны алгъа ётдюрюп да къоюучу эдиле бир-бирде. Ала да кёчгюнчюле эдиле: чечени, ингушу, таулусу. Немислиле окъуна бар эдиле.

Аны айта келгенибиз: Самат кесини ач къайгъысын унутуп, энди школдан келлик Халалгъа не мадар этсин деп, дерслерин этерге сууукъсурай баргъан печь жатмагъа бауур тёбен тюшюп, китапларын бла дефтерлерин аллына жайып тургъанлыкъгъа, башына жукъ кирмейди. Кесин-несин да унутханды. Ол кезиуде эшикте бир адам сёлешген тауушла эшитилдиле...

...Мындагъыланы жашаулары да сюрдюнлени жашауларындан башха туююл эди, бир башхалыгъы: ала башларына эркин эдиле, жууукълары, танышлары болгъан къайсы элге да, кишиден соргъан-оргъан болмагъанлай барып, ёнкюч болса да, кеслерине кереклени алып келип къаладыла; бир бирледе чеги алайладан узакъ болмагъан Узбекистанны Къокъанкъышлакъ элине, андан ары Андижан шахарына окъуна ётюп, жумушларын этип къайтадыла. Болсада, Къарачач ангылагъандан, быланы жашаулары да алаамат туююлдю.

...Къарачач сохуран къусуп бошагъандан сора, сюзюлген суу да ичип, ол маш бастадан да бир къапмиш кирик этип, эс жыйды. Мехрин андан-мындан хапар айтып, бир кесек жылыннгандан сора, Мехрин Къарачачны къолтугъуна кирип, Къарачач да анга таянып, эсирген адамла кирик, сюрюше-сынчыкълай, Къарачачлагъа жетдиле. Тамам да ма ол кезиучюкде, Самат да Халалны сагъышын этип, аны къайгъысына кирип тургъан заман.

Ол тауушланы эшитгенден сора, Мехринни, анасыны да ауазларын танып, жатмадан секирип тюшюп, эшик таба атылды. Ол да эшик аллына жетерге, Къарачачны къолтугъундан тутуп, Мехрин кеси алгъаракъ кире тура эди юйге. Аякъларында мелте болгъан быстырланы кёрюп, Къарачачны бетине агуман къарады Самат. Башына къан чабып, башыкёзю тегерек айланып, аууп кетерге аздан къалды.

– Бар, ол къолундан тут апангы, – деди Мехрин, кеси босагъадан ичине атлап, Къарачачны юйге кийирди. Юйде уа не? Болгъан суууй.

Тамата жашын кёргенлей окъуна, Къарачач кесини халын унутду: тойду, жылынды, аягъы юсюне болду. Кесине алай кёрюндю Къа-

рачачны. Жашыны бетине тюрслеп къарады – олду. Саматды. Жаны бир бек излеген затына тюбеп кългъанча, ичине жылыу кирди Къарачачны, аякъларына къарыу келди. Къарачач кеси ангылагъаны алай болду. Мехрин, Къарачачны ундурукъгъа таяндыргъандан сора, эрляй эшикге чыгъып кетип, хырлы къумачдан жан жаулукълагъа чулгъанган эки чын аякъны келтирди. Аланы Саматха узатып, кеси дагъыда ашыгъышлы кетип кълды.

Самат кеслери жабыучу жамау жууургъанны келтирип, анасыны юсюн жабып, аягъына чулгъагъан мелте быстырланы бирге жыйып, аланы къурутур амал излей тургъанлай, ох-тух эте, биягъы Мехрин кирип келди. Эшикни кенгнге ачып, юй ичине бир затны тартыргъа кюрешеди. Самат анымы кёрдю, олсагъат къатына табылды да Къарачачны къамиш жүгюн тыш кёшекге тартдыла. Сора Саматха айтды:

– Балам, – Мехрин ол келтирген чулгъамларын алды да, ачып, бир жартыракъ чын аякъны кёргюзтюп, – бу апангдан кългъанды, алыкъа сууумагъанды, былай чулгъанганлай, ариу тапчыкъ сал да, артдаракъда къапдырырса. – Муну уа, – ол бирси толугъа чын аякъны да узатды Саматха, – Халалжан келсе, укянг ¹, экигиз да ашарсыз. Чын аякъланы уа артда кесим алырма. Хопму ²? Боптуму ³?

– Бопду, – Самат ол сёзлени айта, къарамын Къарачадан айырмай эди, бетинден кёзюн алмайды. Аны жастыкъны берлакъ тартып, таянганын кёргенден сора, бир кесек жерине келди да жүрекчиги Мехринни чыгъып кетгенин эслемеди. Къарачач да кълкып кълды. Халал бла бирге жабыучу жамаулу жууургъанны келтирип, Къарачачны юсюн акъырынчыкъ жабып, биягъы жатмагъа дерслерин этерге бурулду.

Ингир алагъа Къарачач уянды да, ундурукъдан аякъларын энишге салындырды. Халал да окъуундан келип, экиси да, Самат бла бирге, ундурукъну аллында олтуруп, аналарындан кёзлерин алмай олтурадыла.

Къарачач аланы кёргенлей, была менсиз кълалай боллукъ эдиле, Чууанагъа къарап кълсалала деген акъыл башына, бизча чанчылып, кесин тыялмай, иш керти да алайгъа айланып кългъанча, тёгюлюп кълды. Экиси да секиришип турдула да, эки жанындан башларын аны тобукъларына салдыла. Къарачач ана жылыуу сёнгмеген эки къл аязын экисини башчыкъларына салып, сокъур терезе таба къарап, кесин тыяргъа кюреше, иги кесек олтурду. Ол эки чын аякъ да келтирилген заманларындача тура эдиле, башлары ачылмай.

Эки кълуна кълтырауукъ тийип, бирда кетерге унамай, ёрге кълбаргъа-кълпомазгъа да арсар бола, сабийлени аркълчыкъларына къларап, дагъыда бир кесек мычыды. Алай турургъа жарамазлыгъын биле эди: быланы ашларына-сууларына кълараргъа, от этерге керек. Ишден кълдым да кълдым, бирда кълурса да, юйню жылытайым деген акъыл

¹ Гитче къларындашынг.

² Ахшымы?

³ Ангыладынгмы? – (узбек.)

бла сабийлени башларын кётюрюп, бетчиклерине къарап, ундурукъдан тюшерге кезенди.

Экиси да, эки кьолундан тутуп, анга болушурдан болдула. Къарач, аякъларын энишге салындырып, эки кьолу бла кеси кесине болушду. Сабийле аналарыны кьолларына жабышханлай, кьолларыны кьалтырагъанлары селейгенча кёрюндю, аякълары уа алыкъа сыгынча кьатыпдыла, аныкбыла болмагъанча. Мехрин амал этерге бек кюрешген эди. Жатып тур, аякъларынга кьан келсин деген эди Мехрин. Къайда жатыу, тынчайыу анга, анасындан туугъанлы да аркъасын тюзетип жатмагъан кьатын бюгюн алайда сабийлери бетине къарап тургъанлай, ол а жатып къалай турсун?!

Былайда терс Къарач кеси эди. Район арадан юч кычырым барып, «Бирлик» колхозда къайын анасыны къарындашларындан туугъанла жашайдыла. Ала табылгъандыла. Бир бирге баргъан-келген да болгъанды. Ала – Атлы, Хамангерий, Мурат: бири – арба башчы, бири да – складны таматасы, бири да – тракторчуну болушлукъчусу. Была бир затдан кем этерик туююдюле. Хамангерийни кьолунда – арба. Муратны атасы, Къурманкызыны беш къарындашындан таматасы, атасы Чорттай да – сау. Чорттайлары район арада орналгъан «Сталин» колхозда жашайдыла. Мурат, айтдыкъ, тракторчуну болушлукъчусуду, аны гитчеси Абдул-Керим алыкъа жашды, алай кьолундан келген, юйде ууакъ жумушлагъа жарагъан жаш, аны гитчеси Магомет да – алай. Хамангерийни гитчеси Солтангерий къарыууна кирген жаш болгъанды. Аны юсюне уа Чууана да НКВД-да ишлейди. НКВД-ны атлары барды, арбалары. Чууана да эталлыкъды аллай жумушун Къарачачны. Алай кишини кыйнаргъа туугъанлы да суймеген Къарачач сюргюн сууалында да ол адетин къазанды. Айтмады кишге жукъ. Айтмады эсе, ма кёрдю...

Къарачачны ол жууукълары Атлы, Хамангерий, Мурат эм аланы аналары Мехринни уста таныйдыла. Не заманда, къайсы да келсин, Мехрин Къарачачлада болады. Была келгенлей, ол да кетерге ашыгъады, алай ала кьоймайдыла. «Бизни келинибизге сен иги боласа да, аны хар керегине бизден эсе, алгъа сен табыласа да, аны ючюн биз сени бир эгчибизден башха кёрмейбиз. Олтур бизни бла да бир кесекчик, сенден жашыргъан сёзюбюз жокъду» - деп, кёп кере тыйгъандыла. Жолда-кьолда тюбеп, Къарачачны Мехринге сорсала халын, жашау-турмушун, ол да турады деген сёзню бирда чыгъармагъанды ауузундан, кесин да кьошуп турабыз деп, алай айтып болгъанды. Ол алай бир айтды эсе, жашла да, ырахат халда, юйлеринде Къарачачны хапарын айтып болгъандыла.

– Жаныбыз къурман болсун, ий ауурунг, тыш адамгъа олсагъатчыкыгъа былай жабышып кьалгъан а ким кёргенди, бизден эсе, алгъа бери аман хапарыбыз келгенине да къарамай? – деп, бир бирлерине айтыр эдиле ала да, ол кезиучюкде хар бири да, – Мехрин кеси, бизнича болуп, Кавказгъа тюшюп кьалса, биз къараяллыкъ болурму эдинг анга бу бизге къарагъанча, бу бизге болгъанча болалырма эдик, экен? Бир бирлерине ачыкъ айтмагъанлыкыгъа, хар бири кесин сынап кёре-

ди, жашла Къарачачны юсюнден Мехрин айтхан хапарны келтирселе юйлерине...

Ол аякъларын акъырынчыкъ жерге тийирди да, ауурлугъун къолларына берип, бир кесек турду. Сора акъырынчыкъ жерге салып, атлап кёрдю. Тутхан этдиле, атлаялгъан а этмейди. Ол акъырынчыкъ алып, бир аягъын алгъа салды. Сабийле да жабышыпдыла къолларына. Къолларын бошларгъа да бир болду. Алай, битеу ауурлугъун салып бир атлам этгенлей, чюйню басханча, аягъы жанмызына дери ачыды. Анга да къарамай, дагъыда бир атлам этди жашчыкъларына таянып. Тохтады. Сюелди бир кесек. Кёзю-башы тегерек айланды. Алай олсагъат окъуна къайтышды. Болсада атлап кетерге къарыуу жокъду. Ачлыгъы да кесин билдирди. Ол маш билимукъдан бир-эки къашыкъ къапханды ансы, ауузунда сууу жокъду. Эртгенликден окъуна ун сыйпамдыдан тыммылчыкъла да этгенди, алай сабийле аууз тийиргинчи, кеси ашаргъа кеси кесинден уялып, чыгъып кетгенди отуннга.

Дагъыда бир атлам этди да сабийлерине айтады:

– Къоюгъуз, артха айланайыкъ да энтта бир кесек олтурайым ундурукъда.

Тюз олтура баргъанлай, эртгенликде Тюртюлюден элтген табасында биширген тыммылланы ийислери бурунуна урдула. Татлы азыкъны, жылы ашны татыуларындан иги татыу болурму?! Тылпыуундан тойдургъан шорпаны уа мында, къыргъыз этеклеринде, къайдан тапхын? Кеси аллына ол сагъышланы эте, сагъышлары окъуна аууз сууларын келтирген умутсуз халында сабийлерине къарады. Олсагъатдан окъуна кесин унутду да Саматны бла Халалны ачлай тургъанлары эсине келди.

– Аברי эталмагъанма... Ол тыммылчыкъланы къабыгъыз, суу бла болса да. – Къарачач ол сёзлени, ана жүрегинден эт гулмакла юзюп бергенча, алай кёрдю. Ала бетине аралып сюелселе, аланы сакълар амалгъа жарарыкъ болса, жүрегин ортагъа саллыгъына, кесини жашауун харам этеригине кеси кесин кёп кере ийнандыргъанды Къарачач.

– Мехрин-апа азыкъ келтиргенди, – Самат арлакъда, тахта къумачха чулгъанып, печь жатманы юсюнде тургъан чын аякъланы кёргюзтдю.

Къарачач энди эслей турады ол чулгъамланы. Ол адамгъа ыразылыгъы ёрге уруп, Къарачачны кёлю толду. Сабийлеге билдирмей, къабынын чайнамай жутаргъа кюрешгенча, тамагъына гулмак болуп тыгъылгъан аууз сууун кюч бла жутду...

Былайчыкъда Къарачачны кёзюне кенгжауурун, этимли Бексолтан сюелип тохтады. Ол болса, кёчгюн, сюргюн, къысталыу да не эди манга? Сабийле ачдан къыналмай, излегенлерин табып, алагъа кереклерин тапдырыр ючюн а, жашауун харам этерик Бексолтанны кёзюне бир урунсала, андан сора бир зат да керек тюйюл эди. Бирда къуруса да, сау эсе, былайдама деп, бир хапар билдирсе, тынгсыз этмегенлей, къатына да бармагъанлай, аны саулугъундан тойгъан да, кийинген да этип, ишин ойнагъанча женгил этип турлугъуна ийнана эди Къарачач. Бу сабийлени бетлери жарыр эди, бирда къуруса да, биреуню кёзюне къарамаз эдиле

аталары сау болгъанын билселе, аны алагъа тамбла келип къаллыгъына ийнанып жашарыкъдыла. Сабийле аналарыны аллай термилиу сагъышларын къайдан билсинле. Менича тѣшек болуп жашарыкъ да болгъу эди, келген этги эди ансы. Кесин не бек ышандырыргъа кюрешсе да, ол сау эсе, къайда тап эсе да, анда турсун деген сагъышларын жюреги къабыл этмейди.

Дагъыда аталары быланы къатларында болса эди, мен олсагъат аягъы юсюме болуп къаллыкъ эдим, ёле турсам да, ых этмез эдим деген сукъланыу, термилиу сагъышлары хорлагъанларын кеси кесинден букъдурмайды.

Ачлыкъ кѣреме не кючлюню да бюгерик. Ол ма бу тѣшекде жатып турса да, ашым-сууум да женгилирек табылып, Саматны бла Халалны кѣзлерине къоркъмай, элгенмей, буюкъмай, букъмай къараяллыкъ эдим, сѣзсюз...

Ол сагъышланы кѣтюралмаймы, огъесе ол иги къууумланы анга жанлары аурупму, аны киши айталлыкъ туююлду дурусун. Ол кезиучюкде Чомпараш келип къалып, къадалып, къоймаздан къалкъытды да, биягъы Къарачачха тюш буюрду: Алма-Атада кеси къолу бла ишлеген гытычыкъны тюз эшик башында бир акъдѣрден, жютюкъанат къарылгъашчыкъ уя ишлегенди. Балачыкъла да чыгъаргъанды. Адамла, нек эсе да, хылыф-хылыф, кире-чыгъа тургъанда да, кесин ишин къоймагъанлай, ол акъдѣрденчик, кычы-кычы-кычы этгенлей, къаралдым сюек ауузчугъунда чибинчик келтиреди, киши бла иши жокъду, бар ахы балачыкъларына кѣчюп, къарамы да алагъа битип, чоллакъ киби, терк учуп къайта, балачыкъларына келтиргенин къапдырып, къайтып учуп кете турады. Уядан а, чикиля бармакъ жюрек тенгли кыркасыман агъерин башчыкъларын уядан энишге салындырып, тѣрт балачыкъ, тюз да аналарыча, кычы-кычы-кычы къаукъалакъ этип, болгъанны жабугъа алдырып сакълайдыла.

Тѣрт балачыкъ. Тѣртюсю да Къарачачны тѣрт сабийи сыфатлы болгъанча, бир-бирде алай да кѣрюне, ач болгъандыла да аналарыны терк къайтырын сакълайдыла. Къарачач, юйге адамла ашыгъышлы кирип-чыгъып тургъанларына да эс бурмай, арбазда сюелгенлей, ана къарылгъачны ол къазауатына сейир этип къарайды. Дѣрден акъчыгъы, боюнуна чулгъанып, онг жанындан сол жанына кѣз тийресине ётюп тохтагъанына эс бурады. Быллай къарылгъачны кѣрмегенди Къарачач бир жерде да бюгюннге дери. Алай, къайын анасы Къурманкъыз айттып болгъанды: къарылгъачла игликгедиле, ала ахшы хапарны келечилеридиле, кеслери да мамыр адамны юй чорбатында ишлейдиле уя. Аманны юйюню къатына баргъан угъай эсенг, башы бла да учмайдыла къарылгъачла.

Алайчыкъда, Къарачачны кѣз туурасына Тытырташда суу боюнунда эки отоулу таш юйлери чыгъып къалды. Баргъан сууну ары жаны тѣш-лемеден агъач кѣгет терекле – чум, хомпутай, агъач алма, кертме терекле къалын басхан эниш сюреннге кѣз жетдирди да, тюз ол кезиучюкде

доп деп, аллына эки къарылгъач балачыкъ тюшюп, алайда жайылып къалдыла. Ана къарылгъачны кычы-кычысы кыызгъан къанжалгъа тюй тегюлген ууакъ тауушха айланды. Ол доп деп, уядан кетип жайылгъан балачыкъланы бет сыфатлары, айланмай, Къарачачны Светасыны бла Азретини бет сыфатлары эдиле. Алайгъа бир талгъыр жилин, кырдык-дача женгил болалмай, таш арбазда кыйналып сюркеле, башын жерден ёрге кетюрюп, айыры узун тилин чыгъара да букъдура, чыгъара да букъдура, ол балачыкълагъа жууукълаша келеди.

Ол кезиучюкде ундурукъдан аякъларын салындырып, олтургъанлай къалкъып къалгъан Къарачач, сескенип уянып, ундурукъдан тюшюп, эки аягъы юсюне сюелип къалды. Дерслерине къапланып тургъан экисин кёрюп, оу кюнюм, мындамысыз деп, ары дери жеринден тебалмай тургъан Къарачач, бир заты ауруйду деп билмегенине сейир этип къалды.

Сабийле къркъдула, чапдыла аналарына, не болгъанды деп. Аналарыны ундурукъда олтургъанлай къалкъып къалгъанын кёрюп, уятып иш къояр дегенча, солумларын кеслери да сезмей, дерслерин эте тургъан жашла, секиришип, олсагъатдан аналарыны экиси эки жанына жабышдыла. Эки аягъы юсюне туралмай, кыйналып, ынычхап, солургъа чёкгенлей, къалкъып къалгъан Къарачачны секирип туруп къалгъанына сейир этдиле. Экиси да тер басхан саз бетине аралып тохтадыла...

Ол къарылгъач энди мында да, огъурсуз НКВД махкемени ыхтырмасында, Къарачачлары жашагъан отоугъа кирген жерде, тюз да эшик башында ишлегенди уя. Къарачач ол къарылгъач Алма-Атадан ызларындан учуп келген сунуп турады. Ол эсе да, алайды. Бирда билмезсе. Хайыуан, жаныуар, къанатлысы да табийгъатда кесини жерин, элин сюеди деучю эди Къурманкъыз Къарачачха. Алай окъуна болур, билген Аллахды деп, Къарачач кеси кесин аны алайлыгъына ийнандырып кёйдю.

Керти да, Алма-Ата темир жол станциядан тебиреп, бир кече бла бир кюн баргъандан сора, бир эрттенликде вагонну Къарачачлары олтургъан бёлюмню терезесине бир къанатлычыкъ кесин кел да ур, кел да ур, ичине кирирге кюрешгенча. Къарачач аны ол къарылгъачха ушатды. Ол туююлдю деп, Къарачачны киши ийнандыралмазча, алай ишексиз болду. Къарылгъач ызларындан келеди Къарачачны, бу мамыр сабийлени. Не зат эди алай ийнандыргъан Къарачачны? Алма-Атада жангы гытыны эшик башында уя ишлеген къарылгъачны кёргенде, Къурманкъыз айтханды Къарачачха: «Ма бу къарылгъач тытырташчы къарылгъачды, кёчгюн кыйнлыгъын бизни бла бирге сынаргъа угъай деген къарылгъач. Биз муну Тытырташда босагъаны бояйды деп, уя ишлерге кыймай кыыстасакъ эди, бу къарылгъач бизни ызыбыздан жеринден да тепмез эди, былай узакълагъа келген угъай эсенг а». Къурманкъыз къарылгъачха кыш дегенни унамагъанды, Къарачач таныгъанлы.

Бир зат биле болур ол билгич къарт къатын деп, бир-бирде Къарачачны кёлуне келеди. Ол кесин вагон терезеге уруп кюрешген къарылгъач да кёрюнмейди алыкъа. Къурманкъыз айтхан тюз эсе, ол Казахстандан Къыргъызгъа келирге да эринмез, дейди кеси кесине Къарачач.

Алма-Атада кыыстамагъанбыз да эшик башындан аны, алай эсе, бери нек келмезге керекди ол? Ким биледи, аны биргесине иш келип кыаллык эсе уа.

Къарылгъачла бла байламлы аллай кёл этдирген ышан барды жашауунда Къарачачны...

9

Жилян бла байламлы къоркъгъаны да бирда эсинден кетмейди Къарачачны. Уруш аллы жылладан берисинде ол тюшю кёзюнден кетмейди да, таланнган. Къарачач а къайын анасы Къурманкыыз айтып биледи жилян адамны душманыны белгиси болгъанын.

Бирде, айтханыбызча, урушха дери жыллада, Бексолтан да партияны обкомуну лектор къауумунда ишлеген кезиуде, ингир ала Бексолтанны ишден келирин сакълап, кёзлери эшиулеринде болса да, жанлары жолда кыалып, Къарачач бла Къурманкыыз арбазда бирге олтуруп ушакъ эте боладыла да, Къарачач бир заманда да этмеучю ишин этип, Къурманкыызгъа тюшюн айтды.

Биледи Къарачач къайын анасыны билгичлиги болгъанын. Жилянны кёреди Къарачач тюшюнде. Къарачач, арбазда юй босагъадан бир атлап, Къарай кёлу бла ишлеген шинтикчикге олтуруп, кеси дерсге хазырлагъан къагъытларына къарай болады. Тынч олтуруп тургъанча болады. Ол кезиуде сол жаны табадан, жүрегин марагъанча, бир созукку талгъыр жилян сюркелип келе турады.

Оу кюнюм деп, секирип туруп, Къурманкыызны алайда атылып тургъан, ийнекни саугъанда биргесине элтиучю чум чычкынын сермеди да Къарачач ол жилянны тюз башын марап урду. Жилян а, башына таякъ жетгенден сора, башын ёрге да бир кётюрюп, ёчюле баргъан къарамын Къарачачдан айырмагъанлай, айыры тилин да чыгъарып, алгъа сюркелирге да бир кезенип, кеси кесини къуйругъун тарталмай, аркъан юзюклей, сойланып кыалды. Башын жерге салды. Къарачач ангылагъандан, ол кесини терслигине женгдиргенлиги эди.

Къарачач къайын анасына аны айтханда, Къурманкыыз да айтды анга жилянны юсюнден халкъгъа дин ниязда келген бир хапарны: «Хар бир жаны бар Аллахдан бирер зат тилерик болгъанды. Аллах да хар бирине тынгылагъанды. Хар бирини жумушун тындыра баргъанды. Жиляннга сен а нени бек сюесе деп соргъанда, ол адам этден татыулу зат жокъду деп, ауузун жабама дегенлей, къарылгъач юсюне атылып, тилин къапханды. Жилянны тили айры аны ючюн болгъанды. Къарылгъач этгенди аны алай, адамгъа хата этмез ючюн деп. Алай жилян да алайда къанын алгъанды къарылгъачдан. Ол, жилянны тилин къабып, алай айыры этип, учаргъа эки къанатын кётюргенлей, жилян къуйругъу бла къарылгъачны къуйругъун сермегенди. Къарылгъачны къуйругъу да айры болуп кыалгъанды.

Аллах жилиннга айтханды андан сора: «Сени айтханынги да бир жанына салмам. Сени тилегинги да этейим, алай адам ёлгенден сора, жүрегин ашаргъа боллукъса. Ары дери уа адамгъа тиймейсе».

Сейири неди десегиз: дин ахлу адамдан эшитген ол таурух Къарачачны эсине тюшюнде келгениди...

10

Алайда дагъыда кезенди турургъа. Энди кеси аллына эки-юч атлам этди. Ол кезиуде аны эсине келгени: ийсагъан, бусагъатда къанатла битип, учуп, Мехринни юйюне жетип, аны бир къучакълар эди. Къанатла битселе да, учуп этериги жокъ эди, узакъ тюйюлдю аралары. Амалсыздан айта турады ансы, аны ангыламай тюйюлдю Къарачач. Кеси кесине ол адамгъа ыразылыгъын айтханлыгъы эди ансы.

«Динибиз – бир, тилибиз жууукъ болгъан бу халкъны ичине тюшмесек, бизден къаллыгъы жокъ эди» – деп, терен кючсундю Къарачач.

Къарачач энди ол маш билимукъну жылытып, сабийлеге берирге керекди, Аллахны ахшылыгъындан, отун бар от этерге...

Сабийле дерслерин этерге бирери бирер жерге къысылыпдыла: Самат – жатмагъа, Халал – терезе аузуна. Фатеген чыракъ Саматдады. Терезеден ургъан жарыкъ Халалгъа бир дерсин этерге жетерикди. Андан къалгъанларын эрттенликде этсе да болады. Ол тюшден иингирге барады школгъа, Самат а – эрттенликден, ол себепден чыракъны юсюнде бир тюрлю даулаш, алыш-бёлюш болмайды Саматны бла Халалны орталарында.

«Чууана да айланмады да бу табагъа», – деди Къарачач, тансыкълапмы, огъесе быллай кезиюумде къатымда боллукъ тюйюл эсе, нек чакъыргъанды бери мени деп, ол акъылдамы айтды ол сёзлени кеси кесине, бирда ангыламады кеси окъуна. Чууана элни тёбенирегинде бир кёнделенчи къыз бла фатарда жашайды, узбеклини уллу юйюнде бир отоуну фатаргъа тутуп.

Ол кезиуде Атлы бла Мурат кирип келдиле хылыф. Кёп да турмай, аланы ызларындан Хамангерий да жетди. Жашчыкъланы дерслерине къампалып тургъанларын кёргенден сора, бир сабыр да болдула. Андан сора ундурукъда олтуруп тургъан Къарачачха къарадыла бирден:

– Ай юйюнге, келин, биз ёлгенми этгенбиз? Нечикле этесе? Башыбызны эшикге къаратмазча этдинг, жаратылгъанлы да бизни намысыбызгъа кир къондурмагъанлай, бизни кишиге къошмаучу сен? – Сёлешген атлыды. Олду тамата къарындашладан туугъанланы арасында. Таматалары сёзюн бошагъынчы, кичилери ауузларын ачмагъандыла ол тукъумда. Алай юйретгендиле аланы. Аталарыны жангыз эгечлерини келини Къарачач да алагъа къарындашларынача къарагъанды, элде да бу къауум кеслеринден башха кёрмегендиле бу сабийлени.

– Мен арбадама. Ма былайда турады. Санга къышха жетерча отун мажаралмазлыкъ жашлабызмы биз? – токъбай Хамангерий асыры терк

сёлешгенден, сёзлерин кесип-кесип айтханча болуучуду да, анга биринчи тюбеген не айтханын да ангыламайды. Къарачач а ангылайды, юйренгенди. – Мамукъ жыйылып бошалгъандан сора гъозапаядан ¹ бир арба келтиралмазча туююлбюз, келин. Айта тур, не керек эсе да, биз сени бир затдан кем этерик туююлбюз, жаныбыз сауда.

Кесинден таматала айтырыкъларын айтхандан сора, Мурат сёз къошмады, къошулгъан да этмеди сёзге. Ол айтырыкъларны жашла айтдыла.

Къарачач къайынлары болгъан жерде олтурмагъанды бир заманда да. Аны жаулукъсуз да бири да кёрмегенди къайынлада. Бу жашла уа, Бексолтан кече келмезлик болса ишден, Къарачачха нёгерге келип, анда къалып болгъандыла. Эгечлеринеча намыс этгендиле Къарачачха была. Болсада, алайда ундурукъда олтуруп тургъанына уялып, бир жанына кетген бота жаулугъун тартып, чачын жабаргъа кюрешди. Анга болуп, жукъ айталмады жашлагъа да.

– Олтурчугъуз, жашла, къайсыгъыз не зат таба эсегиз да, – деди, игида кесек замандан сора, эс жыйып, Къарачач. – Хатам жокъду. Кишини да къыйнаргъа суймейме. Келе келип, сизге жюк болупму къалыргъа керекме? Тюгел Чууананы да къыйнаргъа суймейме быллай иште...

– Чууана бла ортангы кесинг биле болурса, – биягъы Атлы сёзге къошулду. – Алай ма бу сабийле бизникиледиле. Аттыя ² муну билсе, бизни къырып саллыкъды, келин. Кесинг уста билесе аны. Тытырташда бир этгенди: кече ортасында Халалгъа чана жаякъла алыргъа Солтанны бла Муратны агъачха сюргенди, кюндюз буюргъанын унутханлары ючюн. Мында уа башхамы боллукъ сунаса?!

– Хау, аурунг, ол жаны бла сиз биригиз да уллу кёллю болмагъансыз, кесигизникиленича жюрютгенсиз быланы да, – Къарачач сабийлени кёргюзтдю. – Къайдан билгенсиз? Кимден билип къууулгъансыз бери?

– Мен бугъалтерибизни бери банкга келтирген эдим да, – Хамангерий Атлыгъа да бир къарап алгъа, алай айтды. – Андан чыкъгъаныбызлай, Мехрин-апа мындан чыгып бара тура эди да, анга соргъанма сени. Ол айтханды. Мен не? Терк окуъна бугъалтерин жетдирдим элге. Атлыны да алып чапдыкъ бери. Жолда уа Аттылагъа къайтып, Муратны да алдыкъ.

– Къысхасы алайды, келин, – Атлы Хамангерийни сёзюн бёлдю. – Мындан арысында отунму керекди, ашмы, сууму керекди – бизге къоюп къой. Атларыкъ туююлсе бир жары да ол сартындан. Айыпды, биз тура, сен бир затдан къыйналсанг. Биз да терсбиз, келин, тюзюн айтсакъ, санга от этерге отун керегин билирге керекбиз. Бир арба гъозапаяны мен кеси боюнуму окъуна алырма, тейри, башкъарма абери айтса. Мен складны тутам, келин. Бу сабийлеге жетерикни мен табарыкъма.

¹ Мамукъ сабакъ (узбек.)

² Беш къарындашны таматасы Чорттайгъа бары да Аттыя дегендиле.

– Да ол да сеникимиди? Къыралны мюлкюне ким ючюн да тийме, ачытырла. – Къарачач къыралныкъын бек сыйлы жюрютген Бексолтанны айтырыгъын айтады. – Кет аурунг, бир чай окъуна салчыгъыз кесигиз. – Къарачач ундурукъдан тюшерге умут этди.

– Тепме жерингден. Биз юйден келебиз. Тамбла къайтырбыз да, келиширбиз мындан ары къалай этеригибизни. – Ол сёзлени айтды да атлы ёрге турду. Хамангерий да, Мурат да турдула.

– Сиз юйде айта барырсыз. Мен мында бу сабийлени ашларына-сууларына къарайым, къалайым да. – Мурат эди ол.

– Ма адам десенг. Къалай да келмегенди эсибизге ол? – Атлы ыразы болду Муратны айтханына.

Жашла кетип, Мурат да от этерге киришгенлей, Чууана кирип келди. Бир зат да билмей, ыйыкъдан бир эки кере этиучюсюн этип келгенди. Къарачачны сора келиучюдю Чууана бош заманларында. Гюняхы кесини болсун, онгу болуп, бирда табылмай къалмагъанды азгъа-кёпге болса да Чууана. Ишни болушун, жашланы келип кетгенлерин билип, Муратны да отха-суугъа къараргъа къалгъанын билгенден сора, ол да къызды Къарачачха:

– Неги бу этгенинг, э къыз? Мен келтирталмаймамы санга бир арба къаура?

– Келтираллыкъса, келтирген да этгенсе. Не сёз. Къуруда алай этипми турлукъсуз барыгъыз да?! Ишин заманында эталмадым ансы, къышха кесим да хазырланычуму билесе... Къарачач, бу жашны къатында абери айтма, сёзюбюз этилир, бир бирге болушмайдыла была деп, кёзю-къашы бла кёргюзтюрге кюрешди Чууанагъа.

– Ишинге башхала къарарла. НКВД-да мен кесим этерме сени жумушунгу. Промкомбинатда да уа сен керекли къаллыкъ туююлдуле. Бардыла анда адамла... – Чууана Къарачачха ол сёзлени алгъындан эсе, жумушагъыракъ айтды.

Экинчи кюн ишлерине бармады. Аякълары кечени узуну зызылдап, къумурсхала талагъанча болуп, къыйналып чыкъды. Насыпха, юшютгени жокъ, жётелге тартады тамагъым деп билмеди. Алай тёшекге тюшюп турургъа юйренмеген Къарачачха бек къыйыны ма бу жатып тургъаны болду. Турургъа сюеди. Самат – школда. Халал – алыкъа юйде. Къобаргъа алгъасынды...

11

Къарачач аягъы юсюне болгъунчу, Мехрин, ортадан кюн оздурмай, келе-кете турду. Жашла да, Атлысы, Хамангерийи, Мураты да бирден болуп, къышха эркин жетерча мамукъ сабакъладан отлукъ мажардыла. Къарачач ишлерине жюрюйдю.

Бирде Мехрин келип, Къарачачха сейирлик хапар айтды, мен да анамдан эшитгенме деп. Ол хапар бизден эсе, сизге тийишлирек келеди, къарайма да деп, башлайды хапарын кеси да.

Ма буду ол хапар:

– Мисирде, Чинде, Индостанда артыкъда бек жюрюген, ол жерледе, адамны игиси кибик, сыйлыгъа саналгъан ёсюм барды, агъаз от дейдиле анга. Ол ёмюрлюкдю. Хансча битеди кеси да. Аны урлугъуну тирликленир кючю жюзле бла жылла озсала окъуна тюгенмейди. Он градус сууукъда аны жылылыгъы отуз градусха жетеди. Аны хайырындан дидин, агъаз отну, кюндюз ачылып, кече жабылып къалыучу каполуна чулгъанып жукълайды. Мен аны не ючюн айтама санга? Сен бери келгинчи да, мен ата жерлеринден хайдалып ¹ келгенлени жашаулары бла шагъырейме.

Сизден алгъаракъ чеченлиле, ингушлула, къарачайлыла келтирилгендиле бери. Аланы да, сизни да адамларыгъызны тирнекликлерине, иште узалгъанларына, артыкъда бек а тиширыуларыгъызны жигитликлерине, жигерликлерине къарайма да сейир этеме: ёмюрде танымагъан жерлеригизге тюшгенде да, ол да кеси аллыгъызгъа угъай, аман бетли этилип, хайдалып, не аз да жунчумагъанлай, къарап-къарагъынчы баш сугъар жерле мажарып, адамча жашау этип башладыгъыз. Оу-шау жокъ, жилиу-сыйыт да этилмей. Ма алай. Ёлгенлеригизни кесигиздеча асырайсыз, ашын-ташын этесиз. Адетигизни къоймайсыз. Аллай халкъны урлугъу агъаз отну урлугъундан башха туюлду. Аны айтханым: къоркъма, жунчума, хайт де, сизни женгер, жокъ этер кюч жокъду дунияда...

Мехрин-апа ол хапарны айтып бошагъандан сора, Къарачачны бетине тюрслеп, сынчылап къарады. Ол хапар анга, Мехрингеча, сейир кёрюнмеди. Къарачач уста биле эди: саулай халкъны тюп этерге онг жокъду, аллай кючню адам баласы жаратмагъанды алыкъа. Къаллай власть къалай кюрешсе да, жангыз урлукъчугъу саулай къалса окъуна, халкъ, бара-бара, юйреп кетеди.

Къарачач да алайда анга къайын анасы Къурманкъыз атхан таурхну айтды. Адам баласына Аллах жашау буюргъанды. Ол жашагъан къадар анга жилин да тиймезге керекди. Ол Аллахны, сиз Къудай дейсиз, низамыды. Энди уа, къарайма да, халкъны къыргъыннга келтиргендиле бери. Башха жерлеге да – алай. Бизни кибик сюрдюлени жүреклері кертти да жилин аш бир болмагъы эди.

Билген Аллахды, алай адамы аз, ууакъ миллетлеге гунч болуп кетерге къоркъуу да болур. Бексолтан Къарачачха ана тилни жүрютюуню юсюнден айтса, аллай оюмну да жашырмаучу эди. Ол оюмларын Бексолтан озгъан ёмюрню отузунчу жылларыны аллында малкъар харфлыкъны латин харфладан орус харфлагъа кёчюре туруп, артыкъда кёбюрек сагъыныучу эди. Ол да не бла байламлы айтыла эди Къарачачха: ол тил жаны бла устазды. Орус харфла бизни дуния айныууна къошулур жолубузну къысхартыргъа болушурукъду, алай бла тилибиз бегинген этерикди дуния жашауунда. Аны Къарачач ангыларгъа кюрешгенликге, Бексолтанны эсине къайдан келлик эди ол заманда халкъыны быллай сюрдюн къыйнлыкъгъа тюшериги. Насыбы эди Бексолтанны, сыйлы адамны, бу кюнлеге тюбемегени. Ансы, Къарачач ангылагъандан, не биреуню

¹ Къысталып (узбек.)

ёлтюрюр эди, не кесин ёлтюртюр эди ол. Десем да, деучю эди артдалада иш да ол иш эсине тюшсе, Бексолтандан сора да бар эдиле кишиле таулулада, алай аланы бири да жыртдырмады жагъасын бу артыкълыкъны юсюнде. Къыраллыкъ дегенинг кючлюдю. Аны бла демлешиу дегенинг магъансыз керкиниудю. Ол себепден Къарачач Мехринни ол хапарына бек суююп тынгылады, аллай затны билгенине къууанган окъуна этди ичинден, аны Мехрин миллетлик бла байламлы этгенине да бюсюредди. Къаллай эсе да бир ёхтемлик жылыу окъуна кирди жанына кесини халкъы ючюн. Ол кезиучюкде Саматны бла Халалны юслеринден да сагъыш эте, биз барыбыз да къуруп, бу экисичала къалып къалсала, не хазна халкъ юйресин быладан, бу жиликсизледен, ашдан-сапдан тояр, къанар кюч алып заманларында кереклерин тапмагъанладан. Атасы айтып биледи Къарачач: адам бир жыйырма беш жылына дери керегин табып ёссе, андан артхасында аны саулугъуна артыкъ уллу къоркъуу боллукъ туююдю. Керти да алай эсе уа, бу кюнлени сабийлей сынагъанла не хазна къарыу алсынла юйюр да къурарча, сабий да жаярча. Ол да эсинден бирда кетмей эди Къарачачны. Мехринни бу хапары уа ол къууумун эсине жангыдан къайтарып къойду. Алайда ол сагъышлагъа кетип, къатында олтургъанны унутуп къойгъанча болгъаны ючюн, уялгъан да этип, Мехринни кёлуне тиймез ючюн:

– Ол гюл да адамладан алгъан эсе уа, аллай къурумаз кюнню! – деди, ол акъыл башына къысха келип къалгъанына къууанып.

– Болмаз деме, адамдан къаты жан жокъду, бир гыржындан сора, – Мехрин ол сёзлени кеслеринде жюрюген адетге келишдирип айтды. Алада да (къайсы миллетде да башха болмазгъа керекди) «Ташны чачдыргъан окъ жукъа тыммылчыкъны окъуна тешалмайды» деген сёз жюрюйдю. Алай, адам аны да биле тургъанлай, къыраллыкъгъа, къоншугъа, тийреге кёл ашаргъа керек туююдюле. Артыкъда бек а – сизникиле. Сизге бу азапны чекдиргенлени Къудай кёрюп турады. Ол аланы жолукъдурмай къоярыкъ туююдю жазаларына, кёзлерине тутарыкъды этген аманлыкъларын, жолукъдурлукъду къоркъгъанларына. Ма иги къарап бир тур. – Мехрин къарамын Саматха бла Халалгъа бурду. – Сен бла мен кёрмесек да, ма была кёрлюкдюле аны. Анга сен да ийнан, была да ийнанып жашасынла. Ёчюкленмесинле хаятха. Айтама да, сиз, агъаз отну урлугъуча, кючлю халкъласыз. Къудай къааласа, дуняя былай барып да турмаз.

Къарачачны кёлюнде болгъан къарангылыкъны бир кесек ылызмылады Мехринни бу хапары.

– Сау бол! – Мехринни хапарына башын энишге ийип тынгылап, бармакъ тырнакълары бла кюрешгенча эте, бир-бирде уа бир къолу бла бирси къолуну сыртын сылай олтургъан Къарачач, башын ёрге кётюрюп, жарыкъ бирда къонаргъа унамагъан, ол себепден а жансыз кёрюннген кёзлерин Мехриннге бурду. – Ким билсин, сизнича эриулю адамла болмасала, эриусюзле туруп эдиле башда, хатасыз халкъланы къыргъыннга сала... Билмейме, келирлеми, сен айтханча, аллай иги кюнле... Не хазна... Аманлыкъ этеме дегеннге кёп акъыл керек туююдю...

– Жарсыма. Кесинги сакъла. Быланы кёремисе! Кёзюнге аралыпдыла. – Мехрин тёзюмню бютюнда багъаларгъа тартхан сёзлени энтта бир къайтарды.

Къарачач кесин сакълар къайгъыны эртте унутханды. Андан-мындан тюшгенчикле да болуп, жууукъланы кёз-къулакълыкълары да болушуп, ашдан-суудан кыйналмасала да сабийле, бу къурурукъ сууукъ ачдан кереклерин тапмагъан сабийлеге бир къатылса, ёпкелерине бир ётсе, ашдан-суудан да не хайыр.

Ол сагъышлары да Къарачачха мадар излетдиле. Мехринлада юйню ортасында тёртгюл къазылгъан от жагъа эс тапдыргъаны кесине болушханын бирда унутмайды. Сабийлеге мында да аллай бир затчыкъ болса эди... Эси ол къайгъылы сагъышлагъа болуп, Мехрин кетерге ёрге сюелип тургъанын кеч эследи.

– Мехрин, – Къарачач аны ёрге сюелип тургъанына кеч эс бургъаны ючюн, кечгинлик тилеген ауаз бла сорду, – ол сизде мен кёрген от жагъа адамны, этине-женине ётерча, бир иги жылытханы бюгюн татыпды манга. Мен да мында аллай бир эталырмамы? Къалай этиледи ол? Сабийле жууургъан тюбюнден эсе, анда тап жылыныр эдиле...

Мехрин, анга жууап хапарын игида теренден айтырыгъын кёргюзтгенча, келип ундурукъ кыйырына олтуруп, айтып башлады.

– Албятта ¹ иги боллукъду. – Мехрин эки къолун бир бири юсюне тобукъларына чалдиш салды, терен кючсюннген да этип, Къарачачха угъай, кёкдеги агъара баргъан булут жанкга гитче терезе кёзчюкден ары къарап, сёзюн андан ары бардырды. – Быллай от жагъа бизни миллетден чыккъгъан зат туююдю. Дин ахлуларыбыз айтып эшитгенме. Мени ата-бабаларым хожаладандыла. Дин ахлула. Ол себепден бизни тукъумда эр кишилени атларына хожа деген сёз къошулады. Ол а динге берилмекликни белгиси болгъанын хар адам да биледи, анга кёре уа намыс да береди, хурмет да этеди. Мен да бир жюз жылгъа жууукъ жашап ёлген атам арасы Икрам-хожадан эшитгенме бу от тыпырны хапарын. Тама-та къарындашларым Эргаш-хожаны, Ёлдаш-хожаны, мени да къатына олтуртуп, солуй-солуй, аны бизге тынгылы айтханлары буду: Мухаммат файгъамбар да, Аллахны саламы анга болсун, сабийлигинде, къагъанакъ заманында окъуна, быллай от жагъада ёсгенди... Жылгъа эки кере – жазда бла кюзде – тийреледе малчыкъларын кютер жерле излей, кёчюп айланыучу тайпаладан адамла Меккагъа келип, аналыкъ, аталыкъ этерге сабийле алып болгъандыла. Алагъа къарагъанлары, бир ауукъ заманны ёсдюрюгенлери ючюн, ала ата-аналадан хакъ алгъандыла. Меккада жаз кыйбыдын кызыуду, аны бла байламлы уа букъудан, ургъуйдан, чибинденми дейсе, адамла бек кыйналып болгъандыла. Ол себепден анала сабийлерин суююп бергендиле ёсдюрюрге алагъа. Кесинг да биле болурса, Мухаммат файгъамбар, Аллахны саламы анга болсун, атасындан ёксюз къалгъанды, атасы Абдуллах кёрген окъуна этмегенди анга жаш туугъанын. Ол Шамгъа жумуш бла барып, андан Меккагъа къайтып келе

¹ Айхайда!

ёлгенди. Жашчык ол кюнледе тууганды. Абдуллахдан юйюрюне кьалгъан мюлк, байлык артык аламат болмаганды, аны себепли игирек хакъ телерге онглары артык аламат болмаганын кёргенле кьагъанакъ Мухамматха ол келгенле артык жан атмагандыла. Ары келгенлени ичинде, Бану Саад тайпадан Халима деп, бир тиширыу, бизде бусагъатда да бек жюрюйдю ол ат...

– Ий аурунг, бизде да, – Къарачач ол хапаргъа, не бла бошаллык болур дегенча, ахы кетип, тынгылап тургъанлай, Халима деген атны эшитгенлей, хапарына уюп тургъан Мехринни сёзюн бёлдю.

– Болур, – Мехрин жангыз ол сёзчюк бла кьысха жууап берип, хапар жолуму юзюп кьояма деп кьоркьгъанча, кесини хапарын андан ары бардырды: – Айтама да, Халима, былай бир келгенимден ары сабийсиз а кьайтмам дегенча, башхала артык эс бурмагъан алтайлыкъ Мухамматны алады. Хакъына да келишеди да, тайпалары малла бла тургъан жерге кийизбаш юйлерине элтеди. Ол а – башына, тегерегине да кийиз жабылгъан томпабаш юй. Анда уа юйню башында, тюз ортасында тютюн чыгъарча тешик болады. Юйню ортасында уа ма ол сен айтхан тёртгюлкъаз уручукъ кьазылып, юсюне да аны ёлчеминден аз уллуракъ ящик ишленип, ол да баштёбен салынып, ма ол бизде сен кёргенча, уруда от этилип, юсюне жууургъан жабылып, сабийле тегерегине гюрен жатып, алай ёсгендиле. Бизде анга кьыргъыз юй дейдиле. Юрта деп да айтадыла оруслула. Ма алайды аллай печьни хапары. Кёремисе кьалай эрттеден излеп башлагъанды адам баласы дегенинг кесине жылыныр амал.

– Бизде уа анга журт дейдиле, жашау журт. Ма бу мени гытычгыым да жашау журтду. Энди мында аллай бир зат ишленсе боллукъ эди. Ансы сабийле бу жатма кибикде кьыйналгъан этедиле.

Къарачачны жатма дегени уа, сайнада печь ишленип, аны тютюню уа отоу ичинде ишленген жатманы ичи бла ётюп, алай чыгъады тышына. Ол жатманы от тютюн жылытады.

– Аны да хатасы жокъду, Къарачач. Кесинге сакъ болчу андан бек алгъа. Неден да сен керексе былагъа, – деп сабийлени кёргюзтдю.

Къарачач анга жукъ айталмады. Тынгылагъанлай турду кесини жарсыларын биреуге жюк этерге суймеучю таулу кьатын, Мехриннге жюрек ыразылыгъын кьалай айтыргъа билмей, сёз табалмай.

Мухаммат файгъамбарны, Аллахны саламы анга болсун, ёксюз кьалгъанын, тёрт жылында уа аны атасыны кьарындашы Абуталипге кьайтарылгъанын кьайын анасы Къурманкьыз айтып да биле эди. Жеркъаз печьни уа айтып эшитмегенди, кёрген этди ансы бу этек кьыйырда.

– Мен не бла кьайтарырма сени бу кёлюмю кётюрген, жанымы сакълагъан, жашаугъа кюйюкленмезге юйретген игилигинги? – Къарачач ол сёзлени, Мехринни бетинден кьарамын айырмагъанлай, ол адам керти да ийнанырча, басымлы айтды. Къарачачны хар заманда да жюрегиндеди ол кьууум. Адамны игиси кьайда да, кьайсы миллетде да – иги. Бу сюргюн азабы Карачачны ол илмугъа да илешдирди.

Баргъаны боллукъду

НАРТ ЭПОС

БЁДЕНЕ

Нарт Бёдене нарт Депетни жашыды,
Нарт чабакчы жыйынны ол башыды.

Тенгизлени теренине киреди,
Сууну тюбюн кюзгюдеча кёреди.

Чабакъланы сапранларын тутады,
Ырхызларын челекле бла жутады.

Тенгиз тюпде ит-балыкча жюзеди,
Суу бла солуйд, солумай да тездеди.

Бюсюремейд суудан башха бир жукъну.
Бек сюеди нарт кърнашы Созукну.

Жай болгъанлай, ол Созукга кетеди,
Адил сууну жагъасына жетеди,

Кърнашыны жайлыгъында турады,
Адил суугъа кърмакъларын кбурады,

Тутхан сапран чабакъларын къакълайды.
Ол кърнашын жангызлыкъдан сакълайды.

Бир кюн кьошха келдиле да къонакъла,
Чам этелле, айтадыла жомакъла...

Къонакъланы ичлеринден бир билгич,
Болгъанны да, боллукъну да бир кёргюч,

Жомакъладан кертиликге къайтады,
Къонакъбайгъа былай хапар айтады:

«Огъарыда суу жагъасы тик жарды,
Жар башында ариу талачыкъ барды,

Талачыкъдан къарап, ол бир жагъагъа,
Сукъланырчад тик жагъада къалагъа.

Ол къалада жашайд дейле Къыр-бийче,
Инсан къоркъур сыфатлыды сур бийче,

Аны жаны чыгъа билед санындан,
Тоймайд, – дейле, – эркишини къанындан.

Бирда ариу къарауашы бард аны,
Анга сингенд ариулугъу дунияны,

Аны кѳрген эрни кѳзю къамайды,
Кѳп къарагъан эрни кѳзюн къармайды.

Къыр-бийче уа эрни кенгден кѳргенлей,
«Чыкъчы жаным, чыкъ санымдан!» – дегенлей,

Жаны чыгъып, байланганлай къабына,
Барып киред къарауашны санына.

Сора ариу къарауашны тюрюнде,
Ол эрлеге кукаланад хар кюнде.

Эр кѳзлени кѳзлери бла тыяды,
Элтеди да къаласына жыяды.

Сора эр бла жангыз кеси къалгъанлай,
Чыракъланы тынгкыларын терк къармай,

«Жаным, келчи санларыма!» – дейди ол,
Ма алай бла тѳшелеге тутад жол.

Танг алагъа дери эрни сыгъады,
Талагъын да тамагъына тыгъады,

Жюреклерин тохтатад да, ѳлтюрעד,
Сюйреп барып, кючюн салып кѳлтюрעד,

Терезеден эниш суугъа атады,
Сора барып ол тынчлыкълы жатады.

Къарауаш а кимди? Билмейд ол кесин,
Къыр-бийче кѳзбау этгенди да эсин...

Къыр-бийчени жаны кирсе санына,
Жанлы уула синге аны къанына,

Бирде аны ичи кюед, бурады,
Къыйынлы жан сабыр ёле барады...

Ол ёлгенлей, Къыр-бийче да кёп бармаз,
Сыфатына аны киши къарамаз,

Бир кечелик эрге бийче баралмаз,
Эрсиз анга бир дарман да жарамаз...»

Ол билгични сёзюн бёлдю да Созук:
«Билгич эсенг, нек тураса, сен къозуп?!

Болуш жарлы къарауашха, тап мадар,
Кече сайын ёллюк эрлени къутхар!»

– Да олд сора ма мен сизге айтырыкъ...
Къарауашны, эрлени да къутхарлыкъ

Ма былайда, ичибизде турады... –
Деп, къарамын Бёденеге бурады.

– Да мен къалай къутхарлыкъма аланы?!
Ол иш болмаз тутханча чабакъланы...

– Ол, Тейрини буйругъуду, бой сал сен,
Ма кёрюрге, тындырлыкъса сау-эсен...

Бек тёзюмлю болгъанлыкъгъа тёрт саны,
Таза сууду Къыр-бийчени къоркъгъаны,

Суу тюбюне тарталсанг эд сен аны...
Туз суудача, эририк эд терк жаны!

Ол а чыртда суу къатына бармайды,
Къолун, бетин таза суу бла жуумайды,

Жанын сугъуп къарауашны санына,
Атландырад Адил сууну жанына.

Суу жагъада кёрюрге уа эркиши,
Андан ары билед ол этер ишин...

Сууду ол бек къоркъгъан, анга сен эс бур!
Таукел болсанг, сеннге Тейри болушур!

Аны сеннге айтыргъа деп келгенбиз,
Сау къалыгъыз, да кетейик энди биз», -

Деп, ол билгич жыйыны бла кетгенди.
Ол кетгенлей, Созук туруп тепгенди:

«Бу келепен жүрегими жарады,
Тынч юйюме кыйгы салып барады!

Эшитгенме Кыр-бийчени хапарын,
Сенге дери тапхан болса мадарын,

Кыр-бийчеден эртте бошар эди ол,
Жаны саудан аны ашар эди ол!

Ол кезбауду, минг сыфатха киреди,
Башчы Тейри аны кеси кереди,

Керек болса, аллык эди терк жанын...
Чырта этме, сен билгични айтханын!

Менге гитче кярнаш керек, сенге – жан,
Кярнашчыгым, чыкма сен мен айтхандан!»

«Хо-хо...» – деди, кярнашына Бёдене,
Синге жомак белгисизлик кёлюне.

Экинчи кюн эрттенликде кярнашла,
Бири – таяк, бири кярмак алдыла,

«Тапу болсун!» – деп, алгыш да этдиле,
Экиси да ишлерине кетдиле.

Суу жагъа бла ёрге барад Бёдене,
Жангы хапар тынчлык бермейд кёлюне,

Билгич айтхан талачыкыгъа жетгенди,
Эси саудан ол кылагъа кетгенди.

Кюн ортада чёкдю, кыбайым, – деп, – аш.
Чыкды сора ол кыладан кярауаш.

Бёденени эси кыызгъа кетгенди,
Кярауаш да суу жагъагъа жетгенди.

Бёденени кёрдю ол бир жагъада...
Гаккы сары кибик кяра тапада,

Къум жагъада кесин ачык эсгертди,
Кёз кызыныр кымылдаула да этди.

Аны сынап, кярап турад Бёдене...
Кярауаш да ачуланып тебине,

Кесин тыя, кьол булгъап да кѳреди,
Суудан ѳт да кел! – деп, белги береди.

Бѳдене уа кьымылдамайд жеринден.
– Жокьду уллу жарсыу эрни серинден! –

Деп, тешинед сабыр-сабыр кьарауаш...
Кьурт-кьумурса, чыпчыкь анга бура баш

Кьарайдыла, сыйдам, субай санына!
Кьозгъау келе, Бѳденени кьанына,

Жаш санларын кьюдден-бутдан тыяды,
Суугъа чынгай башлап, эсин жыяды.

Билгич айтхан сѳзле тюше эсине...
«Сабырчыкь бол, Бѳдене!» – дейд кесине.

Кьыз кьымыжа болуп, сыртын бургъанлай,
Бѳдене да секиргенди чабакълай.

Жетгенинде, терен сууну тюбюне,
Сабыр-сабыр жюзе барад Бѳдене...

Кьыз бурулуп, талачыкьгъа кьарайды,
«Кьайры терк думп болгъанды?» – деп марайды,

Сакълай туруп, ачыуланып ол, кьюлюп:
«Болумсуз зат болуред?!» – деп, тюнгюлюп,

Башын чепген этеклеге тыкьгъанды...
Бѳдене да чартлап, суудан чыкьгъанды,

Жетип, буууп, башын байлайд чепкен бла...
Бийче жан бла сандан азап чекген бла,

Тарт-соз бола келип, суугъа секирди!
Кемсиз кьоркьгъан таза суугъа терк кирди.

Тыпырдайды, тунчугъады кьарауаш,
Бек тереннге аны тартып барад жаш,

Хы! – деди да, кьызны башын бошлады,
Солуялмай кьыз да эсин ташлады.

Кьыр-бийчени жаны чартлап чыкьгъанды,
«Кьутулсам...» – деп, ѳрге мыллык атханды.

Кьызгъан темир тишни суугъа тыкьгъанча,
Пыш-пыш эте, андан тютюн чыкьгъанча,

Тузча эрип, тас болгъанды ачы жан.
Бёдене уа тутуп кызыны башындан,

Ауузуна салып, ауузун кёп тутду,
Аууз тылпыуу бла кызыны солутду.

«Да чыгъайым» – деп, келди да эсине,
Жалан кызыны къаты кысды кесине,

Суудан алып чыккыды кьумлу жагъагъа,
Ариу кызыны акъ санындан суу агъа,

Жаны къайта, Бёденени кёргенед,
Сюймеклигин ол саугъагъа бергенед.

Сора кызыны кийиндирип Бёдене,
Муратына толу жете, суюне...

Ариу кыызгъа нарт жаш бере сый, багъа,
Элтди кызыны зийдан болгъан къалагъа.

Бийче этди, тоханагъа олтуртду.
«Юйде хапар айтайым» – деп, жол тутду.

Къарнашына кьууанч хапар айтханды,
Бек ашыгъып Бийчесине къайтханды.

Созук сойгъанд, – дейле, – ол кюн бешжюз кьой,
Беш кюн бла беш кече баргъанд, – дейле, – той.

РАЧЫКЪАУ

Нарт Бёдене Адил сууну боюнунда,
Бийчеси бла насып тюнню кьоюнунда,

Къыр-бийчени къаласында тургъанды,
Бир кюн эсин Эски Журтха бургъанды.

Сагъышында нарт элине къайтханды,
Жыргъа салып, жүрек сырын айтханды:

«Къалайлада айланса да саныбыз,
Эски Журтда турад бизни жаныбыз,

Нарт халкъыма «эссиз ауруу» жетмесин!
Минги таусуз бизни Тейри этмесин!

Хайда, бийчем, Эски Журтха кетейик!
Сабий анда тууар кибик этейик...

Таулу журтда туугъан бала нарт болур!
Тюзде туугъан замансызлай къарт болур.

Тау дорбундан чыкыгъан тылпыу кюч беред,
Ол кюч адам этелмезни этдиред!

Кече жатсам, бек сакълайма тангымы,
Ючгюл таула тартадыла ангымы!

Тюшлеримде Шам Дорбунну кёреме,
Анда тургъан Шамгъа къучакъ кереме!

Эссиз болуп, андан кери болсакъ биз,
Кечим салмаз бизге башчы Тейрибиз!» –

Деп, Бёдене бийчеси бла кетгенди,
Минги тауну тийресине жетгенди,

Кенгден къарап, анга къучакъ кергенди,
Бауурундан жатып, «тапу» бергенди.

Бир ай озуп, анга жашчыкъ туугъанды,
Санчыкъларын къатдыргъанда жуугъанды,

Сабий санга чыдамлылыкъ жукъгъанды,
Сора алып, Жылы суугъа сукъгъанды,

Хар гарада бирер кесек тутханды,
Сабий дарман тылпыулары жутханды.

Къыр-бийчеден анасыны санына
Сингнген уула кёчюп къагъанагына,

Аурутуругъелле жазыкъ баланы –
Гара суула тас этдиле уулары.

Ата къарап, жашны хар бир шартына,
Рачыкъау деп, атагъанды атына.

Хайт деп, ёсюп, жетип келед Рачыкъау,
Аны аллын тыймайд чегет, тенгиз, тау,

Кёкню, жерни, сууну жырып ётеди.
Бир бирледе камсыклыкъ да этеди...

Уллулары ызларындан жетеди,
Уруш тюзге кирип зат да кетеди.

Рачыкъауну суйген ашы – чабакъла!
Ол Дебетге этдиреди къармакъла,

Ол кърмакъла аллай сейир кърмакъла,
Кърмакъланы суугъа атса, чабакъла

Мыллыкларын атадыла къабаргъа,
Къайсы чабакъ жетип къабса эм алгъа,

Артда къалгъан алдагъыгъа чабады,
Жетеди да къуйругъундан къабады,

Аны къуйругъундан башха жабышып,
Бири бири къуйругъуна кърарышып,

Суудан чыгъа, къюбюрчекге тюшелле...
Рачыкъауну тапасында бишелле.

Ашай, жашай сюеги бек къатханды,
Камсык-жашлыкъ оюнларын атханды,

Терек кибик бир темирни алгъанды,
Шинкъарт этип, аны отха салгъанды,

Таплап, бюгюп ушатханды оракъгъа,
Илинмеги ушатады кърмакъгъа.

Оркър атап ол сауутну атына,
Ол къолунда болса, аны къатына

Базып келмез не эмеген, не бир жау,
Кесин тамам бегитгенди Рачыкъау.

Бошамайым деп Къобанны чабагъын,
Къолгъа алып ол мазаллы кърмагъын,

Хазар, Къара тенгизлеге кетеди,
Чабакъ эт бла журтун мелхум этеди.

Уруш тюзге оркърары бла барады,
Ол жауланы чёпленича орады...

Ол тюшюнде нени кёрсе, тюнюнде
Аны кёргенди экинчи кюнюнде.

Ол бир сейир инсан болуп жетгенди,
Атасын да тамам разы этгенди.

Бёдене да къууанады, жашым деп!
Къратлыгъымда таянырыкъ ташым деп!

РАЧЫКЪАУ БЛА АЙСАНА

Рачыкъяуну къара кючю алайды,
Къаяладан ол хунала къалайды,

Пилни эки бармагъы бла кёлтюред,
Эмегенни жумдуру бла ёлтюред.

Рачыкъяугъа таула тарлыкъ этелле.
Бир бирине ушаш кюнле ётелле.

«Тюзде мелхум жерлеге да къарайым,
Атам суйген Адил суугъа барайым» –

Деп, Рачыкъяу жолгъа чыгъып кетгенди,
Адил сууну жагъасына жетгенди.

Созукга да тынчлыкъ хапар билдирди,
Мыдах кёрюп, чамла этип кюлдюрдю.

Алай, Созук мыдахлыкъгъа къайтады,
Къарнашыннан туугъаннга ол айтады:

«Сени атанг гитче болса да менден,
Жашаууну магъанасы болуп сен,

Кёлю токъду, ол насыплы жашайды!
Мени жашау жолум неге ушайды?!

Жашлыгъымда сан кючюме келишген
Къатын тапмай, кёп заманны турдум мен,

Кючюм кете, юйдеги бла жалгъашдым,
Энди уа не, болмайд къызым, не жашым.

Бу дуняда, къойла кютген – мен билген,
Келинигиз да къартайды, мен а, мен

Къаргъа къабар этим болмай, къарт болдум,
Балам болмай, бек къолайсыз нарт болдум.

Бу жашауну магъанасы – балангды,
Андан къалгъан, ийнан, бары жалгъанды!

Юйдегили бол, жетгенсе, кёп турма,
Тыбыр ташха къарап, менлей олтурма».

«Кёкем, тюзсе...» – деп, Рачыкъяу кетгенди,
Ёрге барып, Адил суудан ётгенди.

Нарт атасы Къыр-Бийчеден кючлеген,
Ол къалагъа жыйылгъанды сау-эсен.

Кече аллай тюш кӛргенди Рачыкъау,
Жаппа-жашил жашнагъанча Сары тау,

Сары тауну этегинде бир къала,
Туурасында суу жагъада бир тала,

Ол таладан нарт къарай эд къалагъа,
Къаладан а, жазгъы гоккача чагъа,

Рачыкъаугъа бир ариу къыз къарай эд,
Къутас чачын салкъын аяз тарай эд.

Бир кӛргенлей, аны суюдю Рачыкъау,
Жазыуна берди уллу сый, махтау...

Ариу тюшден онгсунмайын уянды,
Тура келип, ол ызына таянды.

Нарт кӛзлерин къысып кӛрдю жангыдан,
Белги бере башлагъанлай къутлу танг,

Чабакъ тутхан кереклерин алгъанды,
Сары таугъа тапа жолун салгъанды.

Суу жагъада, кӛк талада – Рачыкъау,
Ол бир жагъада уа жашнайды Сары тау.

Сары тауну этегинде таладан,
Рачыкъаугъа къарайд тамам ариу жан.

Рачыкъау а, этмегенча аны сан,
Чабакъ тута, анга къарайд туурадан.

Сан этмеген кибик этсе къызны жаш,
Къыз жүрекге болум тиед болуп таш.

Ачыуланып, къыз ичинден кюйгенди,
«Хапар бил» – деп, къарауашын ийгенди.

Къарауашы бу жагъадан кычырад:
«Кимсе? Сени кӛлӛнгде уа, не мурат

Барды? Айт да, сен кесинги ачыкъ эт!
Айтмай эсенг, кӛзюбюзден къуруп кет!»

– Дау жокъ жерде, нек саласа меннге дау?
Чабакъчыма! Мени атым – Рачыкъау.

Сен а кимсе? Бийченг кимди, айт аны?! –
Деди, жерден айырыла тапаны,

Секиргенди, жүзюп суудан ётгенди,
Къарауашны къатына терк жетгенди.

– Сен къой мени, билмесенг да, къайгъырмаз...
Мени бийчем Айсанады! Келсе жаз,

Чыпчыкъла да атын айтып жырлайла,
Ма ол жырдан акъ булутла тохтайла!

Ол ышарса, сыртла жашил киелле,
Кюн таякъла къыш да жылыу иелле!

Айсананы танымагъан, сен кимсе?!
Аны бармакъ ортасына эзимсе!

– Айсанангча айсанала кёпдюле,
Тереклени къатларында чёпдюле!

– Тохта, сени айтханынгы айтайым!
Аны айтхан сёзюн алып къайтайым...–

Деп, къарауаш чабып барып айтханды,
Айсанадан жууап алып къайтханды.

– Бизни суудан нек тутаса чабакъла?!
Чакъырылмай келген сенлей къонакъла,

Тутханларын бередице жасакъгъа,
Бермегенни башы къалад азапха!

Айсананы барды тогъуз къарнашы,
Хар бирини токъсан тогъуз жолдашы,

Хар жолдашны токъсан тогъуз нёгери,
Хар бирини барды бирер эгери!

Беллерине сырпынларын такъсала,
Аскер болуп, ала жолгъа чыкъсала,

Киши къажау туралмайды алагъа,
Эм залимни санаучулла балагъа!

Тогъуз къарнаш ол аскерге болуп баш,
Бермейдиле башхалагъа кёз, не къаш,

Айсананы хар айтханын этелле,
Аны ючюн отдан, суудан ётелле,

Анга чыртда тийишли жаш кёрмейле,
Аны ючюн, кишиге да бермейле!

– Ха-ха-ха-ха! Да кьаллыкьды тыбырда!
– Бир аманнга бармаз ючюн, кьабырда

Жатарыкьма! – дейди бизни бийчебиз,
Хар ол айтхан сёзге жорукь дейбиз биз!

Сен а тутхан чабагьынгы бер анга,
Бермесенг а, башынг кьалыр аманнга!

– Мен кишиге бойсунмагьан инсанма,
Тогьуз кьарнашындан онглу бир жанма,

Тогьузун да тогьуз артмакь этерме,
Гинжилени кибик алып кетерме!

– Ой, кьан салдынг, бийчеге не айтайым?!
– Айтханымы айт... – Да сора кьайтайым –

Деп, кьарауаш мукьут болуп кетгенди,
Хапар алып, бийчесине жетгенди,

Рачыкьауну айтханларын айтханды,
Бийчесинден жел-жел эте кьайтханды.

– «Меннге киши айтмагьанны айтханса!
Не бек тели, не бек хыйла инсанса!

Мен чёп эсем, кьарнашларым – гинжиле...
Айтханынгы айтдынг, болур сен биле?!

Кьарнашларым сени дукгул этерле!
Алай, ала жортууулгьа кетерле,

Сен а тамбла кюноргада кьайтырса.
Болумунг бла кимлигинги айтырса.

Не атышып, не тутушуп кёрюрбюз,
Сёзюбюзге хар ким жууап берирбиз.

Сен хорласанг, сен айтханны этерме,
Мен хорласам, сени башсыз этерме!

Бусагьатда уа кет, киши кёргюнчю,
Кьарнашларым юрениуден келгинчи!» –

Деп айтханды бийчем, ол айтханча эт,
Ёхтемлене турма да, сен женгил кет!

Рачыкъяу да болгъан затха суююне,
Мычымайын къайтхан эди юююне.

Тынгысызды, жер тапалмайд кесине,
Айсана тюшед да турад эсине.

Акъ тѣшекге сора къучакъ кергенди,
Къалкъый келип, ол тюшюнде кѣргенди...

Жашнай эди, гюлден толуп, Сары тау,
Тау башында – Айсана бла Рачыкъяу,

Дунияда къалгъан кибик кеслери,
Аскерчиле кибик бегип юслери,

Бир бирине кенгден садакъ атдыла,
Садакълары тиймей, жерге батдыла.

Бир бирине мыллыкларын атдыла,
Бир бирине тие, чортлай, жатдыла.

Сынаулары жангы кюч бла ашланды,
Къопдула да, къылыч уруш башланды.

Къылычлары чыдамайын сындыла,
Аякъ, къол, баш туююшледен къандыла,

Жагъалаша, кючлерин да атдыла,
Тамам арып, сыртларындан жатдыла.

Къылыч уруш, жагъалашыу, атышыу
Кѣл къандырмай, башланнганды айтышыу...

– Айтчы, нек келгененг бизни тийреге?!
Тюзюн айт сен, тапула, – дей, – Тейриге!

Къарнашларымы артмакъгъа салаллыкъ,
Чѣпню кибик мени юзюп алаллыкъ

Сен эсенг а, нек жатаса уялмай,
Уруш этип, бир къызны хорлаялмай?!

– Къыйын туююлдю тиширыуну хорлагъан,
Къанау эрни ишид къызны зорлагъан!

Мен урсам да сени, эслеп урама,
Тюзюн айтсам, ойнай-безий турама.

Жанынга да бек тиймесин мен айтхан,
Ангылап къой, мен киштикме, сен – чычхан!

– Ай итден ит жаратылган махтанчакъ,
Энди уа бол сен кесинге бютюн сакъ! –

Деп, Айсана эрлай ёрге турганды,
Жетип нартны токмагы бла урганды.

Нарт, ышарып, анга башын бурганды,
– Разымыса? – деп, нарт ёрге турганды,

Сабийнича жерден ёрге алганды,
Кёкге-кёкге атып, жерге салганды,

Кёзлери бла къучакъ-ийнакъ этгенди,
«Сени суююп ёлеме!» – деп кетгенди.

Экинчи кюн тюште кибик болду иш...
Рачыкъау да айырылып, баш эниш

Кетип бара, къыз: «Кетме!» – деп айтханед,
Рачыкъау да терк ызына къайтханед.

– Минги таулу нартласыз сиз, биз – башха,
Къарнашларым берлик туююлле тыш жашха

Ансы, мен да бир кёргенлей суюгенме,
Суюмекликни шынгкъартында куюгенме...

– Да кел сора, къачайыкъ да кетейик!
– Эки халкъны биз къалай жау этейик?

Къарнашларым кемсиз ёхтемледиле...
Кеслерине бек базган бирледиле,

«Бизбиз нартны бийи – Албермезлары,
Тёбендиле бизден жерде нарт бары!

Дуниягъа урлукъ бизбиз!» – дейдиле,
Сиз бизге бойсунсагъыз излейдиле.

– Тюзюн айтсакъ, сиз да бизден чыкыгансыз,
Башха жерде, кесек башха болгансыз.

Сан тергеу бла биз болсакъ да сизден аз,
Минги таулу нарт кишиге бойсунмаз!

Жокъду жерде бизге кючу жетерик,
Башчы Тейрид бизге оноу этерик!

Алайды да, жау этмейин бир бирге,
Сен да огъай демей эсенг тюберге,

Жортууулдан кърнашларынг кърйтхынчы,
Кез байламдан танг да тюгел атхынчы,

Адил сууну жагъасында солурбуз,
Жазыуубуз айтхан кибик болурбуз.

Разы эсенг, мен дагъыда айтайым,
Сизге туура жерде чабакъ тутайым,

Тутханымы жасакъды деп берликме,
Хакъгъа – хар кюн сайын сени кърлюкме!

Энди, жаным, оноудача этейик.
– Хайда, наным, жолубузгъа кетейик,

Кез байланса, Адил суугъа энербиз,
Уллу ташны тюз къратында тюбербиз.

Кърарайдыла кекден ай бла минг жулдуз...
Жети кече тюбешгенли жаш бла къыз,

Бир бирине кърчакъларын керелле,
Сезимлеге эркинликни берелле,

Бир бирине кире сюйген жанлары,
Бир бирине тие таза санлары,

Адил сууда жууналла экеулен,
Тейри, сакъла алагъа кез тийгенден!

Жортууулдан кърйтхандыла кърнашла...
«Таулу журтха чапхандыла «Бешбашла»! –

Деп келди да къруугъун, кетди Рачыкъау...
Айсананы эки кезюн басып ау,

Хар кюн сайын суу жагъагъа кърарайды,
Кърутас чачын хашкен аяз тарайды.

Аяз айтад: «Сакъла, нанынг сауду-сау!»
Озадыла айла, кърйтмайд Рачыкъау,

Ол а уруш этед, – дейле, – махтаулу...
Айсана уа болгъанды да сылтаулу,

Такъырлыкъ бла къроркъруу келе кърлюне,
Тартхыч беллик кърсыханды ол белине.

Аны халын кърнашлары кърмейле,
Мыдахлыгъына магъана бермейле.

Заманны уа жангыз учхан тыяды,
Кёк кьатны да кьабыргъасын ояды,

Керек болса, кьайтарады заманны,
Гитче кьызчыкь этеди кьарт амманы...

Айсана уа кьалай тыйсын заманны,
Туура этмез зат жокь таша болгъанны...

Ана сезим сабыр-сабыр келеди,
Ичиндегин кеси суююп ёледи,

Кьутулургъа излемейди ол андан,
Андан эсе, кьутуллукъду жанындан.

Кьарнашлары бир кюн оноу этдиле,
Токъсан кюнлюк жортууулгъа кетдиле.

Жетди кьайтыр заманлары аланы.
Айсананы жетгенд жатар заманы.

Кьарауашха белгилиди тюз халы –
Жашла кьайтыр кюн болгъаны болжалы.

Эртгенликде жашчыкь тапды Айсана.
Болалмады жорукъдача ол ана...

Чыртда эсин жыялмайды ойсурап...
Ол суююмчю аллыкь жетди хахайлап:

«Ойра-ойра, тогъуз атлы келеди!
Жукь тюшерик кьолум кичип ёледи!»

Кыскыныкга кирди жарлы кьарауаш,
«Бу болумну кёрселе уа тогъуз жаш,

Жашырдынг! – деп, мени кечип кьоймазла,
Ала мени кьанымдан да тоймазла!» –

Деп, баланы терк кьолуна алгъанды,
Чырмап, элтип кьобюрчюкге салгъанды,

Кьолтугъуна алып, чабып кетгенди,
Балачыкь бла суу жагъагъа жетгенди.

Бетчигине эринлери тийгенди,
Кьобюрчюк бла аны суугъа ийгенди.

Кьобюрчюкню толкьунчукъла тебрете,
Шош ауазы сууну белляу-жыр эте,

Кюбюрчюк да талай суу, жол кьоратды,
Жел урду да, аны жагъагъа атды.

Илгенди да жашчыкъ, къаты жылады,
Аяз аны жаякъларын сылады.

Ол кёзюуде, суу ичире кьойлагъа,
Созук келип кьалгъанды да жагъагъа,

Суу жагъада кюбюрчюкню кёргенди,
Иги къарап, ол кьучагъын кергенди:

«О, Баш Тейри, тюшюммюдю, тюннюммюд?!
Жашауумда эм насыплы кюннюммюд?!»

Бир насыбсыз кьулунг эдим мен сени,
Тилеклерими эшитип, сен мени

Къартлыгъымда меннге насып бергенсе,
Къууанчымы чегин бютюн кергенсе!

Бу насыпны бир кьызгъанма кьулунгдан,
Сен айырма кесинг берген улунгдан!» –

Деп, нарт Созук кюбюрчюкню жапханды,
Жерден алып, кьошу тапа чапханды.

Мычымайын ол кьошуна къайтханды,
Бийчесине кьууанч хапар айтханды.

Ийнанырча халкъ жалгъан хапарына,
Кёпчек салып, бийчесини къарынына,

Сора анга къалын чепкен кийдирип,
Халкъ кёп жерге элтип, хапар билдирип

Кюрешеди нарт: «Муратым толду! – деп, –
Къартлыгъында бу сылтаулу болду...» – деп.

Кёп да турмай, аллай хапар чыкьгъанды,
Нарт Созукну бийчеси жаш тапханды!

Созук халкъны жыйып этгенд уллу той,
Ол кюн кесгенд дейле, кьойчу бешжюз кьой.

Той бошала, кьуугъунчула келдиле:
«Нарт Рачыкъау журтда ёлгенд» – дедиле.

РАЧЫКЪАУНУ ЁЛГЕНИ

Нарт Рачыкѡау кѣп жигитлик этгенди,
Уруш тюзню онгун, солун ѳтгенди,

Кюн урушу жыллыкъ сыйны бергенди,
Халкъ ауuzu аны сыйын кергенди.

Ол онгсузгѡа, жарлыгѡа да болад жакъ,
Махтанчакъгѡа болад аяусузуракъ,

Бетсизлени бетлерине жетдиред,
Кѡара кюч бла айтханын да этдиред.

Телилени кѡулагѡына алмайды,
Сатхычлагѡа чыртда кечим салмайды,

Ачы сѣзню чырт кѣтюрюп болмайды,
Жарыкълыкъдан чыртда кѣлю толмайды.

Бешбашланы этгенбиз деп артларын,
Жыйып, бютеу Минги тауну нартларын,

«Аликлары уллу кѡууанч этелле!» –
Деп, чапчыла хар арбазгѡа жетелле.

Рачыкѡаугѡа келди энчи чакъырыу,
Ол хорламгѡа салгъанды да кѣп кѡарыу.

– Бир аман тюш кѣргенме да, Рачыкѡау,
Анда киши салмаз кибик санга дау,

Шо, женгиллик этме, жашым, сабыр бол...
Жигитлеге кѡыйын болад жашау жол,

Сюйгенингден сюймегенинг болур кѣп...
Хаман терек ауанада кѡалад чѣп,

Чѣп а кѡайдан кѣрюп болсун терекни...
Ким ангылар сенде халал жюрекни?

Бара эсенг, жашым, бар сен, бек сакъ бол.
Тейри санга ачсын жарыкъ, сыйдам жол!

– Кѡайгѡы этме, урушхамы барама?!
Хаман меннге сабийгеча кѡарама!

– Мен сау болуп, сен сабийсе, бил аны,
Кѡайдан билгин сен сезимин ананы?

Ачы сёзню жанынга бек жетдирме,
Сабыр бол да, мен сарнарча этдирме.
– Къой-къой, анам, такъыр кёллю болма сен,
Ма кёрюрсе, къайтырыкъма сау-эсен –
Деп, Рачыкъау ючаякъгъа жер салып,
Сауут-саба кереклисин да алып,
Аликлада жыйылугъа кетгенди,
Ючаякъгъа: «Уч!» дегенлей, жетгенди.
Ючаякъны бир аягъы – аллында,
Аны эки аягъы уа – артында,
Кёзлеринден чыгъа жарыкъ таякъла,
Жерге тийдиле дёнгерек аякъла,
Желле хауа къабыргъаны ойдула,
Хырзалары бурулууну къойдула.
Нарт Рачыкъау тюшдю сора атындан,
Сейир болад миллет хар бир затындан,
Тыш кийими кюн таякъла ашыра,
Къарагъан да, къамап, кёзюн жашыра.
Жыйылгъан халкъ айры бола, жол берди,
Ол да, барып, Ёрюзмекге къол берди.
Нарт Ёрюзмек анга берди да къаш-кёз,
Махтап, юлгю эте, айтды акъыл сёз:
«Бек къыйынды жигит атны алалгъан,
Андан эсе, къыйынд аны сакълагъан.
Урдургъучха сыйдам жууап этген да,
Зарны зар сёзюне тёзюп кетген да
Бек къыйынды, алай а не, жокъ амал...
Керти жигит болмаучанды мал бла мал,
Сый тюшюрлюк затдан башхагъа сен тёз!»
Къарт-къуртла да тиймесин дей, аман кёз,
Рачыкъауну жигитлигин чертдиле,
Бир аууздан аны жигит этдиле.
Ма барады Аликлада уллу той,
Кесилгенди минг тууар бла беш минг къой,

Ат чапдыргъан, къол таш атхан, тутушхан,
Жыр жырлагъан, тепсеген эм айтышхан...

Теке, чам-къум этип, халкъны кюлдюред,
Хар уста да халкъгъа кесин билдиред.

Ачы тилли Гилястан да кёрюнед,
Онгузла бла сёлеширге эринед,

Тюз нартланы чимдеп-чимдеп сёлешед,
Онглула бла кюле, ойнай ёчешед.

Не да этип, эс бёлдюред кесине,
Ким биледи, не зат келди эсине?..

Бир тюз нартны учуз этип сёлешди,
Ол тюз нарт да къарыууча ёчешди...

– Къуруда кет кёзюмден терк, сен жаман,
Гагайынга ургъунчу! – дейд Гилястан.

Киши харип башлады да туракълай,
Рачыкъау да, къарап туруп, тёзалмай:

«Нек тиесе, сен кесингден онгузгъа?!
Тегенеге ие болгъан тонгузгъа

Ушама да, нартча жюрют кесинги!
Бузукъ болсанг, тапдырырма эсинги!» –

Деп, Рачыкъау Гилястаннга къарады.
Гилястан да не этер деп марады.

Рачыкъауну бютюн сабыр кёрдю да,
Ачы, къутсуз тамагъын ол керди да:

«И-й, сениге уа не жетеди, Рачыкъау,
Ким айырад, бир айт, сени бла уа дау?!» –

Деп, бюсюреу этмегенча кюлгенди.
Рачыкъау да тюз къатына келгенди:

«Бир инсаннга бир тий, къарап турлукъма,
Тохтамасанг, тюз башынга урлукъма!» –

Деп, Рачыкъау да ызына бурулду.
Гилястанны уу тамагъы къурулду:

«Къутулмагъанд киши къыйнап жанымы,
Халкъ шагъатды, буздунг таза къанымы!

Кимлигинге сен ёлесе ишекден,
Туугъанса да сен а ат бла эшекден...

Къарауашдан туугъан сыйсыз бир жанса,
Жигит эсенг да, сыйсызлай къалгъанса!» –

Дейд, Гилястан тамам аман къатынлай...
Рачыкъау да анга мыллык атханлай,

Жоргъасына жетип минди Гилястан,
Тютюн эте, айырылды иги танг...

Ючаякъгъа жетип, минип Рачыкъау
Къууду: «Энди къоймазма, – деп, – сени сау!»

Кёз туурадан ташайдыла, кетдиле,
Гилястанны тийресине жетдиле.

Ма Рачыкъау жетед деген заманда,
(Аман амал болад хаман аманда)

Рачыкъаугъа тапа ат кир чачылды.
Къурч къаланы къабакълары ачылды,

Ары жетип киргенлей а Гилястан,
Къаласыны къабакълары жангыдан

Жабылдыла, къала болду къадама,
Аны тешмез, кесмез садакъ не къама.

Тфу-тфу эте, бетин сюртед Рачыкъау,
Ол кюн тууду сёл болмазлыкъ къанлы дау...

«Къаласындан чыкъмай турмаз Гилястан,
Мен нарт туююлма, атлам этсем былайдан,

Гилястанны жанын алмай кетмезме,
Нарт атымы мен кюлкюлюк этмезме!» –

Деп, сакълайды нарт Рачыкъау, кюеди,
Къурч къаланы къабыргъасын тюеди,

Учхара жер тапалсам деп къарайды,
Тапалмайын, къабакъланы марайды.

Алай эте, озду токъсан тогъуз кюн.
Къатышханды Рачыкъауда тюш бла тюн,

Тёзалмайын сора, эсин атханды,
Ол, сал бола, тюз сыртгындан жатханды.

Гилястанны къаласыны башында,
Не болгъанын кӛргючю бар тышында,

Кюзгюсюнде кӛрген эди аугъанны,
Гилястаннга айтды къууанч хапарны.

– Чыкъчы ары! Ёлгенмиди, саумуд ол?
Уллу кӛллю болмай къара, бек сакъ бол,

Ёлген эсе, суююмчюнгю берирме,
Башха болмай, балам кибик кӛрюрме!

Ол къараучу саут-саба такъгъанды,
Гилястанны къаласындан чыкъгъанды,

Къоркъа-къоркъа барды нартны къатына,
Бек эс бӛлюп аны хар бир затына,

Рачыкъауну «ёлгенине» ийнанып,
Бек къууанып, ол ызына айланып,

Ёрге-ёрге чынгап, ушай балагъа,
Къууанч-хахай этип кирди къалагъа.

Гилястан да, къараучусун къучакълай,
Бир кӛрейим деп, аллына сакъ къарай,

Келди сора Рачыкъауну къатына,
Тапаным бла бир урайым чатына

Деп, керилди, уругъа да базалмай,
Бу болумну андан ары созалмай,

Бек къоркъса да, чыртда чыдам тапалмай,
Болалмады ол къолу бла узалмай.

Рачыкъауну жаны чыгъып санындан,
Санларына къарай эди башындан,

Жан бла тӛнгӛгек бир бирине айланып,
Нюр халы бла бир бирине байланып,

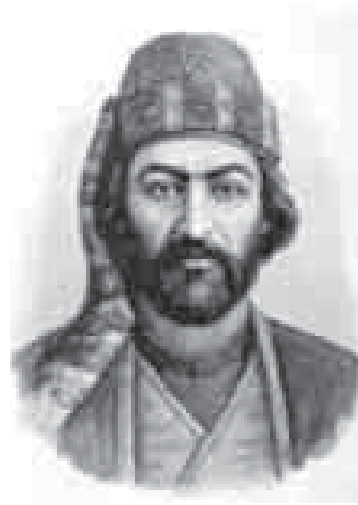
Тургъан кӛзюу базман эди дуниягъа...
Гилястанны жаягъындан тер агъа,

Рачыкъауну боюну тапа тийгенлей...
Жан илгенип, терк санына киргенлей,

Сан тирилип, ёрге турду Рачыкъау,
Тюз алында сюеле эд къанлы жау.

Къаласына мыллык атды Гилястан,
Рачыкъау да сюрдю аны ызындан,
Къаласына энди кирдим дегенлей,
Рачыкъау да, къылычы бла терк сермей,
Гилястанны боюнун сылды учхара...
«Элия урду! Элия!...», – деп къычыра,
Кючден кирди къаласына Гилястан,
Тутхунчугъа жетип, аны сыртындан
Къабакъ эшик терк огъуна жабылды,
Нарт Рачыкъау энтта тышында къалды.
Ачыуланып, тапалмайын чырт кечим,
«Элияны кючю тенгли бир кючюм,
Жокъ эсе уа, ма былайда ёлейим!
Кимлигими бюгюн мен бир билейим!» –
Деп, тартады эшиклени ачалмай,
Уруп къала къабыргъаны чачалмай,
Ишин жарты жолда къоюп кеталмай,
Къайнай тургъан ачыуун сёл эталмай,
Ол кенгеред, узунуна ёседи,
Къылычы бла булутланы кеседи,
Къара, боз, акъ булутланы булгъайды,
Гулмак этип, къылычы бла чулгъайды...
Менлик ачыу жаш къанына бек кирди,
Марда билмей, Тейрини да тепдирди,
Сора кёкде чартлады да Элия,
Жаппа-жарыкъ болду жашил дуния,
Буу мюйюзлю Элияны от кёзю,
Марлады да, сора чартлай мюйюзю,
Барып тийди Рачыкъауну башына,
Дерт жетдирди Бёденени жашына.
Жигит уллу кёллю болгъаны ючюн,
Элия да кёргюзгенди деу кючюн.
Жаны чыкъды нартны кюйген санындан,
Улан къалды Рачыкъауну къанындан.

СЮЙМЕКЛИКГЕ МАХТАУ БЕРГЕН ПОЭТ

Азербайджан Республиканы президенти Ильхам Алиев 2017 жылда 12 январьда «Молла Панах Вагифни 300-жыллыгы» деген ат бла юбилейин кьуараргъа буйрукъ чыгъаргъанды. Вагифни аты ЮНЕСКО-ну «2016–2017 жыллада белгили адамла бла унутулмазлыкъ тарыхланы байрамлары» деген программасына да киргенди.

Халкъла аралы биригиу «ТЮРКСОЙ» 2017 жылны Молла Панах Вагифни аты бла ёт-дюргенди, аны 300-жыллыкъ юбилейине атап. Анкарада «Молла Панах Вагифни назмулары» деген китап чыкыгъаны себепли, Вагифни чыгъармачылыгы бла битеу дунияны окъуучулары да шагъырей болгъандыла, ызы бла тюрк халкъланы алтын назмучулукъ хазнасында кесини жерин алгъанды.

Назмучу, акъылман, кырал кьуллукъчу, азербайджан адабиятыны тарыхына аты айтылып кирген Молла Панах Вагиф 1717 жылда Гыраг Салахлы элде Азербайджанны Газах районунда туугъанды. Акъылман алим, устаз Шафи-эфендини башчылыгы бла биринчи атламла этип башлагъанды. Медиресени бошагъанды, фарс бла арап тиллени уста билгенди. Туугъан жерини атын айтдыргъан, халкъ жырчыланы-ашугланы жырларына тынгылай, Вагиф жаш заманында окъуна жырла кьурагъанды, сазда согъа да билгенди.

Алгъа Молла Панах Казахда, артда уа Карабахда межгитлени медиреселеринде сабийлени окъутуп тургъанды. XVIII ёмюрню эллинчи жылларында Вагиф, Карабах ханлыкыгъа келип, биринчи Тертербасар элде, артда уа Шуша шахарда жашагъанды. Карабахда Вагиф сабийлени окъутургъа школ ачады, аны себепли анга халкъда Молла-устаз деп атагъандыла.

Шушада Вагиф кесини сейирлик назмулары бла белгили болады, ашугла да алагъа макъам тагъып жырлайдыла. Алимлени айтханларына кёре, Вагиф астрономиядан, математикадан, архитектурадан да терен билими болгъанды. Шушада хан кьалаланы, бурууланы ишлегенлеринде Вагиф алагъа башчылыкъ этип тургъанды. «Хар билимли да Молла Панах болалмаз», – деп, Вагифни юсюнден ол заманда былай айтып болгъандыла.

Вагифни билимини бла фахмусуну юсюнден хапарла ханнга да жетдиле. Ибрагим Халил-хан поэзияны бек сыйлы кёргени себепли, аны кьаласына чакъырады. 1770 жылдан башлап, Вагиф анга кьуллукъ этип

башлайды, бир кесек замандан а ханлыкъны тамата ёзюрю да болады. Карабах ханлыкъны ёзюрю болгъан кезиуонде ол кесини хунери бла, акъылы бла узакъ кёре билген саясатчы болгъанын халкъгъа ангылатханды.

Аны башламчылыгы бла Карабах ханлыкъ бла Гюржюню араларында биригиу этиледиле. Дагъыда Эриван, Нахичевань, Гянджи эм башха ханлыкъла бла къоруулачу биригиуле бегитилген эдиле. Вагиф Россей бла Карабах ханлыкъны араларында байламлыкъ тохташдырыр ючюн кёп къыйын салгъанды. 1795 жылда Иранны шахы Мухаммед-ага Каджар Карабахха чабыууллукъ этгенде, ол бирлешиуле бла къоншу халкъланы болушлукълары Карабахны уллу палахдан къутхаргъандыла.

Шуша къаланы къуршалап тургъанларында, иран шахны буйругъу бла аны шайыры эки тизгинли назму къурайды. Къагъытда, къаланы атын хыликъя этип, («Шуша» – шеша, азербайджанча уа «мияла»), шахарны къоруулагъанлагъа жазады:

*Баишсыз! Кёкден ташла тюшюп келедиле,
Сен а мияла къалада не сакълайса!*

Назмуну садакъ окъгъа къысып жибередиле. Вагиф да алагъа фарс тилде жууап къайтарады:

*Тёгерегими мияла бла Аллах къуршалагъанды,
Алай ол миялагъа да къаты ташны салгъанды.*

1797 жылны март айында Каджар шах экинчи кере чабады Карабахха. Ибрагим Халил-хан Шушадан къачады. Урушладан, аны ызындан битимсиз жылла келип, ачлыкъ-жалангачлыкъ сынагъан халкъны Каджарны уллу аскерине къаты сюелирге къарыуу къалмагъаны себепли, душман Шушагъа киреди. Ара шахарларын алгъанлай, шах битеу Ибрагим Халил-ханнга жууукъ адамланы зинданлагъа атады, аланы ичинде Вагиф да бар эди. Шайырны ёлюм сакълай эди, алай Каджар шахны адамлары аллай мурдарлыкъгъа тёзалмай, патчахларын ёлтюредиле, тутулгъан адамланы да башларына эркин этедиле.

1797 жылда Шушада ханлыкъны Ибрагим Халил-ханны къарындашындан туугъан Мухаммед-бек Джаваншир къолгъа алады. Ибрагим Халил-ханны жууукъларындан кесин сакълар ючюн, къарт Вагифни жашы бла бирге тутмакъгъа атады, ызы бла уа Джыдыр дюз сыртда жалдатларына ёлтюртеди. Вагифни бетинде халкъ шайырны, къырал къуллукъчуну, туугъан жерини эркинлиги ючюн кюрешген жигитни да кёрген жамауат аны къабырын да сакълай билгенди.

Поэтни жаулары, ол ёлгенден сора, юйюн да чачадыла, къол жазмаларын да къурутадыла. Азербайджан поэзияны сюйгенле уа эслеринде къалгъан назмуланы къагъытлагъа жангыдан жазып, анда-мында адамланы эслеринде къалгъанны да жыйышдырып, чыгъармаларын да сакълагъандыла.

1823 жылда Къаб аллы (Закавказье) поэтлени назму жыйымдыкълары чыкыгъанды. Ары Молла Панахны 12 назмусу да киргенди. 1856 жылда шайырны чыгъармачылыгы «Вагифни диваны бла аны

заманында жашагъан шайырланы назму жыйымдыгъы» деген ат бла Дагъыстанда, Темир-Хан-Шура (бусагъатда Буйнакск) шахарда чыгъады.

1867 жылда Лейпцигде Адольф Берже жыйышдыргъан «Кавказда, Азербайджанда да белгили поэтлени чыгъармалары» деген аты бла китап басмаланады. Анда да Молла Панах Вагифни 56 назмусу чыгъады (мухаммала, муреббеле, газелле).

1908 жылда, Бакуда, Гашимбек Везиров «Уллу кавказ поэтни Молла Панах Вагифни белгили чыгъармалары» деген ат бла китап чыгъарады. 1925 жылда уа айтхылыкъ алим Салман Мумтаз да «Азербайджан литература: Молла Панах Вагиф» деген китапны басмалайды, анга Вагифни чыгъармаларыны асламасы къошулады. 1937 жылда уа биринчи кере, Вагифни назмулары энчи китап болуп, 1945 жылда уа толу назму жыйымдыгъы чыгъадыла. 2004 жылда Вагифни суратлау чыгъармалары латин графика бла басмаланадыла.

Азербайджанны башчысы Гейдар Алиевни буйругъу бла 1970 жылда поэтни туугъан жеринде музей ачылады. 1982 жылда 14 январьда аны Шушада Джыдыр дюз сыртлыкъда кешенеси да ачылады. Жарсыугъа, 1992 жылда Карабахда урушну хатасындан, башха сыйлы затланы ичинде уллу поэтни кешенеси, къабыры да чачылгъандыла.

* * *

Азербайджанда классика формалы поэзияны эм башында лирик Мухаммед Физули (1494–1556) устазны чыгъармачылыкъы эди. XVIII ёмюрде, халкъ чыгъармачылыкъгъа жууукъ ашуг-жырчыланы жазгъанлары да бек кючлю ёсе эди. Ашугланы лираларыны эм жарыкъ келечиси Молла Панах Вагиф болгъанды.

Кесини айтхылыкъ мухаммаслары бла, газеллери бла, дагъыда башха шаркъ поэзияны формаларындан сора да, Вагиф Физулини поэтика школуна да уллу сый бергенди, алай асламысында аны чыгъармачылыкъында энчи жер гошма алгъанды – халкъ поэтикалы форма.

Вагифни чыгъармачылыкъы азербайджан поэзияны жангы бетин ачханды. Аны назмулары халкъгъа жууукъдула. Поэтни лирикасы жарыкъды, кёбюсюнде жашауну жарыкъ жанын суратлайды. Вагифни поэзиясында халкъда жүрюген сёзлеге жууукъ болгъан назмулагъа эм уллу эс буругъа керекди, назмуларыны ачыкълау амаллары уа жашау бла, поэтни тегерегинде болгъан керти затла бла байламлыды. Мынданды аны ишлеринде сыфатланы ачыкълыкъы, сезимлерини кертичилиги, поэтика тилини тюзлюгю, кесгинлиги да.

Орта ёмюрледе жазгъан классикледеча, жер юсюнде болмагъан, тамаша суймекликни махтамай, татлы, керти сезимлени, суймекликни шош къууанчларыны юсюнден жазгъанды. Вагифни битеу лирикасында дунияны мажюсюлюк жаны бла ангылауу, ариулукъну аллында баш урууу, жүрегини жерге тартынууу, къууанчха талпынууу, жашауну бла зауукълугъу билинеди.

*Ариу къыз болмагъан юй оюлсун,
Борандача алай чачылсын! –*

дейди поэт, ариулукуъну, суюмекликни, жашауну къууанчларыны жырчысы. Аны бла бирге поэт суюмекликни намыслы сезими адамгъа къаллай уллу жууаплыкъ салгъанын да ангылайды:

*Биринчи кѳргенинге тагъылгъан желбашлыкъды,
Анга, хар нени унутуп, термилген да айынды.
Сыйынг бла, биреуню сюерге сен борчлуса жаланда.*

Вагиф махтагъан азербайджан тиширыула жангыз да поэт баш ургъан, ариулукуълары бла угъай, акъыллары бла, намыслары бла, халаллыкълары бла, басымлары бла да сейирсиндиредиле.

Бийик адеплери болгъан тиширыулагъа заманны осаллыгъы окъуна заран болмайды:

*Жюрек ариу эсе,
Бети ѳмюрде да агъармаз.
Жаны накъут кибик жарый эсе,
Къыйынлыкъда да ол мутхуз къалмаз.*

Эм алгъа Вагифни суюмеклик лирикасы асламында магъанасы, формасы да бирча кѳрюнеди, алай аны хар назмусунда да ачыкъ сезимлерини, таза сагъышларыны, бийик умутларыны, жарыкъ тюрсюнлерини окъуна энчилиги, хар бирини барды башхалыгъы. Башхача айтханда:

*Санынг да – къошун, жанынг а – чокъуракъ,
Мѳлек кибик ариу, боюнунг да – акъ.
Санга тенг жокъ, субай да жокъ сенден.
Жаннет да башланады кесингден.*

Суюмекликни темасы Вагифни чыгъармачылыгъында бек эркин ачыкъланады, алай аны бла бошалып а къалмайды. Аны бизге дери жетген назмуланы кѳбюсю Ата журтха къайгъыргъан сагъышладан толудула. Сѳз ючюн, сейир жюрек къарыуу бла жазылгъан ма бу мухаммас: «Эм алааматланы табады къадарны къыйынлыгъы» неда «Мен тюзлюк изледим. Алай тюзлюк а жокъ, энтта да жокъ...». Быланы Вагиф ѳлюмюн сакълап тургъан кезиуюнде, зинданда жазгъан эди.

Инсан лириканы айырмалы назмуларындан бириди деп, игитни¹ юсюнден газельни да айтыргъа боллукъду. Бу газельде поэт, айырып, ол заманны эм тюз жигитини юсюнден, кесини кѳз къарамын билдиргенди. Сѳз ючюн, былайда ол жигитни къаллай халлары болургъа керегин санайды:

*Игитге зарлыкъ ушамайды, ѳтюрюкню да суюмейди игит,
Кертичи болсанг, санга къайда да сый уллу болур, игит.
Батыргъа жараимайды адепсизлик, аны ариу этеди тазалыкъ.
Акъылсыз махтанчакъны кесине тенг этмейди игит.
Искандер къалача къаты болуп, сатылмайды игит.
Балаууз мѳлек ючюн, жолун да къоймайды игит.*

¹ *Игит* – жигит.

Жигитин аллай кеплеге салгъан поэт билмей амалы жокъду аны ол халлары анга насып келтирмезлигин да. Кёбюсюнде, ётюрюк – кертини, терслик – тюзлюкню, аманлыкъ – игиликни хорлагъанын да чертеди Вагиф.

Ариу жана чыгъа, кызыл отдан сыйлы темир.

Темирни тазалай, жутулады къап-къара кёмюр.

Азербайджан халкыны белгили шайыры, заманны битеу ачы сынауларындан ётюп, сыйлы темирча, эки жюзжыллыкъны ёртенинден хунерини битеу кючу бла жылтырай чыкыгъанды. Бусагъатдагъы азербайджан поэзия тамырлары бла Вагифни чыгъармачылыкъ иши бла терен байламлыды. Азербайджанны поэтлери, аны поэзиясын юлгюге тутуп, жангы шартланы юсюнде озгъан заманланы поэтика адетлерин мындан ары да ёсдюре бардырадыла.

*Эльчин ГАФАРЛЫ,
«ТЮРКСОЙ» биригюде
Азербайджанны келечиси*

МОЛЛА ПАНАХ ВАГИФ

* * *

Умутум бла кысылгъанма гюл татыу бурмасына,
Сюйгенден азып барама мен, аны туурасында.

Суратчы аны суратларын ишлей туруп, анга
Мен къалам болсам сюйдюм, тие турурча жаннга.

Танг булут кибикди ингилик жаягъында,
Акъ къанкъаз, сен къоркъма, чёп сынмаз аягъында.

Жесирингме энди мен мындан ары, ёмюрледе.
Ай кибик кеппе-кесимме энди мен ёргеледе.

Мен Вагифме, жокъ амал, мадар да жокъ, ёлеме мен...
Ай жаягъында батыу ючюн азап чегеме мен.

* * *

Болгъанбыз биз энди къажау бир бирге,
Ушакъ этерге биз бир сёз да табалмай.
Ичдеди хар зат да бизге сейирге
Ачыу да, жарсыу да къаналмай, таялмай.

Биз энди тюбеп не этебиз, ийнан,
Сенден жүрегим сууугъанды, талгъанды.
Отха да баргъанек сыйгъа сыйына.
Алай этегинг да жаналмай къалгъанды.

Болгъанек бирге биз жаланда бир чакъ,
Бералмадыкъ биз ийнаныу, аз жылыуда.
Алгъынча туйюлсе сен тынч, уялчакъ.
Кечилмей къалды кёлкъалды, базыныу да.

Кёрдюк, бир бирден кёллюбюз да чыкъды,
Бушуу да тапдыкъ жүрекден экибиз да.
Этдик искилтин жаннетден чыпчыкъны,
Эслеймисе, бюгюн анычабыз биз да.

Ачыуду Вагиф сынагъан суймеклик,
Хар не да озгъанды, сёз къачан да бошду,
Терс ким да болсун, хорлагъан а — менлик;
Узакъ туралсакъ, бил, бары да къошду.

АЛА КЁЗЛЕ

Тохтатыгъыз сиз къанатла тауушну,
Жолоучу турнала, сизге барды сёзюм.
Къайдансыз, аулайсыз кёкле ауушну,
Хапарлагъыз, жүрек тынгылайды ёзю.

Къалгъанды Багдад да сизге сейирге,
Къууана сиз кёкде тизилип баргъаннга,
Турна туюю туюшмесин энди жерге,
Къанатла къагъа энтта тубегиз тангнга.

Айыргъандыла мен суйгенден жауларым,
Ёлю гебенекча, ала кёзледе уа жандым,
Аланы излей, мен башлагъанма арый,
Кёрген а болурмусуз сиз ол жанны?

Кечеле кечсинле, аланыча, тейри,
Суюдюм кёзлени ёмюрден ахыргъа!
Лячин да озсун жаныгъыз бла кери,
Сакъласын сизни не палахдан да алгъа.

Жырыгъыз да татлы, эсгертеди жайны,
Андан ёргедеди жаным, турнала,
Билсегиз эди сиз нек бийикди жаным,
Сизни бла бирге учаргъа къурала.

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди

САБЫРЛЫРАКЪ БОЛСУН КЪАНАТ ДА БИР ЧАКЪГЪА

Сабырлыракъ болсун къанат да бир чакъгъа:
Мени сизге жүрек сёзюм бар, турнала.
Саф-саф сатыр къайдан чыкъды кёк къучакъгъа?
Башлачыгъыз хапар андан сиз, турнала.

Нечик сыйлы, асыл Багдад да багъалай,
Ызыгъыздан халкъы кёкге аралгъанлай,
Женгил къанатланы бирден, тап алгъанлай,
Тюшюрмегиз бу жол бир тюк да, турнала.

Сюйгенимден кенге къалгъанча зинданда:
Кюйдюм, тюз гёбелекча, ариулукъ отда,
Излей моркёз мёлек къызла арасында...
Кёргенмисиз ол кёзлени сиз, турнала?

Мен мас болдум, болдум тентек мор кёзледен...
Учуп бара, жыртхыч жыйы сезе кенген,
Эслемейин лячин да, барыгъыз бирден
Азат, эркин, женгилкъанатсыз, турнала!..

Хар жырыгъыз алай игиди, аламат,
Эсни жангыртханлай, жүрек — сау-саламат!
Вагиф жанын сизге этеди аманат,
Артда жаныгъызда учарча, турнала!

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП кёчюргенди.

* * *

Башымы ёшонюнге,
Жаным, бир салыр эди.
Ариулугъунгу жаннет
Зауугъун алыр эди.
Иничке бууунунгда
Билезиклеринг жана,
Къысылсам эди, эрин
Шербетчигингден къана.

Жаулугъунг — алтын дарий,
Тийгенлей тюшер эди,
Бир тутум белчигинги
Бел бауун тешер эди.

Эринлеринги кюсеу
Гюлчюгю — ингил насып,
Мен юзсем эди аны,
Кёкюрегиме къысып.

Лал, инжи да тюйрелген
Чачынгы сылар эди,
Жай талача, тамаша
Ийисин сынар эди.
Ол жалан ёшонлери —
Тыкъ толу эки да ай,
Мен уппа этсем эди,
От да, буз да тенг сынай.

Дайым ариулугъундан
Къанмай суйюнюр эди,
Акъылдан таяма да
Дерча суйюлюр эди.
Сагъышланмай, башынгы
Жаш сезим отха атып,
Бир кюер эди, гашик
Зауукълугъуна батып.

Жаным, сезимим керти
Деп, къызыу антлар эди,
Дюн-дуния сениди деп,
Къучакълап къатлар эди.
Сора ол татлы кюйден,
Тузакъданча, къутулуп,
Башхасын сюер эди,
Биягъы шашхын болуп.

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН кёчюргенди

* * *

Тюзлюкню излеп кюрешдим, тюшалмагъанма ызына,
Ётюрюкню, терсликни да бары дуния къазанып,
Нёгерни насийхатыны кёзбауу шартды асыры,
Адам къолгъа алыр кирик туююл биреуню да сыры,
Бир жаннга да ышанмазча, анга таянды ахырым.

Бай, жарлы, къул, къарауаш да табанын малтай бир бирни,
Насыпдан юлюшсюздуле, къадар кёленкеге кирип,
Былада жюрюгени уа — жалаанда эриш нёгерлик,
Сёзлерини уа капекге тиймегенлей деберлери.
Ётюрюкден тюплери жокъ, ол а — билген хапарлары.

Залимле орнатхан низам къалгъанлагъа болуп адет,
Биреуню башын сыласанг, дагъыда сен душманса деп,
Санга къара сабан сюрюп, къалмаз аманлыкъ этерден,
Бир огъурлу ёрюмдюкню тамырландырмазла жерде,
Дунияда жашагъанла огъурсузла кирик бары.

Алимими, жахилими, устазымы, шекиртими,
Зийна ишлеге алданып, тюз жолдан тайып керти да,
Гюнях ниетле баш болуп, тазалыкъ жардан кетипди,
Шыйыхлагъа, иймамлагъа окъуна шашхын тийипди.
Адамланы юзюледи бу дунияда сыйлылары.

Хар ким бир затха таралып, кюсеуден башха жокъ къайгъы:
Бирле — тахла, бирле — тажла, бирле — патчахлыкъ таягъын,
Шахны уа ауал нюзюрю — юйресин жери, жайлыгъы,
Гъашыгъ а, ичин от ала, ёледи излеп гъашыгъын.
Бетлерин а жарытмайды аланы ол къыйынлары.

Къошунчуланы окъуна этгенме алимлеге тенг,
Къабыр топуракъны мен нар¹, кёп да къыйналмайын, этдим,

¹ Гранат.

Бош темирни якъут этдим, ташны да чыгъардым бетин,
Эшек ауузлукъдан окъун далгюзюр ¹ этдим да бердим.
Ол хунерими кёрмеген болуп къалды элни бары.

Джамшидни ² керменин ³ хуру этген бир адепсиз къанбуз
Жарыкълыкъны, насыпны да, бет жибитмей, этди учуз,
Къыйынлыкъдан къан тюкюрмей къалмагъанды бир хадаууз,
Кесим да, ол къапха тюшюп, болуп къалгъанма къарыусуз.
Хыйлалыкъ ат тепсетеди, башха затдан жокъ хапары.

Бир кишиден аямадым мен жүрек жарыкълыгъымы —
Билип къал, ыспас этген а болмады алайлыгъыма,
Адил, намыс, уялмакълыкъ жокъ хаятны къылыгъында.
Тюзлюк жүрюген жер барды деу, чалынды къулагъыма,
Изледим, тапхан этмедим, мен кёп жерлени къыдырып.

Аллай дунягъа кесими жанашдырмам къабыргъамы,
Ол игини, аманны да айырмады агъымларын,
Адиллик ёгеди мында, адамсызлыкъ — магъаналы,
Шайын юлюш этмегенди бакъы бай да байлыгъындан.
Тересизлик, хатерсизлик — жашауну баш болумлары.

Ышанган баш итге ашды, аны кёп кёргенме кесим,
Байлыкъ да тынчылыкъ бермейди, анга да бургъанма эсни,
Саякълыкъ да сынатады кёбюнде жолланы терсин,
Татах шуёхлукъгъа сизни тутхан жолугъуз тюбетсин.
Толу насыплы, чыпсыз да адам болмайды ахыры.

Къартлыкъ, сормагъанлай, жетди, жүтлюк къуруду кёзден,
Жашауумда ненча кока озуп кетди жазда, кюзде,
Къылаууз жастыкъ нёгерим жастыкъ жылыууму юздю,
Аллах, жазыкъсын Вагифге, жаланда сенденди тюзлюк,
Жангыз сенсе ауругъаннга болушурукъ дарман-дары.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди

Басмагъа Додуланы Жамиля хазырлагъанды

¹ Накъутну бир тюрлюсю.

² Къаджарны эрттегили мифология патчахы.

³ Къаланы дагъыда бир аты.

АДАМЛЫКЪНЫ АУАЗЫ

Таулуну бек иги адетлеринден бири: халаллыгъын, ариу ниетин, огъурлу сёзюн хар миллетни адамына жесир этгенлей жашайды ёмюрледен бери. Къарындашлыкъгъа, шуёхлукъгъа бичген багъасыны ёлюм-сюзлюгюн а эрттен сайын ёзенлеге тау тёппелени сылай тигелеген кюн таякълары бла тенглешидирирге боллукъбуз.

Халкъыбыз дунягъа жаратылгъанлы бир заманда да унутулмазлыкъ азапны, учулдукъну – кёчгюнчюлюкню сынагъан чакъда кыргызлыла бла къазахлыла этген билекликни уа бюгюн-бюгече да ёмюрлюк жырына, жашау тёрюне, тангны атханына, Кюнню, Айны чыкыгъанларына, азатлыкъны ташадан эшитилген ауазына санагъанлай турады.

Бу озгъан жыл Отарланы Керимни – 105, Къулийланы Къайсынны 100-жыллыкъларын этген кюнлерибизде да Къаргъызстандан, Къазахстандан келген къонакъланы – жазычулары терен магъаналы эсгерилери бизге жангыдан кёк кенглигине учаргъа къанат бергендиле – хар айтхан сёзлери огъурлулукъну ауазы болуп эшитилгендиле. Ала «Тюрк дунясыны адабияты» деген журналны баш редактору Айдарбек Сарманбетов бла белгили, фахмулу жазычу Жээнбай Тюрк Къуланбек улу Керимни, Къайсынны назмуларын кыргыз тилге кёчюрюп, китап этип чыгаргъан адамла эдиле.

Айдарбек манга да эсимде болмагъан къууанчны сынатханды. Ол «Тузакъ» повестими кыргыз тилге кёчюрюп, «Тюрк дуняны адабияты» деген журналда басмалагъанды. Туугъан кюнюм бла (80-жыллыгъым бла) байламлы журналда «Эки халкъны да жазычусу» деген ат бла басмаланган статьяда тынгылы сёз айтылгъанды.

Кыргызда ёсген жашладан, кызыладан кёпле ол журналда повестими, мени юсюмден айтылгъан хапарны да окъуп, кими телефон бла, кими кыагъыт жазып къууанганларын, тансыкъларын айтып тауусмай эдиле. Торобаев Эргеш бла Аширбеков Эргеш а, кёллери толуп, телефон бла айтыр сёзлерин ангылаталмай эдиле.

Мен Айбарбекни «Делбе», Жээнбайны «Асылым» деген артыкъ уллу болмагъан хапарларын кыргызчадан ёз тилибизге кёчюргенме. Аланы «Минги-Тау» журналны бу китабында басмалайбыз.

ШАУАЛАНЫ Хасан

Айдарбек САРМАНБЕТОВ

ДЕЛБЕ

Шуёхуму былай кѳужур адам болгъанын эндиге дери ангыламагъаныма бек сейир этеме; кюн узуну эл тѳбюнден жыйылмагъанына уа багъа бичерге заман эди. Ол анда атлагъаны сайын орамны букѳусун кѳкге кѳтюрѳп келген Делбеди деп а, азладан эшитмегенме. Бу жазыкъ жан, орамланы эрикдиргенди». Кѳайры, нек баргъанын а кеси да ангыламайды. Не айланаса, не жюрѳюсе деп сурагъан да жокъ. «Орамланы бийи» деп а айтадыла. Бир жерде ишлеп, аны татыуун ангылагъан адам тѳйюлдѳ. Аскерде кѳулукъ этип кѳайтханлы болуп кѳалгъанды быллай хырабел дегенлеге уа ийнаныргъа боллукъбуз. Кесини да аты элде жюрѳюгенден башха тюрлю: Демир, тюзю Темир болур дегенле да бардыла. Ол экинчи атны анга атасы атагъанды. Не хыйсапдан? Билмейди киши да.

* * *

Делбе аскерге кетгенден сора, жарым жыл озуп, атасы бла анасы кеси жумушлары бла сахаргъа баргъанларынлай, бир машина ызларындан жетип, Делбени атасын малтап, ѳлтюрѳп кѳойгъанды. Шофѳр, ѳлѳкню жол жанында чунгургъа атып, алайдан кѳачып думп болуп кетгенди. Мурдарны ызындан сюрдюле, изледиле тапмадыла. Алай айтханлыгъыбызгъа, ол итден туугъанны кѳл салып излемегенлери уа ачыкъ болгъанды артда.

Жаш аскерден кѳайтхандан сора, ахлу-тенг, аны ѳйюне келип, саулукъ-эсенлик сурагъандыла, инсан борчун бет жарыкълы тамамлап кѳайтханы бла алгъышлагъандыла. Кеси уа Афганистанда кѳуллукъ этгенди. Алай жаш аскер жашауундан толу хапар айтмагъанды кишиге да. Келгенле жашны ѳшюнѳнде жигитлигине шагъатлыкъ этген майдалларына уа эс бурдула.

Андан берисинде орамланы кѳыдырып айланган Делбе эл тѳпчюге саналып кѳалды. Заман оза баргъаны сайын, чачы агъара, тишлери тѳше, игида тозурап баргъанына эс бурмагъан а жокъ. Аны биринчи кере кѳрген адам жыл саны алтмышха жетгенине ишексиз боллукъду. Аны бла бир классда окъуучу жашлагъа, кѳызлагъа уа тѳгел элли жылда болмайды. Жашау кѳыйынлыгъы этгенди Делбени кѳарт. Элде ол эки-ѳч кюн кѳрѳнмей кѳалса уа, не сейир, уллу, гитче да жокълайдыла аны. Сау-эсен болурму дегенле уа, башхаланы да сагъышха кѳалдырадыла.

Делбеден хапары болгъан бармыды деген сорууланы да кѳпледен эшитесе аллай кезиуледе. Делбесиз элни бир жери жарты болгъан суна-

дыла ала. Аш-азыкларыны татыулусун ол ашаса, кийимлерини игисин, ариуун ол кийсе суюдиле. Аны тыш адамгъа санагъан юйюр жокъду. Сора ким да бюсюрерча затха да тюзелгенди бу арт жыллада: кьоншутийре тилеген ишни юсюне чынтты эр кишича суюелип, аны тынгылы этгинчи тынчаймайды. Арыгъан-талгъан, андан-мындан тарыкыгъан адети уа жокъду арталлыда. Халкыны махтауундан уллу ырысхы, саугъа да керек туююлдю анга.

Бу шуехум кыалай тюрленип кыалды кезню ачып жумгъунчу деген оюмуу ачык а эталмайма кеси кесиме. Алай Аллахны болушлугуу бла ахшы адамла ахшы жашау жол кергюзтгени уа туурады ол жашагъан элге.

Энди мени акылыма кере, амандан ахшыны аныча айыра билген азды элде.

* * *

Жайны бек кызыу кезиую. Ингир аласы бола, шахарда ишими тамам этип, игида арып, юйге келе тургъанымлай, эки орам бирге кыошулгъан жерде, шырт деп, Демирге тубеп кыалама.

– Ой Кыапаш-ака, – деп, аллыма келип саламлашды мени бла. – Ишден келе болурса, арыгъан да этип?

– Тюз ангылагъанса, – деп, андан ары хапарлашмай, юйюм таба баргъанлай турдум.

– Кыол артмагыгызыны эркинлигин манга беригиз, агъай.

– Ауур зат туююлдю, сау бол.

– Агъай, мени тилегими толтуруругуузу тилейме. Сизни кибик аты халкы ауузунда журюген адамгъа болушханлыкы манга уллу намысды.

«Быллай хурметли инсанны юсюнден керти хапар айтмагъан кезиулерибиз бола тургъанды», – дедим кеси акылымда, Демирге кеп жылы сез айтыргъа келлене.

– Сени атынгы газет бетледе окъуй-окъуй турама, телевизорда кереме, – деди Демир, – уллу жазычугуу хурмет да, болушлукы да этмеклик намысды манга.

Сени бла бир элли болгъаныма чексиз кыууанама. Китапларынгы уа кыалай суююп окъуйма... Аладыла мени акылыма акыл кыошхан. Аллаи китапла болмасала, жамауат билимсиз кыаллыкы эди.

– Да мени китапларымы алай суююп окъуй эсенг, кыалайды акылынг, кыайсын жаратдынг, кыайсын жаратмадынг? – дедим, такыйкы сайын шуехлугуубуз кючлене баргъан элиме.

Ол алай башлады китапларымы атларын санап, магъаналарыны юслеринден менме деген кесаматчы айтырыкы оюмланы бир бири ызларыннан тизип. Тамашагъа кыалдым. Ол бу жаны бла кеслерини тенглерине юлгю боллугууна ишексизме.

– Сау бол, Делбе!

– Делбе угъай, Демир де.

– Ол атынга юйренгенбиз биз. Бек къууандым суратлау сёзге тынгылы багъа бичерге кълунгдан келгенине. Менме деген кесаматчы да сен айтханны айтырыкъ эди. Мени чыгъармаларымы башха жазычуланы чыгъармалары бла тенглешдирип, багъа бичгенинге да ыразы болдум.

* * *

Экибиз да ара орам бла мамыр ушакъ эте атлайбыз. Келе келип, бир ариу чачакълы тал терекни салкъынында узун шинтикге олтуруп, ушагъыбызны андан ары къыздырдыкъ. Къатыбыз бла ары-бери ётгенле уа уллу эс бурадыла бизге. Баям, таныгъанла Делбе халкъгъа аты айтылгъан жазыучу бла не затны юсюнден хапарлаша болур деселе керек, сейирсингенлерине кёре.

– Демир, сен былай терен билими, акъыллы, этимли жаш, бир жерде ишлемей, бошунакъгъа нек айланаса? – деп сордум, иги кесекни тынгылап тургъаныбыздан сора. – Бирда болмай эсе да, аны-муну китабына багъа бичген жазыуунг бар эсе, манга бер, газетде неда журналда басмаларгъа болушурма, – дедим, сёзюмю андан ары созмай.

Ол алгъа теренден ахтынды. Сора былай айтды:

– Бир жерде нек ишлемейсеми дейсе? Ишлер ючюн, адамда жүрек тынчлыкъ, иш кёллюлюк да болургъа керекдиле. Андан сора айтырыгъым: бусагъатда ырысхычыгъым, ахчачыгъым ашыма, кийимиме жетишедиле. Ырысхы жыяр ючюн, нек туюлюп кюреширге керекме? Ол не къадар кёп да болсун, биргенге бир зат да элтирик туюлсе.

– Юйдегили болуп, сабий ёсдюрсенг иги туюлмюдю?

Ол тынгылайды, мен да тынгылайма. Демир кёз къарамы бла менде болгъан халны теренден тинтген сундум.

– Ой агъай, – деди, ол биягъындача, теренден ахтынып, – мени кибикни башына жаратып, тынгылы юйюр къууарча тиширыугъа тюбемегенме алыкъа. Мени уа эллилерим ёмюрюн орамлада ашырыргъа жаратылгъан Делбе деп атагъандыла атыма. Да сора кимге керекди аллай эр киши?!

Мен ангылагъандан, муну айтханларына ким да эс бурурчады. Жалгъан сёз, тийишли болмагъан учузлукъ кимни да абындырады. Мен а олсагъатда бу адамгъа бир игилик этиуню жолун изледим кеси акъылымда.

– Келчи мени бла, – дедим сора.

Экибиз да, арлакъгъа барып, аш-азыкъ сатхан уллу тюкеннге кирдик. Къл артмакъ толу бир зат алып, Делбени кълуна тутдурдум. Ол мени бу ишими жаратмаз деген кълоркъуу башымы бийлеген эди алгъа. Болсада Демир:

– Бек сау бол, ака, – аппам менден игида узакъда кеси жашайды, чай къайнатыр адамы окъуна жокъду. Пенсиясы да – бир дыккы. Анга барып, аш-азыкъ да этейим, башха керекли затына да къарайым, – деди. – Сизге Аллахдан саулукъ, узакъ ёмюр тилейме.

Демир, андан сора жукъ айтмай, барлыкъ жолун арышлай кетди.

Жээнбай ТЮРК Кюлёнбек улу

АСЫЛЫМ

Сабий заманыбыз эсингдемиди, Асыл? Жашлык арталлыда унутулмай кёреме. Ох анасыны уа! Сагыш эте келсем, школда окьюучу жылларыбызны зауукьлугьуну чеги болмагыянына ишексизме.

Сагыш этип, эсинге бир тюшюрчю, экибиз да кеси эллерибизден кьоншу айылны орта школуна жюрюучю кюнлерибизни кьюуанчлы сагыатларын. Ол заманда жашауну бусагыатдагы жашау бла тенгleshдирип онг жокьду. Дерследен сора суу жагыагыа неда агьач кыйырына барып, жомакьдан да сейирлик ушакьларыбыз, хапарларыбыз эсингдемидиле?

Баям, школну бошар жылыбыз болур эди. Экзаменле башлангыччы, таугьа барып, солуп кьайтыргьа оноулашдыкь жашла, кьызла да. Анда сынагьан кьюуанч кюнлерибизни эсгерген сагыатынг болуучумуду? Андан кьайтхандан сора, автобусха минмей, сизни элге дери жаяулай барыучу кюнлерибизни уа?

Бусагыатда мен терен сагышха батылыпма, Асылым. Кеси акьылымда жетмеген жерим кьалмады, дунияны кьыдырып чыкьдым. Сен да, мен да бирге айландыкь ол жерледе. Школгьа баргьандан сора уа, бири бирибиз бла жаланда кёз кьарамыбыз бла ушакь этгенлей турдукь.

Жашаумда кёп эссиз иш этгеними эди ангылайма, Асыл. Жукьусуз кечелерим жюклейдиле ол азапны башыма. Дерследен сора, сени элигизге дери жаяулай баргьан сагыатларыбызда, акьылымда болгьан ахшы мурастарымы тышына чыгыарыргьа базынмагыяныма чамланыуум кечекюн да тынчлыкь бермейдиле манга. Бусагыатда уа, сени кёрюр ючюн, жолгьа атланьр акьылдама. Аллах буюрса, танг атханлай, Асылыма тюберге ашыгырыкьма.

Кече уа – бир узун, танг чыртда ашыкьмайды атаргьа. Тангны сакьлай келип, терен жукьугьа батып кьалсам боламыды. Бир заманда алай элгенип уяндым, бирле жаягыма ургьан окьуна сундум. Арбазгьа чыкьсам, кюн иги да ёрге кётюрюлюп. Кьолуму-бетими жаргы-кьурту жуууп, жукьудан кюн таякьлары уятхан акьбаш тауладан кёз алмай, атландым жолгьа.

Аякьларым жерге жетмеген сунама, асыры ашыкьгьандан... Асылым, айтханым жанынга тиймесин, мен ашыкьгьанлыкьгьа, сен суймеклик кьайгылы болмагыянынг ангылатдынг. Элигизни тёбен жанында бизни эркелетиучю шауданчыкьны кьатына барып, кёп сакьладым, келмединг айтхан заманыбызгьа. Ахшы умутсуз а туююлме алыкьа... Узакьдан кёрдюм бир кьарелдини. Кёз кьакьмай, анга кьарайма. Атла-

шы ишексиз этди мени. Келген Асылымды... Атлашы, сыфаты да кюн таякълары бла эришген Асылым. Олсагъатда бетиме бир сейирлик жылыу урду къайдан эсе да. Алай сени нёгеринг болгъанын кёргенимде, сууукъсурагъан окъуна этдим. Ол 6-чы «б» классда окъуучу, жайракъ атха секирип къонуучу Шарый деген къара къыз болгъанын таныдым. «Нек къошханды Асылым муну кесине?» – деп, ичимден тырман этдим суюгениме. Асылым, мени бла жарыкъ саламлашдынг, олсагъатда да сабырлыкъ алалмадым.

Ючюбюз да бирге тебиредик.

– Шекин, сени жанынга тийдик дейме.

– Асылым, сен жаныма тиерча иш этмегенсе манга...

Шарый а тынгылауну басханлай барады.

– Асылгъа ёпкелеме, – деди бир заманда Шарый. – Ашай-иче, кеч къалмагъанбыз. Къатыбызда жукъудан уятыр адамыбыз болмагъанды.

– Жукълапмы дейсе? Мен да алай...

Ючюбюз да кюлдюк.

* * *

Жайлыкъда мюлкюбюзню сют-товар фермасы бар эди. Асылны тамата эгечи анда ийнек саууучу болуп тургъанды. Сют ташыгъан машина эрттен сайын фермагъа барып, артха сют заводха къайтып тургъанды. Биз да, ары барып, таматалагъа болушур акъылдабыз. Школдан солургъа чыгып турабыз. Эрттен сайын, автобуса минип, жолубуз фермагъады. Бизден сора да бар анда жашла, къызла. Мен тынгысыз этген сагъышым а: Асылны тамата эгечи мени суюген къызым бла кёрсе, не айтыр?

Биз фермагъа жетерге, кюн тюш ууахтыгъа жууукълашды. Жайлыкъны ариулугъуна асыры эс бургъандан, бар сагъышларыбызны унутуп, башха дунягъа тюшюп къалгъан сунуп турабыз кесибизни. Мен сыртымдан кырдыкга тюшдюм да, кёк кенглигине къарагъанлай турдум. Къызла уа шыбырдашып, бир затла айтып, аямай кюледиле. Мен алагъа эс бурмай, жатханлай турдум.

Ол кюн кёкню ариулугъун суратлап айтыргъа сёз тапмай, сагъышларыма хорлатып жатама. Кёкню кёкге художник боягъан сунама бирде. Бирде уа тенгизге ушатама кёкню. Бир заманда къайдан эсе да созулуп келген чиммакъ-акъ булутланы кёргенимде уа, бютюнда тамашагъа къалдым. Аллай затла жомакълада болуучусун да эсгердим. Бир заманда акъ булутла акъ къалпакъ кийдирдиле манга. «Жекин?» деген сёзню эшитдим бир чакъда.

Жатхан жеримден ёрге секирип турдум. «Ол сени ауазынг эди, Асыл, – деп къычырып сёлешдим. – Шайыр да, сен да, мен да бюгюн жарты-къурту кёрген майданны къатында, ол жибек чачакълы терекни къатында сюелген сиз туююлмю эдигиз?»

– Не болгъанды санга? – деди Асыл.

Шарый, элде жайракъ атха секирип миниучю заманындача, эки къолун кенгнге керип, аланы хауада ойнатды.

– Асыл, Жекинни не айтханынг ангыладынгмы? – деди Шарый. Хи-хи-хи...

– Мен бери экигиз ючюн келгенме, – деди Асыл, – бир бирни тынгылы ангылагъыз деп.

– Жангыласа, – деди Шарый да. – Жекен бери мени ючюн угъай, сени ючюн келгенди. Хар заманда жалгъан сёзден кері болугъуз. «Адам ёпкелеген сылтау бла ангылатады кесини ич сёзюн башхагъа», – деучю эди атам. Къарайма да, сизни арагъызгъа келепен сыфатлы зат болуп киргенме. Башха тюрлю айтыргъа сёз тапмайма. Шарый, андан ары къыланч жолгъа тигелеп, эл таба кетди.

– Шарый?! Тохта, къайрыса? – деп къычырды Асыл.

– Акъыллы сёзлеринг ючюн, сау бол, Асыл! Мен былайда «третий лишний» деген орус сёзлени магъаналарын ангылагъанма.

– Не хапар айтып барады бу? – деп сорду Асылны эгечи.

Мен амалсыз болдум.

– Жекен, сен тынгысыз болма, – деди Асыл. – Эгечим бла мен ич сёзюбюзню бири бирден жашырмаучубуз.

– Асыл!.. Сен...

* * *

Сен кёз къыйырынг бла къарадынг манга. Олсагъатда чамланыпмы къарадынг, огъесе жүрек сёзюнгю айтыргъа ашыгъыпмы? Жанынга тиймесин, Асыл, ангыламадым. Алайда сен мени ючюн жангы чыкъгъан Ай болурунгу, аны жарыгъы жибек чачынгы сыларыгъын суюдюм. Кёзлерим жулдузла болуп жандыла. Чолпан кёзлеринге аралып, санга жууукъдан-жууукъ атладым. Бек алгъа жукъа эринчиклеринги ышарыуларын, къызыл гюлню чакъгъан заманына ушагъан толубет сыфатында огъурлулукъну эследим; къысхаженг жыйрыгъынгы да биринчи кере кёрюп, аны санга кёзбаусуз ариу ушагъанына да къууандым. Сора онг къол аязым бла сыладым манга жашауну зауукълугъун сынатхан бетинги. Къалай къууанчлыма мен! Къол аязыма сен берген жылыу ёмюр-леге биргеме жашарыгъына ийнанама. Олсагъатда сени къучакъларгъа базындым да, кёкюрегинги кёкюрегиме къысдым. Сени жүрегинги тепгенин къулагъыма эшитилгенин сезип турама.

Ох анасыны! Бюгюннге дери дуняда быллай зауукъ жашау болгъанын билмегенме. Дуня жарыгъын бюгюн биринчи кере сезгенме, Асылым! Бир кезиуде уллу Аллах манга сени кёкге алып кетерча кюч берди. Олсагъатда башха дунягъа жол ызлагъанча болдум. Ол дунядан кетмей, анда жашап къаллыгъым келди. Ол бийиклик манга къушкъанат берди. Алай не затдан эсе да, элгенип уяндым да, къууанчлы жашауум жарты болуп къалды. Асыл! Эштемисе, сен мен айтханланы. Суюмеклик адамны акъылындан шашдырады дегенлери бу болур...

Дагыда кёрюндюнг кёзюме. Сен акъыртын атлай, менден арлакъ-гъа кетип, черек жагъасында бир зыбыр ташны юсюне олтуруп, аякъларынгы суугъа сукъдунг. Ол сууну ичинде чиммакъ-акъ бутларынгы эслеп, алагъа къолум бла узалып жеталмазлыгъымы ангылап, къарамымы тау таба бурдум. Ол заманда да сабырлыкъ тапмады жюрегим. Кёк кенглигине къарап, аны ариулугъун сезген бла къалмай, кёз къарамым бла кенглигин, тенгиз теренлигин да ёнчелеп чыкъдым. Аны ариулугъуна сени ариулугъунг бла багъа бичдим. Алай ол ариулукъну ахыр кере кёре тургъанча болуп, борбайларым къыйылдыла, кёзлерим жукъ кёрмей къалдыла.

Алайда къаллай бир заманны сюелгеними билмейме. Сен къатыма келип, ол ариу, жумушакъ, хычыуун къол аязынг бла къысыла тургъан кёзлерими сылагъанынгы уа сездим. Жангыдан къууанчха батылдым. Олсагъатда бир ариу ауаз эшитилди къулагъыма. Ол: «Жекин!» – деп къычыра эди.

– М... м...

– Сен школну бошагъандан сора къайры барлыкъса окъургъа?

– Ара шахарыбызгъа барлыкъма. Университетге кирликме. Журналист болургъа сюеме.

– Андан сора уа?

– Андан сора уа ишге тохтайма.

– Асыл, сени акъылынг а къалайды?

– Меними? Сен дерследен къайтхынчы, юйде келиринги сакълап турурма. – Асыл жумушакъ ышарды.

Олтургъан жеримден секирип къалай тургъанымы ангыламай къалдым. Ишден къайтханымдан сора, Асыл мени къучакълап, къоюнуна къалай къысарыгъы кёзюме кёрюндю. Асыл, битеу акъылымы, эсими, жашаууму да къолгъа этип къойдунг да. Ол сёзлени айтханымдан сора, мени къатымда кёп турмадынг. Ызынгдан жортдум аямай. Жеталмадым. Асыл, сен менден къачып къутулаллыкъ туююлсе. Сени ёмюрледе кишиге берлик туююлме, Алтыным.

* * *

Мен ол тюшню кёргенли кёп заман озгъанды. Адам къартайгъан этгенликге, кече-кюн да биргесине жюрюген сезими тюрленмеген сундум. Бир күн «Асыл + Жекен» деп жаздым жанымда жюрютген дефтериме. Ол сагъатда ол ишими бирле эслеген сунуп, тегерегиме тынгысыз болуп къарадым. Андан сора къалын агъачны ичи бла ёрге жол тартдым. Атынгы айтып къычырама, Асыл. Жууап а жокъ. Сени атынг жазылгъан дефтерими чапыракъларын ары-бери аудура келип, «Асылны» уппа этдим. Буз тюбюнден чыкыгъан ташдан башха туююл эди ол.

Булат СУЛЕЙМАНОВ

АНАМ

Жайны танг эрттени. Кёк чууакъды, булутсуз. Тышында салкынды, хауа – таза. Иртыш сууундан, толу челеклерин суу агъач бла кётюрюп, бир ариу жаш тиширыу сабыр келеди. Кюнню жууаш таякълары жарытып, ол алай келеди, ажайып шошлукъда жюзюп баргъанча, челеклеринден жерге бир тамычы да таммай. Жарыкъ кёллю кюн а, аны боюнуна ариу жарашхан жаухар минчакъларында, бир а гыжы эшилген къара эшемлеринде, бирде уа юйюне алып келген суууну гюрен кюзгюсюнде тюрлю-тюрлю жылтырайды. Тиширыуну табийгъат ариулугъу бла чырайына гюл тамгъалы басма жыйрыгъы да кьошулуп, анга бир сейир женгил субайлыкъ береди.

Тохтагъыз, кимди ол? Эй, анасын таниялмагъан теличик, жангы ай кёрген эбизеча, нек аралгъанса? «А-нам!» – деп, кьюуанчлы кычыра, аллына жел этип чабама. Чабама, чабама, алай алгъа бир атлам да эталмайма, анам а жууукълашыр орунуна, узая барады. Битеу кючюмю салып, биягъы кьолумдан келгенича бир «а-нам!» деп кычырама. Алай анам тас болуп, жукъу арамада: «Тур! Тур дейме да санга!» деген хыны ауаз эшитеме. Ким эсе да мени тарт-соз этеди, мен а кёзлерими ачалмайма. Кирпиклеримми жабышып кьалгъандыла, кёз кьабакъларыма ташламы салгъандыла? Эшитген этеме, кёзлерими ачалмайма ансы...

– Ой, Аллах а! Башым бу кюннге кьалыр кибик, не гюнах этген болурма мен? Андан эсе, къара жер жутху эди, бир солур эдим. Танг эртте атханды, бу уа жатады, сын кьатар эсе да! Жаланда ашаргъа хазыр жанжат!

Мени жарлы башыма бир бири ызындан кьаргъышла кьююладыла. Бир кесекден а аны илинемек бармакълары мени узун, юйюкген гызмаларыма, чолпу кьулакъларыма да жабышып, созуп, ундурукъдан жерге атадыла. Кьулакъларым асыры ачитхандан, кёзлерим ачыладыла. Аллымда, тюз кьутургъан бёрюча, огъурсуз кёзлерин жандырып, Курманбика жинги¹ сюеледи – тамата кьарындашым Абдуш-аканы кьатыны. Башымы энишге иеме. Аллаи бир жукълагъаныма, уяналмай тургъаныма да бек уялама. Кьоркьгъан да этеме: ол юйден кьыстап ийсе, кьайры барлыкъма, ким ышыкъ берликди манга?

Мен жангызма. Андан сора адамым жокъ. Атам урушну ал кюнлеринде окбуна жоюлгъанды. Бир жол юйюбюзге: «Сизни эригиз Ка-

¹ *Жинги* – тамата кьарындашны юйдегиси.

милъ Янсүфин немислиле бла кьазауатда жигитча ёлгенди» деген кьара кьагъыт келген эди. Аны ызындан анам да ауушду. Жангыз кьарындашым Абдуш – урушда.

Огьурлу, кьуруда ышаргъанлай туруучу Курманбиканы шайтанла бузмагъан эселе, бек тюрленгенди. Алгъа, кьарындашым юйде болгъан заманда, кьалай иги эди ол. Бирде кампет узатыр эди, бирде кьалач берир эди. Энди уа мени бла сёлеширге угъай, чёгерге да жокьду заманы. Жинги танг бла ишге кетеди да, ингир кьарангысында кьайтады. Ол кюн узуну ишде алай туююледи. Келсе, ашаргъа, тешинирге да жетмейди кьарыуу. «Бюгюн бек арыгъанма, бир кесек таянайым», – дейди да, башы жастыкьгъа тийгенлей, мыртыскы жукьугъа батады.

Аллай жаланда олмуду дейсе? Алгъа адамла башха эдиле: оюнчула, жарыкь кёллюле. Бюгюн а? Кимини жашын, кимини баш иесин, кимини атасын уруш алгъанды. Бу жылланы ичинде кёп зат тюрленгенди. Мен да алгъыннгы Валиш туююлме...

Жинги да арт кезиуде алай кьабынчакь, алай чибилий болгъанды! Абушдан кьагъыт келмей тохтагъанлы – тамам эки ай.

– Багъанача, не жеринге битгенсе? Бар, Маньканы отларгъа кьыста. Дуванны ары жанына ётдюрмей кьойсанг, эшитмегенме деме! Кьайтып келе уа, чымыртала жый, от этерге затыбыз жокьду, эшитемисе мени! От этер затыбыз жокьду...

Ахырында Кьурманбиканы сёзлерин тынгылы айыра, мен толу уяндым. Энди не айтханын да этерге хазырма. Ийне бла кьюю кьаза-рыкьма, элек бла Иртыш сууун ташып бошарыкьма, мени кьыстап ий-месин ансы!

Мени хар кюнюм былай башланады. Эрттенликде Маньканы отларгъа сюреме. Андан школгъа чабама, мен тёртюнчю классда окьуйма. Андан сора уа агъачдан кьуругъан чырпы, чымырта келтиреме да, бригадир тилесе, колхоз ындыргъа барып, ат сюрюрге болушама. Алай эте, кьар терен туюшгюнчю, тюрлю-тюрлю жумушлагъа жарай айланама.

... Танг энди жарый тура эди. Сууукь суугъа секиргенча, юйден чартлап чыгъама. Жалан аякьларым бузлай башлагъан жерге тиедиле. Сууукь хауа тёрт саныма минг ийне болуп чанчылады. Ол келе тургъан кьышны солуууду.

Маньканы жылы халжардан тышына кьыстайма, ол да, ары-бери бурулмай, Дуван жанына барады. Эски, жамаудан толу кёнчегим бла кёлегим сууукь тыймайдыла. Тишлерим ууакь кьалтырай, суу ташчыкьланы ууатхан чёгюшчюкьлеча, таууш этедиле. Аякьларым, шинжили темир чыбыкьны юсюнде баргъанча, бек ачыйдыла. Башыма уа аман сагъышла басынадыла...

Былтыр элге бир тыш адам келип, мени ёксюзле юйюне элтир умут этген эди. Насыпха, жинги Валиулланы туугъан сабийимча алай кёреме деп, ариу сёлешип, келген адамны кесинлей ашыргъан эди. Аны огьурлу сёзлери жанымы бюгюн да жылытып турадыла. Алай быйыл кьалай болур? Ол киши биягъы келсе, жинги аны бла ашырып иймез мени деп

ийнанмайма энди. Мен а туугъан элим Козоклудан ¹ бир жары кетерге да суймейме.

Ауур сагъышладан башым ийилип, эл тийресинден чыкъдым. Чыкъдым да, ызыма бурулуп къарадым. Жангы къырауну кюмюш жабыуунда эки иничке ылызгъыр: жалан аякъ ызларым бла, гитче гышмы ызла шынжыры. Эл уяна тура эди. Эртген шошлугъунда, санлап, бирде хораз къычыргъан, ит юрген, тууар ынгырдагъан тауушла эшитиледиле. Бир-бир юйлени ожакъларындан жукъа тютюн чыгъып, бийикде акъырын эрип кетеди.

Саргъылдым-къонгур ханс, къырау жилтириклери ойнай, жерге амалсыз жайылыпдыла. Ахырында отлаугъа жетдик. Энди Манька башына эркинди. Гитче сюрюуню эл сюрюучю кютеди, ол бусагъат келликди. Бир кесек жылынайым деп, тюкгючге минеме, сора, чёгюп, тобукъларымы къучакълайма. Бармакъларым анам терезе ауузунда мор къошунчукъда ёсдюрюучю къызыл чибжи тишчиклеге ушап къалгъандыла. Сууукъду, не кюрешсем да, жылыналмай, тюкгюч юсюнде, алыкъа юзюлмеген кюз арты чапыракъча, къалтырайма. Былайдан агъач башланады, сибир татарлыла айтычулай – орман. Къарт базыкъ талла, жомакълы алп батырлача, дуппур башларында сархош суюледиле, жауну аллын тыяргъа хазыр кибик.

– Кюн, кюн, чыкъ, кюн, чыкъ теркирек, – деп, жал барып тилейме ичимден, юшюген къолларымы кюн чыгъышха узата. Ма сейир, кюн мени эшитди! Узакъ агъач къыйырындан от жаннган садакъ окъла кёкге атыладыла. Жер этеги от тюшгенча болады. Сора кесиме, къыйынлыгъыма да жарыкъ ышара, къызыл кюн акъырын кётюрюледиле. Ол мени чакъырлыгъымы сакълап тура эди? Кёзлерими къаты къысып, бетими кюн таякълагъа суйсюнюп бурама. Кюн жаякъларыма, юшюген эринлериме, таралмагъан чачыма жумушакъ тиеди. Ол сагъатда анам башымы сылагъанча кёрюндю. Деу терекле да, аяза, жылыугъа къууандыла. Баям, ала ангкъыт къышха угъай, илешли жазгъа тюберге хазырланадыла. Къырауну инжи жилтириклери анамы боюнунда, жаухар минчакълача, кюнде жылтырай, суу тамчылагъа буруладыла.

Сюрюучю Айтук-бабай ² келе тура болур дейме. Аны жууукълаша келгенин сыртым бла сезип турама. Башымы тобукъларыма салып, анамы ахыр чагъын да эсгере, тепмей олтурама...

Мен ол кюн юйге кеч келген эдим. Эшикни ачып, чымырта жюгюмю от аллына салама. Юй сууукъду, къарангы. Кирме аллында – агъач ундурукъ. Анда – къыйын ауругъан анам. Ол ауур жётел этгенли, жукъ да ашаялмагъанлы – бир ненча ай. Терк окъуна къоншуларыбыздан от алып келеме. От жагъама да, къургъакъ чымыртала, саламча, дуу деп къабынадыла. Чоюн плитадан ургъан хычыуун жылыуну толкъунлары юй ичине тенг жайыладыла. Стол юсюнде башсыз лампаны жандырама

¹ Козоклу – къозлу.

² Бабай – атасындан тамата жууукъ адам. Жашаулу адамлагъа да айтадыла.

да, кьарангы артхаракъ турады. Анам жукълап тьююл кёре эдим. Жётел буууп, ол сёлешалмай эди, алай: «Жашым, не кёп кьалдынг?» – деди, кючден. Кертисинми айтайым? Кюнюмю тенглерим бла агъачда ойнай, отха кёмюлген картоф ашай, алай ашыргъан эдим.

– Анам, жууукъда кьургъакъ чымырта кьалмагъанды, узакъ барыргъа тюшдю, – дедим, айтханым кючден эшитиле. Уялдым. Жюрегин кьыйнамайым деп, анама биринчи кере ётюрюк айта эдим.

– Чыракъны нек жандырдынг, фатеген жокъду...

– Бусагъат... Эсепден дерсими этейим да, – деп мурулдадым, алай нек айтханым да билмей (дерслерими школдан кьайтханлай окъуна этиучю эдим).

Анам, бууула, биягъы ауур жётел этип башлайды. Къанжал чайникден «бешжыллыкъ» атлы кружкагъа суу кьуюп, аны анама узатама. Анам суу ичеди да, жётели селееди, алай кьарыусуз солугъаны сайын ичинде бир зат боркъулдай эди.

– Ма... тамагъыма бир зат тыгъылгъанды да, кетерге унамайды. Бике-мамайгъа¹ чап, бери терк жетсин...

Къарт Бика юйде эди. Экибиз да ашыгъыш кьайтханыбызда, мен атада-анадан да ёксюз эдим... Анамы кёзлери чырдыгъа аралып, ауузундан а къан шорхачыкъ келе тура эди.

Анамы эсгергеним сайын эсим, кьатлап, кьайтарып, ол кёлномю такъыр этген суратны кёз аллыма келтирмей кьоймайды...

Айтук-бабай кьатыма келип тохтады да, эсими бурдура, акъырын жётелледи.

– Жашым, юйге бармай нек тураса? Сууукъдан кём-кёк болгъанса.

Анамы эсгере эдим да, эсгериулеримден айырылыргъа суймей, мен жукъ да айтмадым.

– Жашым, жарлы ананг сау болса, жазыкъ башынг бу кюннге кьалмаз эди. Бу хужулукъ уруш да бир бошалмайды, о Аллах...

Бабай, тюрлю-тюрлю жамауладан толу, кёпню кёрген кьапталын мени арыкъ, кьалтырай тургъан инбашларыма жабады.

– О Бийли, о Рахматлы Аллах, – деп, шургулу кьатлайды биягъы.

– Ананг сау болса эди... – ауур ахтына, иш тюгендирген, сингирлери кёгерген кьолу бла инбашма тиеди.

Манга не болгъанын билмедим... Айтук-бабайны эриулю сёзлери бла ёксюз инбашларыма эски болса да, жылы кьапталын кьайгъырыулу кьаплагъанымы кьозгъады кьыйнлы жанымы? Солууум тамагъыма тыгъылып, бусагъат кёз жашларым айыплы тёгюледиле деген чекде, анасындан ажашхан кийик улакъча, тюкгючден чартлап, чырпылагъа ташайдым. Кьаллай бир заман ётгени эсимде тьююлдю. Жол айырмай, жукъ кёрмей, чырпыда бетими, кьолларымы тырната, тамырлагъа абына-сюрюне, жыгъылгъынчы бардым...

¹ *Мамай* – жууукъ жетген къарт кьатын.

Бетими жумушакъ къужму тѣбеге кысып, тауушсуз жиляйма. Кѣзлеримден кѣлюмю толтургъан ол къадар сыныкълыкъ, учузлукъ, ачылыкъ кѣз жашла болуп тѣгюле, къургъакъ шыхырдауукъ чапыракълагъа жутуладыла. «Анам! Мени нек къоюп кетгенсе? Анам! Мен мында бир кишиге да керек тюйюлме... Анам! Эрттеден бери мен санга анам дегенме... Анам!.. Къайдаса... а-нам...». Эринлерим анам деп шыбырдайдыла, анам а жокъ...

Жумдурукъларымы бузлагъан жерге тиреп, башымы кѣтюреме. Агъач шошду. Алашаны баргъан къоргъашин бетли булутла, черек бузу тебирегендеча, манга белгисиз жары барадыла. Жазгъы ариулукъларын бла омакълыкъларын тас этген терекле, башлары амалсыз чайкъала, мудах хапарыма тынгылайдыла. Ала, арыкъ къолларын-бутакъларын кюз арты кюннге узатып, озгъан жашлыгъыбызны къайтар дегенча сюеледи-ле. Кючюмю жыйып: «А-нам!» – деп кычырама. Алай кычырыгъым жууапсызды. Анам жокъ. Ол энди ауазымы эшитмез, аллыма чапмаз, жумушакъ къоллары бла чачымы сыламаз, мангылайымы, кѣзлерими уппа этмез энди...

А-нам! Тунукъ борам, агъачны кыйыр этеклерин да аулап, кесиме къурлай къайтды. Мен... биягъы жилядым... Угъай, ол жиляу тюйюл эди... Сабийлигимден ёмюрге айырылыу эди ол.

Мурадин ЁЛМЕЗ кѣчюргенди

ШАУАЛАНЫ Разият

ЖАШАУ ХАЛЛА

Бюгюн машинаны да салайым, элге анамы кёрюрге автобус бла барайым. Эллилерими кёрюрча да болмайма, кьайры барсам да, бу машинагъа миннгенлей. Мындан тюшмей кьалдым ахыры бла да. Кеси кесине ачыулана, Хабибуллах, машинасын да гаражына салып, сахар орам бла ёрге, ариу хауа бла солуй, тегерекге-башха да кьарай, автобусну кетер заманына автостанциягъа келди. Олсагъат автобус да келип тохтады. Аны келлигин сакълап тургъанла, бир бирге жол бермей, кьазауат, автобусха ашыкъдыла. Поездден, самолётдан кьаллыкь сунарса, аланы кьазауатлыкьларын кёрсенг.

Хабибуллах да арлакьда, тютюнюн да кьабындырып, ашыкъмай, алагъа кьарай сюеледи.

– Билети болмагъан, тилейме, минмегиз, алаллыкь туююлме. Мин-сегиз да, контролёр тюшюрлюкдю. Мени да башыма сёз салмагъыз. Мен айтхан болса, барыгъызны да элтирик эдим, алай билесиз да амалым болмагъанын, – деп, шофёр барысы да эшитирча айтды.

Ыйых кюндю. Билет алгъанла алгъандыла, алалмагъанла кьалгъандыла. Бирлери бурулуп кетдиле, бирлери, ким биледи, амал иш болса депми сюеледиле, сюеледиле. Аланы араларында жыл саны келген уллайгъан тиширыу шофёргъа мудах кьарады. Ол зат айтхынчы, шофёр жаш:

– Анабыз, оллаха, алаллыкь туююлме. Манга да кьоймайдыла артыкъ адам олтуртсам, сёз тиерикди. Ансын Аллах алай кёргю эди, – деди.

– Оу кюнюм, кьалыр жерим да жокьду. Ма былай вокзалда бир мюйюшчюкде олтуруп, алай чыгъарыкъма ансын, мында жашагъан жуу-угъум угъай, танышым окьуна жокьду, – деп, артмагъын да кётюрюп, мудах, артха бир-эки атлам этди.

Аны туурасындан кёрюп эшитип тургъан Хабибуллах, кёп сагъыш эте турмай, ол тиширыуну кьолундан артмагъын алып, кесини да кьолтукь тюбюнден тутуп:

– Анабыз, мени жериме олтур да бар. Мен бюгюн элге бармай кьалсам да, зат боллукь туююлдю, – деп, ич хуржунундан билетин да чыгъарып, анга узатды. Артмагъын да автобусха миндирип, – ма былайыды сени жеринг, – деп, аны да алайгъа олтуртуп, – ахшы жолгъа барыгъыз! – деп, автобусдан тышына чыкъды.

– Оу, ёлюп кьалайым, сени жолунгдан тыймайым. Сен да жолгъа чыгъып, ишингден чырмамайым, сен да жолоучуса, – деп, дыгалас этди уллайгъан тиширыу.

– Анабыз, жарсыма, манга бюгюн элге барыргъа буюрулмады, башха жумуш чыкыгъанды, къайгъы этмегиз, – деп, ышарып, Хабибуллах, ашыкъмай, алайдан кетди.

Тиширыу а тынгысызды:

– Ёлюп кьалайым, къыйнадым биреуню жашын. Юйюнде сакълай болурла, келеди деп, мен а кёрдюнгмю, аны жолундан тыйгъанымы, – деп, бирда шошаймайды. – Тоба-тоба! – деди биягъы. – Бизден бу жаш адамлагъа хата болмаса, кёрдюнгмю мени, ариу жолуна чыкыгъан жаш адамны артха къайтаргъанымы... Билетинги хакъын берейим деп да айталмадым мен ол жашха, бир кёр мени башсызлыгъымы, – деди биягъы. – Автобус тебирегинчи, эсиме келмеди билетини хакъын берирге...

Ол къатын эсине тюшгенин ауузуна сала, автобусдагъыла да хар ол алай айтханы сайын муну таба къарай, иги кесек жол къоратдыла.

Сора олтургъанладан бири:

– Энди бир тохта, ол сени кесини жерине олтуртуп ашыргъан жаш, адепли, намыслы болгъаны юсюнде, бетинде да жазылып эди. Ол сенден билетни хакъын ала турмай эди, – деди жанында олтуруп, эндиге дери сёз кьошмай келген, уллайгъан эсли къарт. – Сау болсун, къартха намыс, сый бере билген, анасына кёп жашасын! Бусагъатда, жарсыугъа, ол затла унутула барадыла. Бютюнда бусагъатда дунияда анасына кёп жашасын! – деп, терезеден тышына къарай, кеси сагъышларына батды.

Мында къалып къалама деп, бир къоркъдум, бир къоркъдум. Малыма, тауукъларыма къараргъа да киши жокъ юйде. Сау жашасын, узакъ ёмюрлю болсун! Хау, иги ана ёсдюргени билинип тура эди сыфатындан, халындан да. Анасына сау айлансын, анасына кёп жашасын деп, алгъыш айтхандан бошамайды тиширыу.

Артхаракъ олтуруп баргъан бир жашыракъ къатын сёзге кьошула:

– Элге бармазгъа сылтау чыкыгъанына къууана кетген болур, быллай бир энди муну айтып не тураса, – деди.

– Угъай, аурунг, кесиме жер тапмай барама, биреуню жашыны жолун тыйдым деп, угъай, аурунг. Барыргъа сюймегенлени уа тартып да элтмезсе. Ол а, харип, иш этип келип, мени уа кёрдюнг этгеними. Жерин манга бермесе уа, сыйырыпмы аллыкъ эдим, кесини адамлыгъы ансын, туурамдан амалсызлыгъымы кёрюп, харип...

– Бизни заманыбызда ол затла борч эдиле, эсибизни да бёлмеучю эдик. Гитче уллугъа сый берген ол адет эди. Энди уа ол жерин берди деп, не къадар жол кыдырдыкъ, аны юсюнден айтып келебиз жол узуну, – деди, сёзге кьошулгъан къатын.

– Да андан сора да бар эдиле автобусда жаш адамла. Кёпле, жерлери болмай, бурулуп да кетдиле, алай бирсиле эталмадыла ол намысны. Ма сен, сёз ючюн, кызынгы онг жанынга олтуртуп келесе. Нек кьобарма-

дынг аны, нек бермединг аны жерин бирлеге? – деди, арлакь олтуруп тургъан ариу, ушагъыулу тиширыу.

Сёзге къатышханына сокъурана:

– Да мен а къыз сабийни мындамы къоярыкъ эдим, - деп, жухун суху бир жанына бурду.

Андан ары автобустагъыла хар ким кеси сагъышларына бата, киши киши бла сёлешмей барадыла.

Хабибуллах да, ашыкъмай, бюгюн мени элге барыргъа Аллах буюрмады дей, сахарны кенг орамларындан бирине чыгъып, ариу хауа бла солуй, иги кесек айланды.

Хабибуллах бир юйдегили болуп айырылгъанды. Ол биринчи юйдегисини юсюнден ахыры бла да сагъынмайды. Анасы окъуна билмейди аланы араларында не болгъанын, нек айырылгъанларын. Андан бери иги кесек заман озгъанды, алай ол юйдегили болургъа нек эсе да ашыкъмайды. Элде уа аны анасы турады, ол сахар жашауну суймейди. Юйюмде сюеме, къарт болсам, элтирсе мени фатарынга, ары дери уа кесим тюрт-мюрт эте айлансам игиди. Шахарда уа ол, фатаргъа кирип, терезеден эшикке къарап тургъанны не этеме деп къояды.

Хабибуллахны юйдегили болурун анасы бек сакълайды. Сен бир юйленсенг эди, жүрегим тынчайырыкъ эди деучюдю ол жашына. Хабибуллах да – мен бир къарт киши, энди кимге керекме мен деп безирер эди.

...Акъыртын орамлада айлана, Хабибуллах, ач болгъанын сезип, энди мен кесиме азыкь эте айланмай, бир жерге кирип ауузланайым деп, жолну бирси жанында кафе таба атланды. Эшикте да сууукь жел жауун къатыш жетди. Кафеге кирген жерде, мюйюшде мугурайып, амалсыз къарт киши олтурады. Хабибуллах аны кёрюп тохтады, пальтосуну ич хуржунундан ахча чыгъарып, анга узатды, къарт кёзлерин кётюрюп къараргъа уялып, бир талай кере башын булгъап, Хабибуллахгъа ыразылыгъын билдирди. Къартны огъурлу бети болгъанын эслерчады, алай амалсызлыкь жунчутуп, былайда олтургъанына кеси да уялды. Энди шахарда сууукь болгъаны себепли, анда-мында, Хабибуллахча, бир жолоучу болмаса, хазна киши жокьду. Иги ие итин эшикке къыстамаз дегенлей, эшикте болум алайды.

Жаш, кафеде терезе жанында орналгъан стол артына олтуруп, сагъышлы тышына къарайды. Мында ишлеген жаш Хабибуллахны аллына азыгъын да салды. Бир заманда терезени ары жанында ол тилеучю къарт, жеринден кючден ёрге къобуп, къыйналып барып, бийик юйлени бирини мюйюшюне къысылып, алай бла жауундан, желден да кесин къорууларгъа мадар излей, анда-мында сууукьдан юйлерине ашыкъгъанланы ызларындан къарап къалады.

Хабибуллах, ашагъанын да къоюп, къартны амалсызлыгъына къыйнала, къарай кетип, азыкь келтирген официант жашны къолун булгъап чакъырып:

– Барчы, ол къартны бери алып бир кел. Ол алайда бир бек апчып турады. Санга, манга да сууаплыгы жетер, мен аны жылы азыкъ бла сыйлайым, – деди.

Официант Хабибуллахха жууукъ келип:

– Мен да жан аурутуучума, харип, анга, бир иги адамды. Бир-бирде тамата мында болмаса, мен кесим да бериучюме анга азыкъ. Алай бу кафени иеси асыры аман адамдан, аны бери ийген угъай, биз зат чыгъарып берсек да, унамайды, – деди.

Хабибуллах, къобуп барып, къартны къолтукъ тюбюнден тутуп, ол унамаздан жаш къоймаздан келтирип, стол артына олтуртду. Аслам азыкъ да келтиртди. Къарт иймене, амалсыз болду.

– Атабыз, ашагызы. Бу сууукъда аурумай къалгызы эдигиз, сууукъ да болгъансыз, жибиген да этгенсиз. Узалчыгызы, ашагызы, исси чайдан уртлагызы алгъа, – деди Хабибуллах, чайны, азыкъны да къаршы сала.

– Жашым, мени ючюн адамладан уялырса, биргеме алайым да, тышында ашарма. Мени тишлерим да тозурап, кёзлерим да кёрмейдиле, юсюм-башым да деп, башын энишге ийди. Хабибуллах, аны билип, бютюнда жан аурутду, эриди мынга. Туруп барып жанына олтурду да, къартны, сабийни ашатханлай, къашыкъ бла кеси ашатды. Ол затлагъа юйренмеген къартны кёзлеринден жилимукъла тёгюлдюле.

– Кимни – аллы, кимни – арты дейдиле. Бизге не дуния келлигин биз да билмейбиз, аны себепли Аллах сынатханны чыдамай, не амал. Жилима, аша. Къарынынг тойса, сууукъ да болмазса, – деди Хабибуллах. – Къайда тураса, атабыз, нек келгенди бу жашау санга? Жокъмуду адамынг, жууугъунг-ахлунг?

– Жарсыугъа, мен сени сыфатынгы кёрюр амалым жокъду, сокъурма, жашым. Аллахдан игилик кёргюн, бек къыйналып тура эдим. Кетейим деп да, бир турдум, алай къарыусуз болуп, аякъларым, борбайларым къырккылып къалгъанча, артха олтуруп къалгъан эдим биягында эшикде. Аллахдан игилик кёргюн, жылындым, къарыу да алдым, энди барайым. Айып этме, жашым, сорууларынга да не жууап берирге билмейме, – деп, жеринден ёрге къопду.

– Бусагъат артмагынг азыкъ сала турадыла, ач болсанг, ашарса, – деп, Хабибуллах официант таба къарады. Ол артмакъ бла бир азыкъны узатды да, къарт ыспас, бюсюреу эте кетди.

Хабибуллах да, терезеден тышына иги кесек къарай кетип, сагышлары бла ахчаны тёлеп чыгъа тебирегенлей, официант:

– Айтханымча, таматабыз ол къартны бери киргенин кёргенлей, кёзлерине от чакъанча къычыргъанды, ким ийгенди ол былхымсызны бери деп. Мен а ол аны бла олтургъан жаш кеси алып келтирип жанына олтуртуп, сабийге къарагъанча ашата турады дегенимде, манга ийнанмай, сиз олтургъан стол къатына жууукъ барып къарагъанды да, кеси кесинден уялып кетгенди. Къаллай тюрлю адамла бардыла жер башында. Сизни да, аны да бир Аллах жаратханды. Сиз быллай огъурлу адам болуп, бизни таматабыз а аллай къутсуз, огъурсуз некди? – деди.

Хабибуллах, жаш бла саламлашып, биз ашыкыгъанлыкъа, уллу Аллах ашыкымайды, тамбла ким къалай боллугъун киши билмейди деп, кафеден тышына чыкыды. Тёгерегине да къарай, ярабий, ол сагъатха не болду бу къарт дегенча, ары-бери къарады, кёрюнмеди къарт. Сора Хабибуллах, пальтосуну жагъасын да ёрге къайыра, юйюне кетди.

Бу кече Хабибуллахны кёзюне жукъу кирмеди. Къартха асыры къайгылыдан, бир жууукъ адамынача, сагъышы жаланда аны ючюндю. Къайда къалады, нек келгенди анга бу кюн, жууугъу уа болмазмы? Сорууларыма нек эсе да, жууап берирге суймеди. Кёпдюле Хабибуллахны соруулары... Танг аласын алай атдырды. Сора ишге барыр заманындан алгъаракъ чыгып, машинасы бла тюнене къартны кёрген жерге барды. Машинасындан чыгып, төгерекге къарады. Ол энди былайгъа жол ачды, юч кюн эрттен, тюш, ингир келе да къарай, къарт а жокъду. Ол официант жашдан сорады да, ол да: «Ол кюнден бери нек эсе да кёрюнмейди, мен да къарай-къарай туруучума», – деди.

Аурупму къалгъан болур, жарлы? Къарар адамы да болмай, къыйналыпмы турады? Хабибуллах бютюн бек къайгылыды. Тёртюнчю кюн биягы Хабибуллах, ярабий, кимден сорайым, къартны таныгъан ким болур дей, келе турса, узакъдан къарап, къартны жерчигинде чёгюп тургъанын эследи. Бир къаршы жууугъунача, Хабибуллах, бир къууаныу этип, машинадан да секирип тюшюп, уллу-уллу атлап, анга жууукъ жанлады.

– Къайдаса? Мен, сени излеп, ненча кюн келеме былайгъа, ауруп ишми къалгъанса деп, бир бек тынгысыз болдум. Нек кёрюнмейсе? – деп, Хабибуллах, эрттеден таныгъан адамынача, соруула берди.

Къарт да Хабибуллахны ауазын эшитгени бла жарыгъан окъуна этди.

– Кел, бир чай-пай да ичейик. Санга тюбегениме къалай къууандым мен, башыма иги затла келмей, ярабий, не болуп къалды мынга деп, бек тынгысыз болуп турдум. Иги эди бусагъатда былайы бла баргъаным ансын, тюбемей къала эдик аздан. Къоп деп, къартны къолтукъ тюбинден тута, ёрге къобарып, кафеге кирип, муну аллында олтургъан стол артына олтурдула. Туураларындан къарагъан была экиси да бир бирлерин иги таныгъан сунарса, аллай ушакъ бардырадыла.

Къарт жүрегинде быллай шошлукъ къачан болгъанын да унутханды. Ол Хабибуллах бла аллай ариу ушакъ бардырады. Ышаргъанда эте, ышарса уа, аллай ушагъыулу адам болады. Адамны жүреги къууанса, адамны нюрю кёрюнюп къалады. Къартда да алайды, жашына тюбеген сунарса, бирде ол къолун узатып, Хабибуллахны къолун кесини жүрегине къысып, жилямукълары да бетин жууадыла, бирде уа жингириги бла жилямукъларын сюрте, Хабибуллахха хапар айтады.

Хабибуллах аны туурасындан къарай кетип:

– Атам, бусагъат экибиз да мени фатарыма барабыз. Жууунган да этесе, юсюнгю-башынгы да алышайыкъ, сакъал да жүлюйюк. Сора... сора... кёзлеринге да бакъдырабыз. Тур, даулашмай кетдик...

– Хабибуллах, угъай, юйюнгде адамларынг унамазла, жийиргенирле менден...

Къартны андан ары сёлешдирмей:

– Атам, мен кесим жашайма. Мени фатарымда сен уялырча, буюгъурча, киши жокъду. Къоп, жюр деп, къолтугъундан тутуп келип, омакъ машинасыны аллына олтуртду. Аны не этгенин ангылаялмай, тегерекде олтургъанла, ишчиле да сейир-тамаша этип, ызларындан къарап къалдыла.

Жолда бара, Хабибуллах, уллу тюкенни къатында тохтап:

– Сен былай олтур, мен а, санга юсюнге-башынга да абери алайым, – деп, къартны сёлешгенин иш да эшитирге унамай, тюкеннге кирип кетди. Бир заманда ол къолунда бир угъай, юч-тёрт дамы сумкалары бла чыкъды.

Юйге киргенлей, юсюнгде болгъанны бир затынгы къоймай теш да, жууунуп чыкъ, ма была сени ич кийимлеринг, чарыкъларынг деп, аны ваннагъа кийирди. Эски быстырлары элтип, эшикте ящикге атып къайтды. Сора ваннагъа кирип, Хабибуллах къартны, сабийни жууундургъанча, иги сапын бла, ариу ийсли шампунь бла жууундурду, сакъалын да жюлюдю.

Къарт, харип, сабий кибик жилиды:

– Хабибуллах, мен кесими жангыдан адамгъа санадым...

– Адам болмай, сен кимсе? Сени бетингде нюрюнг барды, сен бек иги адамса. Нек эсе да апчып, амалсыз болуп тургъан кезиуюнгдю. Аллах айтса, бусагъат кезлеринге да къаратабыз, тишле да салдырабыз, сора кересе сен къаллай жашаугъа батарыгъынгы. Жашау кёл аласа, Аллах айтса, сен бирда къайгъы этме.

Экиси да, олтуруп, хапаргъа киришдиле. Къарт бирде жилий, бирде къарамын бир жерде тохтатып, сагъышлы болады, сора Хабибуллахны къаршы жанына олтуртуп, хапарын башлайды.

– Жаш заманымда мен кеп жылланы тышында жашагъанма – Северде. Мен анда ишлеген эте эдим. Анда мен биргеме ишлеген бир тиширыу бла юйдегили болама. Жаш, ызы бла къыз да тууадыла. Жууукъларым бек ачыу этген эдиле. Ала манга къуруда кел да, юйдегили болуп кет деучю эдиле, алай Аллахны къадарындан бир жары боллугъунг жокъду. Аланы умутлары толтуралмадым. Ахчаны бек эркин жюрютген заманым. Анама бла атама мында жарагъан юй да ишлейме. Ким биледи, къартлыгъымда бери къайытсам деген умутум да – башымда, акъылымда. Ала да, мени ачыуумдан, замансыз ёлюп кетдиле. Заманында мен да къайталмадым. Жаш, къыз да юйлендиле, алагъа да бирер юй журт этдим. Айтханымча, онгум бек иги эди.

Жангыз эгечими жашы къатын алып, аны бла Северге келип, бизде жашап, ишлеп турадыла. Бир ауукъ замандан сабийлени аналары была мында нек турадыла, бизде нек жашайдыла дегенлей, къанымы ичип башлайды. Не кече жокъ, не кюн жокъ. Андан сора хапарыбыз жокъду. Кетсинле, чыкъсынла, башха жашасынла дегенлей.

Бир ингирде ишден келсем, эгечимден туугъан бла къатыны эшикде сууукъда бузлай тура эдиле. «Не этесиз, не болгъанды?» – дейме. «Къатынынг къыстап ийгенди да, барыр жерибиз болмай, сени сакълап турабыз», – дейдиле. Ток ургъанлай болама, энди уа бу а асыры оза кёреме деп, быланы да алып, минебиз ёрге. Къатын эшикни ачаргъа унамайды, аягъым бла, аягъым бла уруп, тюртюп, эшикни сындырып киребиз. Къатынны да ёлюм ючюн этеме. Алайда, къызыл жагъалыла келип, мени тутуп кетедиле. Тыш жерде бизними ангыларыкъдыла. Мен терс болдум, тутдула да, бир ауукъ заманны анда турдум. Андан чыкъгъандан сора, къайтып келеме юйюме келеме деп да, келсем, эшикни ачхычын да алышып. Эшикни къагъама, жашым ачады. Не ди бу деп, ауузуму ачханлай, жаш: «Мен къатыным бла мында жашарыкъма анам бла. Сен а кесинге Кавказгъа бар, анда ананга, атанга юй ишлегенсе, анда жаша. Энди сен мында бизге керек туююлсе, анабыз сени кёрлюгю келмейди. Биз да аны жанлыбыз», – деп, эшикден ары да кийирмеди. Билген амалым бла кюрешдим, анасы да чыкъды да, къызыл жагъалыланым чакъырайыкъ энтта да деп, къычырыкъ-хахайгъа алдырдыла. Сора мен да, не этерге билмей, бурулдум да кетдим, не этерик эдим.

Ишимден да къыстатдыла. Къайда болса, анда къала, бир талай жыл турдум. Сууукъда, жауунда да – эшикде. Сокъур да андан болдум, сау жерим да жокъду, ингирден эрттенликге сау чыгъарма деп ийнанмайма. Алай бла, артха, бери къайтыргъа да ийменип, кёп инжилдим, ахырында этер амалым болмай, къайтып келдим бери. Бери келгенимде, атама кесим ишлеген юйге келдим. Анда уа эгечимден туугъан, башда айтхан жаш, къатыны бла жашай эдиле. Къайтханыма алай терс къарай башладыла, онг кёзлери бла кёрмей турдула. Кеслери ары-бери кетерик болсала, мени эшикге къыстап, юйге уллу къара кирит тагъып кетип тургъан эдиле. Ахырында уа, сагъышха батып, къарт не айтыргъа билмей, эгечим сен мени жашыма керек туююлсе, сени кесинги жашынг къыстап ийгенди, сора мени жашыма уа сен неге керексе дегенинде, тилим тутулуп, не айтыргъа билмей къалгъан эдим. Кесими къыйыныма ишленген ата-ана юйюмден да алай къыстагъандыла. Къаллай дунягъа келгенбиз. «Къыяма айланган дуня ма буду», – деди къарт, биягъы жиямукъларын тыялмай.

Хабибуллах, сейир-тамашагъа къалып, тынгылады муну хапарына. Анга не къошаргъа, не айтыргъа билмей, терен ахтынды. Сора:

– Къой, къой, энди бу эсгериулеге батханынгы, мен къатынгда болмасам да, бу айтханларынгы кёлден айтып турлукъ эдинг, жашауунг адам сукъланырча болмагъанды. Энди сен озгъан заманны унутургъа кюреш, сен аны унутур ючюн къолумдан келгенни аярыкъ туююлме мен. Аллай бир къыйынлыкъ бир адамгъа къалай ауурлукъду жашауда. Мени да жүрегими аурутдунг. Тур, кел жукъларгъа. Тамбла, Аллах айтса, кёзлеринги кёргюзтюрге барлыкъбыз, – деп, къартны жатар жерине ашырып, жатдырып, юсюн да жабып, кеси уа аш юйге чыкъды. Хабибуллах сейирдеди: къаллай жашауда жашайбыз? Бу къартны юсюнде

окъуна бир кёр жашауну кыйынлыгын, ол ачыудан ёлмей да асыры турады, жарлы адам...

Анча заманны ичинде жылы тешек кёрмеген къарт олсагъат жу-къугъа батылды, тюшлери да, баям, аны игиликге жораларча боллукъ болурла.

Хабибуллах тешегине да кирмеди, кечени узуну сагъышла бийлеп, тангын алай бла атдырды.

... – Къалай кёредиле кёзлеригиз? Къоркъмагъыз, ачыгъыз кёзле-ригизни. Хабибуллах мени бек иги тенгимди, Аллахы болгъан адам-ды. Сизни кёзлеригизге эсеп этсем, кесим да сизден кем къууанырыкъ туююлме. Хабибуллахны ыразы этерге бек сюерикме, – деди къартны кёзлерин жаргъан доктор.

Къарт, къоркъа-къоркъа, кёзлерин ачды. Кеси кесине ийнанмайды ол. Энди дуня жарыгын кёрюрге деп, бирда ышанмай эди. Болсада Аллахны кючю уллуду. Жолумда, жашауумда юйдегим, юйюрюм, жашым, кызым мени жау этип атып, быллай бир кыйын, сынган заманымда мени Хабибуллахха тюбетген уллу Аллахха къор болайым. Не игилик этген болур эдим мен уллу Аллахха? Астофюрюллах, къорунг, къурманынг болайым деп, жюз кере айтхан болур. Ол кезиюде акъыр-тын эшик ачылды, биреу кирди, ышара, саусузну аллына келип сюелди, къарт сормай, ол адамны Хабибуллах болгъанын сезди.

Хабибуллах да, жууугъуракъ къатына келип:

– Атам, кёремисе мени? – деди.

– Жашым, кёреме. Мен сени сыфатынгы кёлюмден ишлегенча тюз алайса. Кел, былай бир жууукъ. Айып этмегиз, экигиз да, жашла мени хомухлугъума, жашым этмегенни этдинг сен манга, – деп, харс этип жиляды.

– Угъай, сени кёзлеринге бусагъатда ахыры бла да жарарыкъ тую-юлдю жиляргъа. Дуня жарыгын кёрдюм, жашауумда Хабибуллахха тюбедим деп къууан. Кёзлеринги жаргъаныбыз суугъа юзmez къуйгъан-лай болуп къаллыкды, – деп, доктор къартны къолун къаты кысыды...

– Тюз айтасыз, жашла, тюз айтасыз. Сокъур адамдан жарлы болмаз. Мен дуня жарыкылыгын кёрюрге деп, умутум жокъ эди. Бюгюн мен жангыдан туугъанча болдум. Хабибуллах, менден къайтмаса да, Аллах-дан къайтсын! Сен манга этген ахшылыкны деп, биягъы кёз жашларын сюртдю.

– Болду, биз барайыкъ, жап кёзлеринги. Ма бу ариу кызычыкъ санга укол этсин да, сора сен бир кесек солу, жукъла, – деп, палатагъа кирген кызычыкъгъа бир зат айтып, доктор бла Хабибуллах андан чыкъдыла.

Бир талай кюнден Хабибуллах, элге барып, анасын сахаргъа алып келди. Ол да унамай, Хабибуллах да къоймай, анам манга сени болуш-лугъунг керекди деп. Жолда келе, Хабибуллах хапарын башлады:

– Анам, манга бир тынгыла. Мен бир огъурлу адамгъа тюбегенме, ол атам кибик уллайгъан адамды, анга багъаргъа, къараргъа да керекди.

– Оу кюнюм, жашым, ол айтханынг, кимди ол? – деп, бир бири ызындан соруула да бере, ышанлап, бу безирегенин бла керти айтханын ангыламай, сейир-тамашагъа къалгъанды.

– Бир кюн, жол жанында олтуруп, факъыра тилей тургъанын кёрюп да, жан аурутханма. Мен анга уллу кёллюлюк эталмадым. Сен манга ачыуланма, кесинг кёрюрсе аны бетинде огъурлулугъун. Мен аны больницагъа салгъанма, кёзлери ахыры бла да кёрмей къалгъандыла да. Таныш докторум барды, ол аны кёзлерин жаргъанды да, энди ол дуния жарыгъын кёрюп, алай къууанч тыпырлыды.

– Ким болгъанын да билмей, ах кюнюм, сейир адамса сен, ким, не болгъанын билмей...

– Аны барыр жери жокъду, къарар адамы жокъду, сен мени алай юйретгенсе, адамгъа жан аурута билирге керексе деп. Аны заманында харип, къарыуу да, онгу да болгъанды. Айтыууна кёре, муну юйюнден къыстагъандыла. Бу къайда эсе да, узакъда, алтын чыгъаргъан жерде ишлеп, ахчасы да, онгу да болгъанды. Муну хайырын кёргенден сора, къатыны да, сабийлери да зат бермей къыстагъандыла. Узун сёзню къысхасы, анам, биз муну аягъы юсюне салайыкъ да, сора артда бир Аллах айтхан болур. Бери келгенден сора да, мында кеси ишлеген юйден да эгечи бла эгечинден туугъан жаш къыстагъандыла. Анга адамны жаны къалай аурумасын? Мени атам сау болса эди, андан уллу байлыгъым болмаз эди. Ёмюрюм аталары саулагъа сукълана кетдим. Анда да аны орунуна мени атам болса деп, къоркъуу кирген эди жюрегиме. Алайды да, анам, бусагъат аягъы юсюне турсун да, оноуун этер, харип. Биз анга болушайыкъ бир кесек, сууапды анам. Ол бир бек амалсызды...

Хабибуллахны анасы сагъышха бата кетип, терен ахтынып:

– Да не айтайым, жашым. Биринчи, Аллах кёргенден, ачыуландым, билмеген адамны юйюнге алып келгенсе деп. Энди, охо, сууаплыгъы кесинге, атанга да жетсин. Амалсызгъа болушхан ол игиди. Уллу Аллах жолунга, жашауунга жарасын! Иги этгенсе, жашым... Аллахны буйругъу, харип, сени атангча огъурлу адам жер башында да болмаз эди, сен да анга ушайса, жашауунг ушамасын, ол жашаялмагъанны сен жаша. Ол сау болса... Да не этейик, жашаса, бизден эсе, кесине иги эди.

Экиси да жолда андан ары сагъышлагъа батдыла, иги кесек келгенден сора, Хабибуллах шошлулукъну буза:

– Анам, ол киши къабартылыды, аты Анатолийди. Тамбла аны больницадан юйге келтиреме, ара орамгъа айланган отоуда сен анга жер эт, ол анда турсун. Ол отоудан сахар да иги кёрюнеди. Ол хар нени да кёрюрге термиле жашагъанды кёп жылланы, терезеден тышына къарап, къууана турлукъду. Аны къууаннганына биз да къууанырыкъбыз. Экинчи ыйыкъда уа тиш доктор бла оноулашханма, тишлерине да багъаргъа керекди, бир сау тиши жокъду жарлыны. Азыкъны, сууну татыуун да ангыламайды.

Хабибуллахны анасы келе келгенлей, фатарда тизгинни жыйды, ашсуу да этди. Ол аны эте тургъунчу, Хабибуллах алайда диванда къалкъып

къалды. Анасыны да, аны уятыргъа кёзю кыймай, аны аякъ жанында жукълай да, аяза, тангны алай атдырдыла.

Эрттенбла, кёзлерин ача келип, анасын кёргенлей, Хабибуллах сабий кибик къууанды. Аны элде жашагъан сабий заманлары эсине тюшдюле.

– Хабибуллах, азыкъ ашайыкъ. Сени сакълап турама, уятыргъа да кёзюм кыймай.

– Хау, анам. Кел, ауузланайыкъ да, мен ишге да бир кёрюнейим, сора барып, Анатолийни да алып келейим. Сен а, айтханыбызча, аны отоуун хазыр эт.

Туугъан адамлары да былладан къаты къараялмаз эдиле, Хабибуллах бла анасы Толикге болгъанча.

... – Анатолий, сен иги ашаргъа, иги къарыу алыргъа керексе. Ашамасанг, сени къарыуунг къайдан боллукъду?

– Мен сизден бир бек уялама, сизни кыйнагъаныма. Жууугъум-ахлум арт бургъанда, сиз тыш адамла болуп, манга этген игилигиз... Къаллай адамлыгъыгъыз болгъан жанласыз сиз... Жууугъум-ахлум мени бырнак этгенлеринде, Аллах мени сюеди, сизни манга тюбетген Аллахха къор болайым. Энди былай бир тынгылагъыз:

– Мен жашаудан тюнгюлюп къалгъан эдим, энди уа жашарыгъым, ашарыгъым да келеди. Сизге хайырлы боллугъум да келеди. Кёп игилигизни кёрдюм, Аллахдан игилик кёрюгюз. Дуния жарыгъын да кёргюзтдюнг, тишлерими салдырып, ашны татыуун да ангылатдырдынг. Жарлылыгъымы унутдурдунг. Башханы кый, кеси кесиме ийналмай окъуна турама, тюшюмдемиди, кюнюмдемиди бу деп.

– Да алай къууана эсенг Толик, жилягъан а нек этесе? Жиляргъа бир сакъса.

– Мени жүрегим асыры такъырдан, къууанып жиляйма. Мени санга жолукъдургъан Аллах, къурманынг болайым.

Кюнлени бир кюнюнде, Анатолий бла Хабибуллахны анасы олтуруп, телевизоргъа къарай тургъанлай, Хабибуллах да келип, алагъа къошулду.

– Хабибуллах, энди былай къаршы олтур да, манга бир тынгыла, – деди Толик.

– Экибиз да бусагъат мен кесим ишлеп къысталгъан юйге барабыз. Санга мен бек базаынама, мени кесими ары ийген да этерик туююлдюле, кесим барыргъа базынган да этерик туююлме. Бир талай кере баргъанымда, къыстап ийгендиле, итлерин иш да къогъузтуп, аны себепли мен – жашауумда хар кимден къоркъа жашагъан бир жан. Сени бла уа бусагъатдан барабыз. Мени анда киши тапмазча букъдуруп кыйгъан затларым бардыла. Аланы алып келейик, – деп, Толик, олтуруп тургъан жеринден жигер къобуп, Хабибуллахны таукеллендирди. Тышына чыгып, машинаны къатына баргъанлай:

– Хабибуллах, гаражда мен салта бла жугар да кёрген эдим, аланы да биргенге бир ал, – деди. Хабибуллах соруулу Толик таба къарады.

Толик бюгюн бек жарыкъды. Кеси да жашнап, омакъ да болуп, хазна таныргъа окъуна кыйынды. Ол адамды деп да айтмазса анга.

– Мени айтханымы эт, экибизни бюгюн уллу жумушубуз барды, сенсиз эталмазлыкъ жумушубуз.

Ол айтханнга сёз къошмай, Хабибуллах салтаны бла жугарны машинаны багажнигине салды.

Жолда бара, Анатолий:

– Мен ишлеген юйге барабыз. Келир къадарымы билген этгенча, мен юйню ишлеп башлагъанымда, аны подвалында букъдургъан затларым къалгъандыла, аланы алабыз.

Уллу ариу юйню къатында тохтадыла.

– Бар алгъа, мен – ызынгдан. Мени танысала, эшикни ачмай къоярла.

– Сени ала танырыкъ туююлдюле. Сен бусагъатда жаш жашча сыфатынг да, жюрюшюнг да деп, Хабибуллах да алай айтып бошаргъа, уллу къабакъ эшик кеси аллына ачылды.

Уллу кенг омакъ арбазда багъалы машина бла биреу чыгъа башлады. Быланы кёре, алгъа алларына атлады. Анасыны къарындашын танымады, кыйынын сыйырып, кесин итни къыстагъанлай къыстагъанын ол унутхан окъуна этгенди. Аны къой, Толикни сауду деп да сунмайдыла ала. Биринчи Хабибуллах, аны ызындан Толик арбазгъа эркин кирдиле.

– Къонакъла сакъламаймыса? Биз чакъырылмай келген къонакълабыз, келгенибизге да артыкъ ыразы болмазса, алай биз а келгенбиз, – деди Хабибуллах. Кимле болгъанларын ангылаялмай, сейир эте къарады юйню иеси. Ол экисине кезиу къарап ангылаялмайды кимле болгъанларын.

– Да таныргъа суймесе, адам танымай къояды. Ёт, Хабибуллах, бар алгъа, бу биз сёзюбюзню къоратыр адам туююлдю. Сыфаты адам болгъанлыкъгъа, ол адам да туююлдю, – деди Толик. – Ма буду мени юйюм, хар ташын кесим ишлетгенме. Бу ит бир чюй урмагъанды мында, болсада кёресе да муну мында ие болуп тургъанын. Ненча кере, мени итле бла талатыргъа аз къалып, къыстап тургъандыла была мени.... Къалыр жерим болмай, былай бери келе келсем, манга аллай артыкълыкъ сынатып тургъандыла.

– Сиз кимсиз? Мен сизни танымайма, чыгъып кетигиз бусагъат арбазымдан, бусагъат милицияны чакъыргъынчы деп, хуржунундан телефонун чыгъарыргъа ашыкъды юйню иеси.

– Ашыкъма, жашы, милиция къатынгдады, – деп, Хабибуллах ич хуржунундан къагъыт чыгъарып, аны жухуна къаплады. Жаш, не этеригин билмей, ауара болду.

Хабибуллах, ышара, къагъытын да хуржунуна сала, Толик таба къарап:

– Не айтаса, не этебиз? – деди.

Толикни къууаннганыны чеги жокъ эди, бюгюн ол эки къарыш ёсген болур эди.

– Машинадан ол затланы ал да, ызымдан кел, – деп, Толик кенг, омакъ арбазда тегерегине кьарай, – мен этгенден тышында, бир зат этилмегенди. Да этип да, не этерик эдиле, хар заты тынгылы этилип эди, – дей, тири юйге кирди.

Адам селешген таууш эшитип, баш юйден омакъ, жерге дери жетген атлес халаты бла тюше келген тиширыу быланы кёрюп, ауара болуп, атлауучлагъа аууп кьалды. Аны алайда кёрген Хабибуллах да, биринчи кьатынына ишекли болуп, жанлап кьарады. Хабибуллахны сейирсингенини чеги жокъ эди, ол керти да аны кьойгъан кьатыны эди.

Хабибуллах кьатынын бир башха эр киши бла тутхан эди. Андан сора, ол аны бла жашамагъанлай, юйюне ашырып кьойгъан эди. Кьатыны кьаргъанып, ант этип кюрешгенде, Хабибуллах сёзню кьысха салып, андан ары кьатынын кесини жашауундан гунч этип кьойгъан эди. Андан бери ненча жыл, Хабибуллахха ол тиширыу аты айтылмазлыкъ болгъанды, ол аны эсгерген да этмейди. Хабибуллахны кьолунда, салтаны бла ломну кёрюп, бу муну ёлтюрюрге келген суннган болур эди, кьычырыкъ-хахай этди. Хабибуллах, тёзалмай, кюлген окъуна этди.

– Хабибуллах, кел бери, мен мында хар тешикни иги таныйма, – деп, энишге баргъан атлауучла бла тюшдюле. Быланы не этгенлерин билмей, ауара болуп, бу эки иймансыз да аланы ызларындан кьарап кьалдыла.

Анатолий теренде, подвалда, юйню мюйюшюн Хабибуллахха кёргюзтүп, аягъы бла ызлап:

– Ма былайны салта бла ур да, плиткасын ууат, – деди Хабибуллах, не этгенин ангылаялмай, Толик айтханны этеди. Бир-эки ургъаны бла алайда плитканы пара-чара этди. – Энди ломну ал кьолунга, кьарма алайны. – Алайлай Хабибуллах бир кьаты затха тирелди, кьармай кетип, андан уллу болмагъан бир темир ящикни чыгъарды.

– Неди бу этгенибиз, бир зат айт?

– Юйде, юйде айтама, жашым, – деп, Толик, кьууанч тыпырлы болуп, Хабибуллахха кьарады. Экиси да юйню тюбюнден келген атлауучла бла ёрге мингенде, бу эки харам а, бир затларын да билмей, эсирген адамлача, кёзлерин жандырып кьарап тура эдиле.

Толикни жюреги чыдаялмай:

– Ананг а кьайдады? – деп сорду. Бу эки иймансыз тиллерин жутхан сунар эдинг, аланы армаурукъларын кёрсенг. Толик экинчи да сорду, ауазын да уллу этип. Ол заманда кьатыны эрине бурулуп:

– Ма бу анасын кьартла туруучу жерге элтип атханды... Мен этме алай деп да кюрешген эдим, – деп, кьалтырауукъ алып, кьатын кесин ариуларгъа кюрешгенлигим эди, огъесе не этселе да, мынга этсинле, мени саулай кьойсунла ансы дегенлигим эди, ким биледи.

– Тюрленмегенсе, жилинлай тураса. Мен сени заманында ким болгъанынгы билялмагъаныма ачыу этеме. Аллах мени сюеди, заманында кёзлерими ачхан эди, – деп, Толикге бурулуп:

– Толик, бу жилин мени анамы келини болуучу эди. Кечеле бла юйге келмей, узакъ шахарлагъа базаргъа барама, ахча этерге сюеме деп,

кеси уа... Хабибуллах сёзюн айтып бошагъынчы, Толик алайда тургъан шинтикге олтуруп, харх этип кюлюп башлады. – Тохта, муну ууу санга дамы жетгенди? Да сора биз... Тохта, Хабибуллах, айтдыртмай кьоймайса, къартны ауузун ачдырдынг, жаш... Ма была экиси да, Северге келип, бизде жашагъан заманларында, ма бу бети болмагъан бетсиз, арада юйде кесим къалгъан болсам, юсюме битгенлей, сен менден кёп да жашса, айып этме алай айтханыма, кесин алай жюрютюучю эди. Мен уялыучю эдим аны орунуна. Сен да, мен да айырылайыкъ да, бирге жашайыкъ деучю эди. Тюйген этмеген эдим ансы, мен анга айтмагъаным къалмагъан эди. Аны ючюн бети жибимей эди. Юйдегим бла да муну амалтын айырылгъан эдим мен. Анга да сокъуранмайма. Сен айтханлай, Хабибуллах, экибизни да Аллах сюеди, къор болайыкъ Аллахха. Мынча жылы муну бедешин, уялып, ауузумдан чыгъарып, кишиге эшитдирмегенме. Бусагъатда уа... Сейир-тамаша, жашау дегенинг кёремисе къаллайды? Биз ашыкъанлыкъа, уллу Аллах ашыкъмайды. Бусагъатда хар зат ачыкъ болду, – деди Толик, бир такъыйкъагъа не къадар зат эшитдик. Кел, бу гяуур иймансызладан кетейик. Ал ящикни да деп, андан чыгып кетдиле. Толик арбазда сагъышлы сюеле кетип, да мени юйюмден, сен былагъа керек тюйюлсе деп къыстагъан эди, да сора мен ол иймансыз анасын къартла тургъан юйге атханды деп, нек къызама. Ол жауунда, къарда турмайды, мен а ... Энди кьойдукъ. Ала да машинагъа жанларгъа, быланы ызларындан биреу селешди. Артха къарагъанларында, бир эр киши келе тургъанын эследиле. Къаршы келгенде, Толик аны таныды. Ол Аслан эди. Толик Северден ахча ийип, Аслан а прораб болуп ишлей эди, Толикни юйюн ишлеген эди. Толик аны кёргенине сейир этип:

– Сен а къайдан чыкъгъанса бери? – деп сорду.

– Толик, маржа, мен сени ауазынгдан ишекли болуп кёп турдум, сора атлагъанынгдан ишексиз болдум сен болгъанынга.

Сени юйюнгю ишлеген заманыбызда бу жерлени жаратып, мен да юй тюп алып кьойгъан эдим былайда. Толикча къоншуну къатында да жашаргъа сюйюп. Сен а къайда эсенг да, жокъса. Бусагъатда сени таныгъан да этмеген эдим, ауазынга ишекли болуп селешдим ызынгдан деп къайтарды биягъы. Не айланаса, Толик? Къайдаса? Бу эгечингден туугъандан бир-эки соргъанда этгенме, алай толу жууап алмагъанма. Бир къутсуз адамладыла, санга да бир затлары ушаса эди уа бу жууукъларынгы. Эшикте нек турабыз, келчигиз юйге, юйде хапар айтайыкъ, олтурайыкъ да.

– Бир башха кюн келирбиз, бюгюн....

– Не хапарды ол, кёп олтурмазсыз. Бир кесек хапар айтмай, мен сизни бошламайма, – деп, кьоймай, Толикни къолтукъ тюбюне кире, – чакъыр жашынгы да, юйге кирмей кетмейсиз, – деп къаты болду Аслан.

– Хо, кел, Хабибуллах, Аслан алай къаты болуп, кирейик, ашыгъырбыз, мычымазбыз, – деди. Хабибуллах да, темир ящикни машинагъа салып, ызларындан атланды.

– Аслан, бу мени жашым Хабибуллахды. Энди бу юй муну юйюдю, суйсе, сатсын, суйсе, жашасын. Биз да бу айтханны этерикбиз.

– Ой, андан иги иш этмез эдигиз. Сиз келип мында жашасагъыз дей, Аслан быланы юйге хош этди. Юйдегиси да бир аламат адам, тегерегибизге чабып, аш-суу салып, бек иги болду. Бир кесек олтургъандан сора, Толик, жеринден къоба:

– Аслан, сау болугъуз, къалгъанын къууанчха ашагъыз. Тюбей турабыз энди терк-терк, бусагъатда уа барайыкъ. Хабибуллахны анасы да сакълап тура болур, – деди.

Жолда бара, Толик бла Хабибуллах терен сагъышха батып барадыла, сора Хабибуллах:

– Алан, Толик, манга жашымдымы дединг, – деп, ышанлап, Толикге къарады.

– Хабибуллах, сен манга жер башында бек багъалы адамымса. Сен болмасанг, не кюн келлик болур эди манга, билген Аллахды. Бюгюнден арысында сен мени жашымса, сен ыразы эсенг, – деди.

– Да алай эсе, мен да жашаумда ата кюсер ючюн къоймагъанма. Ыразыма сен мени атам болурунга.

Алай эте, юйге жетдиле.

– Толик, не болгъанын да билмей мында, бу ящикни кетюрюп айланама. Не барды мында, бир айт?

– Бусагъат юйде ачайыкъ да, не болгъанын кёрюрбюз, – деп, жарыкъ ышарды Толик. Юйге кирир-кирмез, Хабибуллахны анасы:

– Не кёп къалдыгъыз, къайдасыз? Терезе ауузундан кетмей къалдым, сизни аллыгъызгъа къарап, – деп, алларына жарып чыкъды.

– Неди бу темир яшигигиз да, не этесиз аны?

– Кесим да билмейме, анам, аны не болгъанын..., соруп да кюрешдим Толикден.

– Да энди ач, аны кесини коду барды. Тут, мен аны чыгъарайым да, ол мени кесими туугъан жылым, кюнюм, къайсы айда туугъан эсем да, аны чыгъарыргъа керекди, – деп, Толик, бир затла этип, ящикни эшигин ачды.

– Хабибуллах, энди анда болгъан затны чыгъар, – деп, Хабибуллахны анасыны жанына диваннга чёкдю Толик. Хабибуллах къолун ары сукъду да, чулгъамла чыгъарып, отоу ортасында сюелген алаша столчукъну юсюне салады. Дагъыда чыгъарады, алай эте, кёп ахча, кеси да долларладыла. Хабибуллах бла анасы сейир-тамаша этип къарайдыла.

– Хабибуллах, анда энди тюбюнде жашыртын эшикчик барды, аны тап да, андагъын да чыгъар бери, – деди Толик. Хабибуллах бир омакъ журунчукъдан артмакъчыкъ чыгъарды. Аны башын ачды да, кёзлерине ийнанмай, келтирип Толикге узатды.

Толик а:

– Манга нек бересе, ананга бер аланы, ала бек багъалы бриллиант ташладыла. Мен аланы кёп жылланы ичинде жыйгъанма. Была керекли кюнюм болур деп, юйню ишлете туруп, кишиге зат айтмай, кесим

басдырып кьойгъан эдим. Былай кьыйналып, аланы чыгъарайым да, башыма жаратайым деп, ненча келген эсем да, ол иймансызла мени кьыстап тургъандыла. Иги болгъан эди ансы, ала манга аны затын да кьоярыкъ тьойюл эдиле. Къор болайым мен Аллахха, хар зат заманында бола келеди, табынлай. Сизни бла мени насыбым тутханды. Къартлыгъымда жашагъанымдан эсе, ёлюрюмю сьойюп тургъан кезиуде Аллах мени сизге тьобетгенди. Энди жашау кёллю болгъанма, жашаргъа сьоеме. Аминат, Хабибуллах энди мени да жашымды. Анга угъай десенг, мен ёлюп кьаллыкьма ансы, башха амалым боллукъ тьойюлдю. Юйюмю да Хабибуллахха жаздырама. Кёремисе ол иймансызланы, аналарына юч кьатлы юйде бир отоу жетмегенди, жарлыгъа. Анасын да къартла тургъан юйге атып. Анга да сейир этмедим, быланы юсюнде мен кёп итлик кёре келгенме да, энди не затха да сейир этмейме ...

Хабибуллах, Аллах экибизни да бек сьоеди. Кёрдюнгмю бир такъыйкъагъа не къадар зат ачыкъ болду. Сени да ол жиляндан къоруулагъан Аллахха къор болайым... Хабибуллах анасы эшитирин, билирин да сьоймейди ол затланы. Аны себепли Толикге кёзю, къашы бла белги берди. Толик, аны сезип, ангылап, сёзню башха жанына бура:

– Хабибуллах, бу ахча, бу бриллиантла да сеникиледиле. Аланы сен не сьойсенг да, аны эт, мени ала бла ишим жокъду энди. Тамбладан башлап, юйню да жумушу бла кюрешибиз. Угъай, хау деп, зат эшитирге да сьоймейме. Юйню да мен санга жаздырама. Энди биз кесибиз да бир талай адам болабыз: мен, Аминат, сен, сора сен да юйдегили боласа, Аллах айтса. Биз энди сени жумушунга къараргъа сьоебиз Аминат бла бирге, туудукъларыбызгъа къууаныргъа сьоебиз. Фатаргъа сыйынмай кьаллыкьбыз, аны ючюн юйюнге кёчюр бизни. Кесинг да юйдегили болургъа ашыкъ. Алайды да, Аминат, – деп, Толик Аминатха къарады.

– Ой, Толик, ол кюнню кёрсем, ёлгенме деп, жарсымасын киши ызымдан. Кёрюрмеми мен ол кюнню? Туудукъларымы кесиме кьысып ёлсем, бир зат излемейме андан сора.

– Аминат, Аллах айтса, кёребиз экибиз да ол кюнню. Мен бюгюнню кюнню кёрюрме деп, жукълап эсимде да жокъ эди. Аллах къартлыгъымда манга кьаллай онг берди: сиз экигизни таныргъа, дуния жарыгъын кёрюрге. Хабибуллах, сен не угъай десенг да, ол юйню мен санга жаздырлыкьма. Сен даулашхан да этме, сёзюнгю да къоратма, ол болунурукъ ишди, – деп, Толик сёзюн кьысха салды. – Кёресе да Аминатны тынгысызлыгъын, анангы ыразы эт, юйдегили болургъа ашыкъ. Сен энди сабий жаш тьойюлсе, сени энди хар затынг барды: юйюнг, машинанг, ахчанг. Биз а? Биз, биз да барбыз сабийге, юйге къараргъа, биз къарт болгъунчу, биз да болушабыз. Аминат экибиз туудукълагъа къараргъа сьоебиз.

– Толик, билемисе, мен да кесим жангызлай кьыйналып тургъанма. Энди сиз – кьатымда. Сиз болгъан къадарда менден насыплы ким барды деп турама. Аллах айтса, хар зат тап болады. Анам – элде, мен – сахарда. Анга да бек кьыйналып туруучу эдим. Энди уа не сагъышым

барды, сиз биргеме. Атам болса эди деп, ёмюрюм сукълана кетгенме, энди сен – аталыкъ, мен жашлыкъ эте, бир бирге алай жашайбыз, – деп, Хабибуллах Аминатны да, Толикни да къаты къучакълады.

– Аминат, быллай жаш ёсдюргенинге мен санга сау бол деригим келеди. Быллайла бусагъатда бек аздыла. Аллах муну экибизге къызгъанмасын. Сорама эте, унутама да къояма. Адамны адамлыгъы болсун ансы, аны къайда ишлегени не башхалыгъы барды, алай сен мени эгечимден туугъаннга милиция былайдады деп, бир къагъытны жухуна сукъгъанынга, ол, бети да кетип, бир къоркъуу этген эди. Соргъанны айыбы жокъду, къайда ишлейсе, кесими къайгъыларым бла сени юсюнгден кёп зат билмейме.

Хабибуллах, ышара, къагъытын чыгъарып, Толикге узатып:

– Да ма кёзлеринги да бир сына, иги кёре эселе.

Толик къагъытны къолуна алып, аны окъуй:

– Да сени уа уллу къуллугъунг бар кёреме. Мени жашым сахарны баш судьясы болуп ишлейди, мен аны билмей турама. Сора мени бу юйню юсю бла да сагъышларым чачыладыла. Аны сен кесинг билесе....

– Толик, кел, ала бетлерине кёре этгендиле, сен аланы эшикге атма, жашасынла...

Толик, мудах кёзлерин кётюрюп, Хабибуллахха къарады.

– Хабибуллах, биз экибиз да бир анадан, бир атадан туугъан сунарса. Мынча жыл мени да ол сагъышла бийлеп тургъандыла, энди уа анасына алай этген адамгъа... Адамлыкъ аланы къатлары бла да ётменди. Энди бютюнда... Аминат эшитмесин деп, тегерегине сакъ бола, Толик Хабибуллаха жууукъ келип, къулагъына:

– Бютюнда ол къатын... Охо, къойдум ол хапарны. Сен ангыладынг мени айтырыгъымы, къоймайма къыйынымы алагъа – олду мени ахыр сёзюм.

... Бир талай кюнден, Толик бла Хабибуллах, юйню юсю бла биягъы юйге келдиле. Ала да алайгъа келир-келмез, узакъдан аланы келгенлерин арбаздан къарап кёрюп, Аслан алларына жарыкъ саламлаша чыкъды.

– Келигиз, келигиз, аллыгъызгъа къаратып къойдугъуз. Хар машина тауушха сагъайып, ярабий, Толик болмазмы дегенлей турама. Телефон номеринги да алмадым да ол жол. Киригиз, юйюгюзню ачхычы да мендеди. Мен ачхычланы бергинчи, сиз юйюгюзге кираллыкъ туююлсюз.

Толик бла Хабибуллах, сейир этип, бир бирге къарадыла.

– Ол айтханынг, Аслан? Санга уа къайдан чыкъгъандыла ала? – деп сорду Толик.

– Киригиз, бусагъат хар затны да айтама... Аслижан, къонакъла келгендиле, маржа, сал ненг бар эсе да аллыбызгъа, – деп, Аслан къатынын чакъырды. Ариу, чырайлы, огъурлу Асланны юй бийчеси, быланы алларына чыгъа, жарыкъ саламлашып, быланы келирлерин сакълап тургъанча, столну жасап, къонакъланы стол артына олтуртду. Ала хапар айта тебирегенлей, Аслан хуржунундан бир талай ачхыч чыгъарып, аланы Толикге узатды.

– Не ачхычладыла была? – деп сорду Толик, сейир эте.

– Да ол жол келип кетгенигизден сора, экинчи кюн эгечингден туугъан келтирип кетгенди. Хар заты да жериндеди, сюдлеге бере айланмасын деп, ол сёзлени бир талай да къайтарып, быланы санга тапдырырымы тилеп кетгенди, – деп, ачхычланы Аслан Толикге узатды.

Хабибуллах бла Толик сейир-тамаша болдула. Сора Толик:

– Да Аллах игини буюрсун деген алгъышдан иги алгъыш болмаз. Аллах буюруп, энди кьоншулукъда жашайбыз. Иги ушхуур ким этсе, анда кьонакъбай бола турабыз.

Ол кезиюде кьолунда исси азыгъы бла Аслижан кирди, азыгъын да столгъа сала:

– Сууутмагъыз, ашагъыз. Сизни юсюгюзден Аслан асыры кёп ариу айтып тургъандан, мен да сюйюп кьойгъанма сизни. Келгенигизге да бек ыразыма, – деп, азыкъна къаршы, была жетерча, алларына тюртдю.

Асланны телефону зынгырдады. Ол телефонун алып, жарыкъ сёлеше:

– Ой, не айтаса, бек иги заманыбызды, кьонакъла алгъан заманыбыз... Ой, сен дамы келдинг? Бек игиди, бусагъат кьабакъ эшикни ачайым да, машинангы арбазгъа сал да кьой. Бусагъат чыгъама.

Телефонун хуржунуна сала:

– Къыз келгенди. Бюгюн не иги кюндю, багъалы кьонакъла, кызыбыз да келип. Бусагъат мен анга эшикни ачайым да, алай келейим...

Аслижан Асланны жерине олтурта, мен ачама эшикни, сен олтур деп, тышына чыгъып кетип, олсагъат Аслижан бир ариу, субай, бет жарыкълы къыз бла кирди. Къыз, жарыкъ башын булгъап, саламлашып, ызы бла уа атасын кьучакълады.

– Бу бизни жангызыбызды. Аты да Мариямды. Мынга кьор болайыкъ деп жашайбыз. Ара больницада жүреклеге бакъгъан докторду, – деп, Аслан къызын къайтарып кьучакълады.

Толик:

– Къара, къара, къаллай ариу кызыгъыз барды. Бизге иги да, ариу да, намыслы да къыз керек болуп турабыз, – деп, Хабибуллахны таба къарады. Хабибуллах да къыздан кёз алмай къарап тургъанын эслеп: – Жыл саныбыз да келгенди, жүреклерибизге бакъдырыргъа бек иги окбунады. Хабибуллахны анасы бу арт заманда нек эсе да жүрегине тарыгъа туруучуду, докторгъа барыргъа уа унамайды. Ма бусагъат Мариямдан тилейик да, келип бир къарасанг анга, бек ыразы этериксе бизни.

– Энди кьоншулукъда бир бирге аллай бош затчыкъланы тилегенми этерикбиз. Барыр бир бошуракъ заманында, барыр да къарар, аны не хапарлыгъы барды, – деп, Аслан Мариямдан алгъа жууап этди.

Мариям да сёзге кьошула:

– Хау, хау, Аллах айтса, къарарма. Бусагъат мен кьолларымы жуууп, ашха-суугъа къарар эдим.

– Ма ананг хар затны салгъанды столгъа. Кьолларынгы жууа эсенг, жуу да, ананг да, сен да олтуругъуз, жангы кьоншула бла иги танышай-

ыкъ. Мен бир айтычума, былайда юйню ийеси деп, Толик деп, ол ма буду, жанындагы уа аны жашы Хабибуллахды, – деди Аслан кызына.

Аслижан бла Мариям да стол артына олтурдула. Мариям адетни билгени билинеди, ол барып стол кыйыргъа олтурду. Бир кесекден къобуп, алларындан кир табакъланы кетерип, таза табакъла келтирип, алларына салды.

– Толик, къачан кечесиз бери, заманны не созаргъа керекди? Мен бек ашыгъама сизни былайгъа кечеригизге. Тюз сени ючюн алгъан эдим мен былайда бу юй тюрню. Сен а бир кеп къаратдынг аллынга. Хабибуллах, бу ашыкъмай эсе да, сен ашыкъ бери кечерге. Былайы бек тап жерди жашау этерге. Хауасы да – таза. Сен ашыкъсанг, ананг бла атанг а сен айтханнга угъай дерик тюрнюлюле... Хабибуллах, соргъанны айыбы жокъду, къайда ишлейсе?

Хабибуллах жууап бергинчи, андан алгъа болуп, Толик ёхтемли:

– Жашымы иги иши барды, башын тутта биледи. Сизни кызыгъызыны биз да жаратханбыз, – деп, кез кыйыры бла Хабибуллаха къарады.

Толик кертиси бла да, Хабибуллах ючюн бек ёхтемди. Хабибуллахны керти да жашыча алай сюеди. Энди ол башха тюрлю болурун ахыры бла да сюрмейди. Ол бир такыйкъа сагъышха бийленди, сора:

– Сау болугъуз! Бек иги къарадыгъыз, къалгъанын къууанча ашагъыз! Барайыкъ, юйде тынгысыз болуп турады Аминат да. Къайда къалдыла была деп тура болур.

– Ой, ашыкъдыгъыз, олтурсагъыз бир кесек, ыразы эдик.

– Олтурдукъ, олтурдукъ, андан ары къайры, – дей, Толик стол артындан къобуп, бирсиле да аны ызындан эшикке чыкъдыла.

– Мариям, къачан келесе, тамбла бош болаллыкъмыса? Хабибуллахны анасына бир келсенг эди дегенлигимди.

– Тамбла тюрнюге дери ишдеме, андан ары...

– Да сора, телефон номеринги бер да, Хабибуллах барып алып келир сени.

– Къалайда жашагъаныгъызны айтыгъыз да, мен кесим ишден бошагъанлай келирме.

– Ол а – бютюрсе, къайда жашагъаныбызны, къалай жашагъаныбызны да кюрюрсе, – деп, адреслерин айтды.

Жолда келе, Хабибуллах:

– Толик, бир кезиуде, нек эсе да мудах болгъан эдинг. Мен эслеп къойгъан эдим, сагъышлы да болуп, бетинг да мудах болуп...

Толик бир кесек тынгылап турду да, не жууап этейим дегенча, Хабибуллахха къарап:

– Хабибуллах, мени къууанч, мудах заманымы да, сенден сора киши эслемегенди жашагъан жашауумда. Мен сени жашынг тюрнюлме деп, айтып къояса деп, ичими къоркъуу алады. Биягъында да алай болгъан эдим.

– Толик, сен мудах болма деп кюрешеме, нек айтаса алай? Сени кёлюнгю кётюреме, къыйналгъанынг болады деп, санга жарыйма мен.

– Бек ыразыма мен, Хабибуллах, санга. Жангыдан жашаугъа къайтардын мени сен. Жашым этмегенни этдинг. Сени ёсдюрген ананга къурман болайым...

– Толик, мени нек эсе да, жүрегим ауруйду, – деп, ышармыш, аны таба къарады жаш.

Толик биринчи ангыламай аны безирегенин, къоркъан иш да этди. Сора Хабибуллахны ышаргъанын эслеп:

– Тохта, тохта, тохта. Мариямны чакъырайыкъ, олсагъат Мариям сени жүрегинге дарман табар, – деп, экиси да безиредиле.

– Сен ойнасанг да, мен Асланны кызына бек бюсюрегенме. Анасы, атасы да адепли адамла. Сен не айтаса, Хабибуллах? – деди Толик. Хабибуллах тынгылауну басды. Ол кызыны кёргенлей окъуна бюсюрегенди.

...Экинчи кюн Хабибуллах, Мариямны келиригин бек сакълайды. Ишине барып, андан терк окъуна къайытып келди. Ол терк-терк сагъатха къарайды, заман бир акъыртын баргъанча кёрюнеди. Ол Мариямны телефон номерин алмагъанына сокъуранады. Кесим барып келтирир эдим... Да Мариям, угъай, мен кесим ишими бошагъанлай келирме деди да, зат къошар амалы болмай къалды жашны да.

Хабибуллах, терк-терк, терезе аллына барып, тышына къарайды. Андан къайтып, телевизоргъа да къарайды, дагъыда барады да тышына къарайды. Сагъайыпды. Сагъатха да терк-терк къарайды, заман да бир акъыртын баргъанча кёрюнеди.

Толик Аминатха да айтханды оноуларын. Кёз-къулакъ бол, сен бир кесек жүрегинге тынгысызса дегенбиз. Бюгюн Асланны кызы санга къараргъа келликди дегенбиз да, Аминат да сакълайды ашыгъып.

Бир заманда эшик къагъылды. Хабибуллах бир атлагъанлай, эшик аллына жетди. Тынгысыз болгъанча, бир тюрлю болду. Эшикни ашыгъып ачды... Эшик аллында ишленген сурат кибик, ариу, субай, ышарашара, Мариям сюеледи. Хабибуллахдан алгъа болуп кызы:

– Ингир ахшы болсун! Кечирек къалгъанма, кыйын саусузум бар эди да, андан мычыдым...

– Ахшылыкъ кёр! Жууукъ бол, аллынга къаратып къойдунг, – деп, Хабибуллах да жарыкъ тюбеди.

Бирси отоудан Аминат чыгъа келип, кызыны кёрдю да, эси анга асыры кетгенден, ауузундан сёз чыгъаралмай, анга аралып къалды. Сора эсин жыя:

– Да бу а – ариу гинжи, бийче кызыды десегиз а. Кел, кел, жууукъ бол, кызым. Бюгюнлю мен сени бир ашыгъып сакълайма да, Аллах кёредди, – деп, Мариямны къучакълады.

Бирси отоудан да Толик чыгъа келип:

– Не суна эдинг сен а, биз санга багъаргъа, сайлап чакъыргъанбыз Мариямны. Былай аны кёргенлей, жүрегинги ауругъаны иги болуп къаллырча.

– Аллах бирди, алай окъунады, бек ариу жанчыкъды. Ауругъанымы да унутдум, энди бир затым да аурумайды, – деди Аминат.

Мариям къолларын жуууп келди да, Аминатны аллында шинтикге олтура:

– Неди къыйнагъаныгъыз? – деп сорду.

– Да арада былай... Къыйналама деп да билмейме, алай жыл санынг бир келсе... Аллах сизге саулукъ берсин, ансын биз а неди, жашарыгъыбызны жашагъанбыз. Сизге Аллах дуния тынчлыгъын берсин...

Мариям Аминатны жүрегине тынгылады, сора:

– Аллахха шукур, жүрегигиз бек иги ишлейди, мен сизде зат кёрмейме. Бир дарманла жазайым да, аланы иче турурсуз. Ала витаминледиле, хата берлик тьююдюле, аланы ичерге керекди.

– Ой Мариям, бир жумушакъ къолчукларынг, кесинг да – бир тап адамчыкъ, жүрегим бла суюноп къойдум да. Сау бол, келгенинг ючюн. Энди бирге чай ичейик, биз ушхуур ашаргъа сени сакълап тургъанбыз. Сен келсенг, бирге ашарбыз деп, – деди Аминат. Ала экиси да аш отоугъа кирдиле. Толик бла Хабибуллах, олтуруп, быланы сакълап турадыла.

– Мариям, ма былайчыкъгъа олтур сен, мен сизге азыкъны салайым да, мен да олтурайым...

– Сиз олтуругъуз да, азыкъны уа мен салайым столгъа. Хазыр азыкъны столгъа мен да саллыкъма, – деп, Мариям Аминатны стол артына олтуртду. Кеси уа ёмюрю мында жашагъан сунарса, къоллары жарашып, азыкъны да салды, хар бирини табагъына салып, ариу кеси да стол артына олтурду.

Была ючюсю да аны туурасындан къарап, аны адыргъа узалгъанына, не затха да кесин тап жарашдыргъанына ышанлап къууандыла, сора Аминат:

– Ой Аллах, Мариям, къалай суюдном мен сени. Сенича бир къызым болса, жер башында менден бай адам болмаз эди. Хар затны керегича столгъа салдынг, сени шапалыкъ этгенинге бюсюреп къарап турабыз. Ярабий, къолларынг хар затха тап жарашып, сау къалгъын! Сени ёсдюрген ана, ата да кёп жашасынла! Къызы болгъандан насыплы болмаз, – деди Аминат. Ашап бошагъанлай, Мариям, сауут-сабаны жыйып, жуууп, хар затны жерлерине салды:

– Да энди мен барайым, анам бла атам да сакълап турадыла. Иште да мычыгъанма, сизде да кёбюрек къалдым, ала да тынгысыз болуп аллыма къарап туруучудула.

Аны кетерин бири да суюмедиле, алай Мариям саламлашып кете башлады, Хабибуллах аны тышына машинагъа дери ашыра келе:

– Мариям, сау бол, бюгюн заманынгы бёлгенинг ючюн. Келгенинги иги этдинг, ийнан, бюгюн сени былай келгенинг мени анама не дармандан да иги эди. Сени кёргенлей, бир иги жарыды анамы бети. Телефон номеринги берсенг манга, сёлеше турурма. Бош заманыгда бир олтуруп, хапар да айтырбыз, – деди Хабибуллах Мариямгъа.

Мариям машинагъа узалып, андан визитка къагъытчыгъын Хабибуллахха узатды телефон номерлери бла. Хабибуллах андан ары Мариямны заманын алыргъа уялды. Аны да ашырып, Хабибуллах алайда терекле тюбюнде узун шинтикге олтуруп, иги кесек турду. Ол Мариямны биринчи кѳргенинден бери бир такъыйкъагъа да унутмагъанды. Мариям аны сагъышларын бийлегенди. Эшикде, иште да Мариямны бет сыфаты кѳз аллындан кетмейди. Бусагъатда да Мариям машинасына миннгенлей окъуна, Хабибуллахны жюреги такъыр болгъанча кѳрюндю. «Ярабий, Мариям къуруда кѳз туурамда турса эди» деген сагъыш бийледди.

Экинчи кюн Хабибуллах, омакъ да кийинип, ойнай-кюле, Толик бла анасы бла эрттен азыкъ ашап, иште кетди.

– Аминат, бюгюн Хабибуллахны бир жарыкъ кюнюдю, сен эсledingми аны, огъесе мени кѳзюме алаймы кѳрюндю? – деп сорду Толик Аминатдан.

– Арт заманда ол алай болуп турады, Мариямны жаратып тура болур деригим келеди. Толик, мен да жаратханма Мариямны. Бек сюерик эдим, юйюме келин болуп кирсе. Анасын, атасын да махтайсyz... Муну юйдегили болмай тургъаны мени бир бек жарсытады. Заманында этилинген иш, ол бек игиди. Мариямны жаратханын а мен эслеп турама. Бу жангызым ючюн жашайма жер башында, муну насыбын кѳрейим деп, Аллахдан тилегим олду.

– Ала экиси да бир бирлерин жаратхандыла, мен да кѳрюп турама аны. Аллах буюрса, къадар болур.

Хабибуллах ишинде ингир къачан жетеди, къачан Мариямгъа сѳлешеме деп ашыгъышлыды.

... – Мариям, ингир ахшы болсун! Къалайса, ишинги бошадынгмы? Мен сени кѳрюрге бек ашыгъып сѳлешеме. Кюн да – бир узун, бошала билмеген.

– Ахшылыкъ кѳр, Хабибуллах! Игиме, ма бусагъатда ишими бошагъанма мен да, – деди.

– Да сора мен бусагъатлай ишинги аллына жетейим, сен угъай демесенг.

– Мен кесим машина блама. Къалайда тюбеширбиз? Мен кесим барырма алайгъа.

Ала экиси да айтхан жерлеринде тюбешдиле. Алайда, узакъ бармай, ресторанда ариу жасалгъан стол артында бир бирге къарап олтурадыла. Ала экиси да кеслерини юслеринден кѳп хапар айтдыла, бир бирлерин эрттеден бери таныгъанлача, заманны озгъанын иш да эслемедиле, ойнай-кюле, заманларын зауукълу ѳтдюрдюле.

– Хабибуллах, бек эрттеден былай суйюп олтурмагъан эдим, бюгюнча, алай энди кеч да болгъанды, юйге тебиресек да боллукъ эди...

– Мариям, кетейик деп айтаса деп, къоркъуп турдум. Алай сен айтханлай, кеч болгъанды да санга да зат айталмайма, ансын эрттенликге дери олтурсакъ да, эригирик туюл эдим мен сенден.

Алай бла, кюн сайын бу эки жаш адам ишден сора, бир бирлерин кёрюрге бек ашыгып жашайдыла. Алай кюнлени биринде Хабибуллах:
– Мариям, кел, солуу кюнде, экибиз да Чегем чучхурлагъа барайыкъ. Ала бирда ариу жерледиле...

Хабибуллах айтыргъын айтып бошагъынчы, Мариям ол жерлеге барлыгъы келип, баралмай тургъанлы иги кесек заман болады:

– Бек суююп окъуна барлыкъма, мен ол жерледе бирда болмагъанма. Адамла айтып бла суратлада болмаса, мен Чегем чучхурланы кёзюм бла къарап кёрмегенме, аны себепли мен санга хау дейме, – деп, ышарып, къыз жашха къарады.

Хабибуллах юйге келгенде, Толик бла Аминат телевизоргъа къарай тура эдиле. Муну келгенин кёрюп, экиси да отоудан чыкъдыла:

– Ярабий, жашым, не кёп къалдыңг, аллынга къаратып къойдунг да, къайгъы этдирдинг...

– Хабибуллах келгинчи, къалай ушхууур ашарбыз, сакълайыкъ энди деп, азыкъ бермей турады ананг, – деди Толик да.

– Ишлерим болуп къалдым кеч. Сиз манга къарамагъыз, азыкъ ашагъыз. Мен а сизни бла чай ичерикме. Азыкъ ашяллыкъ туююлме, ашап келеме, алай сизни бла уа олтуруп, хапар айтыргъа бек сюерикме, – деп, жаш кесини отоуна кирип кетди.

Хабибуллах Мариям бла сагъатла бла сёлешип турса да, эрикдирлик туююлдю, алай къуру анга сёлешип турургъа да, сабий жаш кибик ушамайды. Бусагъатда айырылгъанлыкъгъа, Мариямгъа тансыкъ болгъанды. Телефон бла сёлешип, ауазын эшитириги келгенди. Алай не деп сёлешсин, айып этер Мариям. Алай кёп болмайды, нек эрикдиреди мени дер.... Алай сагъыш эте, Хабибуллах къалкъып къалды. Анасыны да кёзю къыймады уятыргъа.

Эрттенликде чай ичип бошап, ишге чыгъа баргъанлай, Хабибуллах Марияны ауазын эшитирге ашыгъа, анга сёлешди. Мариям нек эсе да телефонну алмады. Экинчи, ючюнчю да сёлешди, къыз алмады телефонну. Жашны жүрегине тынгысызлыкъ кирди. Нек ала болмаз, мени ауазымы эшитирге унамаймы, огъесе зат ишми болгъан болур? Не сагъыш этерге билмей, башы тели болургъа жетди. Кеси да билмей, ол тюзюнлей Мариямны ишлеген жерине келди. Машинадан муштухул туююп, Мариямны ишлеген отоууну эшигин таукел ачды. Саусузгъа къарай тургъан Мариям аны кёргенде, сейир этди. Саусуз кабинетден чыкъгъанлай, Хабибуллах ары кирип:

– Мариям, мени жүрегим чыгып къалады нек эсе да. Бюгюннге дери жүрек къайсы жанында болгъанын да билмегенме. Бюгюн а жүрегим... деп, къолун жүрек жанына салды.

– Ойнама, не дейсе? Не болгъанды?

– Телефонунг къайдады? Бир талай кере сёлешдим да, сен а телефонну алмайса, андан ауругъан болурму жүрегим, – деп ышарды Хабибуллах.

– Хабибуллах, мен иште болсам, телефонну къайдагъысын да билмеучюме. Аллах биледи, къайда болур, – деп, сумкасын алып, андан

чыгъарды аны. – Ма, айтама да, мында турады, мен аны тауушун эшитген да этмегенме.

– Керти да жүрегим ауруп селешсем, эшитмей телефонну алмаймы кыоярыкь эдинг сора? – деп, арлакьда шинтикге олтуруп, соруулу, Хабибуллах Мариямгъа аралды.

– Аллай бош затчыкьла ючюн, жүрегинги аурута турма, Хабибуллах, кесинги сакъла...

– Жүрегим тутады, ач да болуп турама. Кел, бир жары барып, бир зат ауузланайыкь. Бир зат эшитиргим да келмейди, мен машинада сакълайма, чыгъа кел, – деп, Хабибуллах чыгып кетди.

Мариямны ызындан кепле айлангандыла. Анга кеплени кезлери кыарагъанды, аны тилегенле кеп болгъандыла, алай окъууму бошагъынчы, мен ол ишни этерик туююлме, окъууму чегине жетерге керекме деген акъыл аны эсинден бир заманда да кетмегенди. Кесине тенгни да тапхан болмаз эди ансы неда кыадарымы болмаз эди, билген Аллахды.

Хабибуллахны уа кыыз жаратханды. Ол бир ауукъну селешмей, келмей турса, Мариям тансыкь окъуна болады анга.

Мариям да башха амалы болмазлыгъын ангылап, барып, Хабибуллахны машинасына олтурду. Арлакь баргъанлай, Хабибуллах машинадан туюшуп, телефонла сатылгъан тюкеннге кирип, андан багъалы телефонну сатып алып, Мариямгъа узатды:

– Мариям, мен селешсем эшитирча, уллу тауушлу телефон алгъанма санга, сен эшитмей кыойгъанма демезча. Ансын жүрегим тутуп, болушлукь излерге керек болуп селешсем, эшитмей кыоярса деп кыоркъама.

– Ой, кыой, Хабибуллах, не кыыйналаса... Мени телефонум иги телефонду, мен аны кыуруда биргеме алып айланмайма, андан эшитмей кыояма зынгырдагъанын.

– Сен муну хуржунунгда жүрют, ансын, ойнай-ойнай, керти да жүрегими аурутуп иш кыоярса.

Мариям, андан ары не айтыргъа билмей, ауара болду. Аны бети уялгъандан бир кесек кыызарды. Ол а аны бетине бютюнда ариулукь салды. Бюгюн да бу эки жаш адам жашауларында бир унутулмазлыкь ариу кюн етдюрдюле. Была бир бирлерин емюрде таныгъан сунарса.

... – Кызым, солуу кюнлерингде базаргъа барыр эдик, аллыкь затларым бар эдиле. Ууакь-туюек затла аллыкь эдим, сен бош болсанг, – деди Мариямгъа анасы.

Мариям бир кесек тынгылап турду да:

– Анам, шабат кюн бошарыкь туююлме, алай ыйых кюн а кыайры десенг, ары элтirme, кереклинги алырбыз.

Кыыз анасына жууукь олтуруп:

– Анам, шабат кюн сен угъай демесенг, Хабибуллах бла Чегем чучурлагъа барлыкьбыз, мен анда бир заманда да болмагъанма...

Мариямны анасы угъай дерик туююлдю, ол Хабибуллахха бек бюсюрегенди. Аны себепли ол кыууанчлы кызыны кезлерине кыарап:

– Хабибуллахны бир кергенлей окъуна жаратханма. Атанг да, мен да бек ыразы боллукь эдик, ол жаш бизге киеу болуп келсе. Кызым,

окъуу, иш да игиди, алай заманында жеринги тапсанг, биз саулукъдан, анга бек къууанырыкъ эдик. Ананг айтырыкъны санга киши айтмаз, жашауунгу оноун этерге керексе. Хазнамыды, биз да энди хатамы, хайырма... Туудукъларыбызны кёре кетсек, бек сюерик эдик... Анасы бла Мариям кечге дери хапар айтып олтурдула.

Хабибуллах, эрттен бла бек эртте къобуп, сакъал мыйыкъ да жюлюп, жол кёл алгъанды. Аминат да, ярабий, бу солуу кюн къайры тебирегенин да билмей, тегерегине айланады. Ишге бармайды, ол ишге кийиучю быстырларын киймегенди.

– Жашым, ауруунгу алайым, къайры бараса, ишге бармагъанынгы билеме...

– Хау, анам, биз бюгюн бир талай адам болуп, Чегем чучхурлагъа барыргъа оноулашханбыз. Барып, бир солуп келейик...

– Охо, жашым, охо, алай а болсун. Ахшы жолгъа бар, Аллах жол берсин! – деп, эшик аллына дери ашырды жашын Аминат. Толик да Хабибуллахны ызындан чыгъа: «Аминат, мен жашны да ашыра, гыржын ала келейим», – деп, ол да жаш бла чыгып кетди.

Тышына чыгъа, Толик:

– Хабибуллах, Мариям да, сен да сабийле туююлсюз, заманыгъызны созуп турмагъыз. Жыл санларыгъыз озуп барады, аны себепли хар зат эр кишиден къалады. Сен ол ишни къолгъа алып, сёзню къысха сал. Мен кёрюп турама, сиз бир биригизни жаратып турасыз, аны себепли къыз бла ачыкъ сёлеш. Заманны созма. Угъай десенг а, бир кюн Мариямны атасына бла анасына кесим, сени бла оноу эте турмай, келечилик айтыргъа барып къаллыкъма. Эшитдингми, жаш, мени айтханымы? Мени хар сёзюмю эшитсенг сюеме, мен жыл саным келген кёпню кёрген адамма. Хар зат заманында этиле келсе, ол игиди. «Сен мадар этсенг, мен да къадар этерме» – дейди, уллу Аллах, аны ючюн мадар эт, ишни къолгъа къысха ал. Мени бусагъатда сени бла чыкъгъанымы сылтауу, санга аны къаты айтайым дегендеди. Анангы да андан сора къайгъысы жокъду. Къачанды муну къууанчын кёрюр кюнном деп, ол умут бла жашайды. Биз саулукъдан, туудукъларыбызны кёрсек сюебиз. Эшитдингми мени айтханымы? Хайда, къууанып къайт, ахшы жолгъа! Ингирде иги хапар сакълайбыз, – деп, Толик Хабибуллахны инбашына къолу бла къагъа, жолгъа ашырды.

Хабибуллах, ышара, машинагъа минип кетди. Жолда Мариямгъа жетгинчи, Хабибуллах Толик атам болмагъанлыкъгъа, манга туугъан жашындан башха болмайды. Ёмюрю бизни бла жашап тургъан сунарса, бир бирни ангылагъаныбызгъа къарасанг. Кёпле туугъан ата, бала да ангыламайдыла биз бир бирни ангылагъанча деген сагъышла бла Мариямны жашагъан жерине жетди.

Ой, бу табийгъатны ариулугъу, хауаны тазалыгъы. Къаяла тары бла машина теренден-тереннге барады. Мариямны бу ариулукъгъа сейирсиннгенини чеги жокъду.

– Ой-ой, Хабибуллах, жаргъа жууукъ барма, бир бийикди былайы. Ой, алайгъа да бир къара, бу тардан саркъгъан суула къаяланы жырып,

кеслерине ыз этип келедиле, сейир туююлмюдю ол деп, сейир-тамаша этип, төгерекге къарайды.

Мариям Чегем чучхурланы биринчи кёреди. Тыш кыралдан келген кьонакь сунарса, аны бу табигъатны ариулугъуна сейир этгенине къарасанг. Ол, эки кьолун да эки жаягъына салып, къаялагъа, анданмындан къаяла ичлеринден саркъгъан суулагъа да къарай, сейир-тамашагъа кългъанды. Керти да бу жерлени ариулукълары кёплени сейир этдиреди.

Ёргерек ётюп, алайда орналгъан аш юйге кирип, таулу хычин, шишлык да ашадыла.

– Хабибуллах, кюнню узуну ауузубузгъа суу салмай айлансакъ да, бу таза хауа бла ач боллукъ болмаз эдик...

– Хауада бютюн ашарыгъынг келеди. Ач болуп турсанг, Мариям, бу төгерекде ариулукъну да эслерик туююл эдинг, ийнан манга. Кел, энди ма ол анда атлауучла бла ёрге минейик. Андан төгерекге къарасанг, тауушлукъду. Къушла учхан бийикликни кёрлюксе андан.

Экиси да бийик атлауучла бла ёрге минип бара, Мариям ызына эниште къарады. Ала иги кесек мингендиле ёрге. Башындан къарап, тюбюнде адамла, машинала да бир гитче кёрюндюле. Мариямны бети иш да кетип кьоркъду. «Ой Аллах, Хабибуллах, къалай бийикди. Кьоркъгъан этеме, кел, артха тюшейик», – деп, сермеп, кеси да эслемей, жашны билегинден тутду.

Хабибуллах да ышарып: «Къара, къара, нек кьоркъаса, Мариям, мен къатынга тургъанлай? Къарачы былайдан төгерекге, не ариулукъ барды, къушла къалай къаршы учадыла бир кёр», – деп, къызны шош кесине къысды. Мариям асыры кьоркъгъандан, Хабибуллахха бютюн къаршы къысылды. Сора апчып, абызырап, жашны кёзлерине аралып кълды.

Къалай ариудула кёзлери, къалай огъурлу бети барды Мариямны, къалай жашагъанма мен жашауумда муну танымай? Хабибуллахны акъылына, башына кёп затла келдиле. Төгерекде экисинден сора, адам жокъду, экиси да бир бирни солугъан тауушларын иш да эшитедиле. Анда тюбюнде айланганла кёпдюле, алай ала бу эки бир бирни суюген жаш адамладан кенгдедиле. Бу экиси уа аланы бийлеген ариу сагъышла бир заманда бошалмагъы эди дегенча сюеледиле. Иги кесекден, Хабибуллах, ол шошлукъну буза:

– Мариям, къалай жашагъанма мен сенсиз бу дуняда, мен сени биринчи кёргенлей окъуна суюгенме. Андан бери сенден сора мени башха сагъышым жокъду. Кече-кюн да сенсе эсимде. Тынчлыгъымы алгъанса, мен бу сёзлени дунямда кишиге да айтмагъанма, санга уа суюмеклигиме тохтамай айтып турлугъум келеди, – деп, Мариямны кёзлерине къарады. Ол кёзде ариулукъну, огъурлулукъну чеги жокъду. Жаш биягъы къызны кёзлерине къарай, сора сагъыш эте кетип:

– Мариям, энди мен сени къатымдан узакъ туталмам, сенсиз бир кюн да туралмам. Аны себепли эндиги солуу кюн, Аллах айтса, атанга,

ананга келечиле иеме. Сен не дейсе анга? – деп, жаш кызыны кезюне соруулу кырады. Мариям не айтырга билмей, уялып, башын энишге этип кызарды.

– Угъай, Мариям, сен былай манга кыра да, сезюнгю айт. Сен угъай демесенг, мен айтханымы этеме. Сени урлап алып кетерча, биз сабийле туююлбюз, аны себепли мен сенден сез алырга керекме.

Мариям, бир-эки атлам арлакъ атлап, тегерекге сагышлы кырады, сора артха Хабибуллахха бурулуп:

– Да хау, сен тюз айтаса, сабийлеге ушаш айланмайыкъ да, мен угъай демейме, ий адамла, – деди. Хабибуллах, эшитген сезлерине кыуана, кызыны кыатына жууукылашды. – Мариям, мен сенден ариу, сенден акылылы кыызгъа тубемегенме, тубеген эсем да, мен аланы эс-лемегенме. Жашауумда сени насыплы этер ючюн, не амалымы да этерикме, – дей, сабыр, кызыны чачын сылады.

Юйге кире кирмез, Хабибуллах, ойнай-кюле, анасы эшитмегенин сезип:

– Тейри, Толик, сенден кеп зат кыалып тура болур дейме, – деди, Толикни инбашындан тута.

Толик да жашны жарыкъ ауаз бла киргенине кыуана:

– Манга уа сен бир белги берлигинг мардады ансын, кыалгъанын а манга кыюп кыой, – деп ойнады.

Сез нени юсюнден баргъанын экиси да бек терк ангыладыла. Аланы жарыкъ тауушларына Аминат да, кыалкып турган жеринден кыобуп келип, былагъа кыошулду.

– Не хапар айтасыз? Кыуанч тыпырлысыз, мени да кыуандырыгъыз. Келдингми, жашым, кыалай келдинг?

– Аламат, анам. Бек иги солуп келеме, иги кесек заман болады мен бюгюнча солумагъанлы. Олтурчугъуз, бир чай да ичейик. Мен бусагъат барыбызгъа да чай кыуяйым, – деди да, стол артына олтурдула. Заманны созмай, Хабибуллах сезюн кыысха айтды:

– Энди мен сизге айтырыгъым, келир солуу кюн Мариямгъа келчиликге барлыкъны оноун этигиз. Кыыз бла оноулашханбыз, кыалгъанын а кесигиз оноу этигиз дегенлей, Аминат кезлерин ерге этип, Хабибуллахха соруулу кырады...

– Хау, анам, керти айтама, сени ыразы этеме. Юйдегили болургъа, сен айтханлай, заманым озган окыуна этгенди.

– Аминат да, сен да манга бир тынгылагъыз. Мени жашаугъа кыайтаргъансыз, энди хау, угъай дей турмагъыз, мени айтханымы этигиз. Жангы юйюнге кечюр бизни да. Зат айтсагъыз, келюме тиериксиз, эшитирге да суймейме. Ол юйге кечюп, тоюбузну да эркин етдюрейик. Мен сизге аны сорган этмейме, алай этебиз дегенлигимди. Ол юй меники туююлдю деп, башынга окыуна келтирсенг, Кыуран-межгит хакына, бек келюме тиериксе. Мени энди игим, аманым да сизни блады, аны себепли мени тюртмегиз, кыыстасагъыз да, кетерик туююлме. Юйню да, мен айланып, санга етдюргенме. Энди ол сеникиди, – деп, стол юсюнден

кѡагъытланы алып, Хабибуллаха узатды. «Хайырын кѡр! Огъурлу юй болсун! Къысха заманны ичинде ол юйде тоюнгу да этип, арбазында сабийлеринги ойнагъанларын кѡрюрча болайыкъ ананг бла бирге», – деп, Толик Аминатны инбашындан къучакълады. – Иги жумушну созмайыкъ, Аминат. Аллах айтса, солуу кюн сѡз тохташдырабыз, ишни болжалгъа сала турмай, ол жанын да ашыкъдырырма. Юйге кѡчген жумушну а, тамбладан башлап, къолгъа алама кесим. Ыразымыса, Аминат сен анга?» – деп сорду Толик.

– Ыразыма, Аллахдан ыразылыкъ кѡр! Хар оноуну да санга береме, къалай тап кѡре эсенг, алай эт не жумушну да юйде, – деди Аминат Толикге.

– Энди сиз кесигизча оноу эте туругъуз, мен а жолдан бек арыгъанма да, жууунуп кетдим жукъларгъа, – деп, Хабибуллах да кетди.

Аминат бла Толик, муну былай этсек, муну уа былай этсек, тап боллукъду дей, хар затны эсепге ала, кечге дери туруп тынчайдыла.

... Эки жаны да суююп къуралгъан жумуш бек тап ѳтдю. Адам кѡп, бек кѡп. Эки жанындан келген къонакъла жангы юйге сыйынмай, столланы арбазда иш да жасадыла. Ариу той болду. Жырлагъан, тепсеген тауушла бир талай кюнню барып турдула. Мында айтылыннган алгъышланы бу эки жаш адам, кѡзлери бла кѡрюп, къоллары бла тутсунла! Жашны, къызны юйюрлери да бир жерде къаршыда жашайдыла. Къайсы юйюде иги ушхууур этилинсе, анда ашай, бет жарыкълы, бир юйюрча, жашайдыла. Мариям ѳмюрде бу юйде жашап тургъан сунарса, кесин жарашдырып, къайын анасына аначыгъым демей да сѡлешмейди. Иги азыкъ этсе, кюле-ойнай, аначыгъым, къоншуланы чакъырабызмы, огъесе керекмеймидиле деп, ойнай, кюн кибик жылтырай, Аминатха, Толикге да кесин суюдюргенди. Былагъа туурадан аман кѡз къарамасын деп да, былачалагъа айта болурла деригим келеди. Мариям бла Хабибуллах да, айтырыкълары ауузларындан чыкъгъынчы, кѡзлери бла бир бирни ангылайдыла. Алгъышлада айтылырча, ариу юйюр къурагъандыла. Толик Хабибуллахны туугъан атасы болмагъанын бир адам да билмейди, сезмейди, алай ариуду бу юйюрде низам.

Жер башында адам байлыкъдан уллу не барды? Хабибуллах бла Мариям бюгюнлюкде эки жаш бла эки къыз ѳсдюредиле. Тауушлукъчукъла, Аллах къызгъанмасын!

Аппалары бла аммалары уа, бир бирге ышанмагъанча, туудукъларына сакъдыла, аланы да ариу къылыкъгъа, адетге-намысха ариу юйретедиле.

Адам ашыкъгъанлыкъгъа, Аллах ашыкъмайды. Хар кимни игилиги игилик бла, аманлыгъы аманлыкъ бла кесине къайтады. Аманлыкъ излемей бир бирге, хыйсап этейик жюрегибизни теренинден.

Бу ариу юйюрге уа уллу Аллах насыпны къызгъанмасын мындан арысында да!

АХКЁБЕКЛАНЫ Марина

Юзюлген умутла

Мен айтырыкъ хапар керти да болгъан ишди. Адам улу жашауун, кеси суйгенича, ырахатлы башласа, андан ары да алай бардырса, ол неден да игиди. Аллай насыплары кёплени тутмайды. Жашлыгыбызда этген жангылычларыбызны жашауубузну узунуна да тюзетип бошаймай къалабыз. Къадар абына-абына барыргъамы буюра болур? Кеси башы бла сынагъынчы, адам акъыл юйретиуге къулакъ салмаз. Нек болур алай? Огъесе ол тюзетилмез жазыумуду?..

Рашид бла университетде бир курсда окъугъанбыз. Тийреде бек иги жашладан бирлери эди десем, ётюрюк айтмам. Тынч, намыслы, адепли, уяла билген жаш.

Жангы жылгъа аталгъан ингирлени биринде мен Сакинат бла танышдырама Рашидни. Къыз бла жаш бир бирлерине бюсюрегелерин кёргенимде, къууандым. Окъууну бошап, Эльбрусну тийресине солургъа баргъаныбызда, Рашид сау кюн Сакинатны къатындан кетмеди. Ала, бизден айырылып, кеслери ушакъ эте эдиле.

Дипломларыбызны къолгъа алып, кимибиз ары, кимибиз бери болдукъ. Мындан ары не этеригибизни оюмлай, иш къайгъыгъа кирдик. Сакинат а тюрленген эди: ол юйюне тюрлю-тюрлю дин китапла келтирип, аланы окъуп оздура эди заманын. Намаз этип да башлады. Ары дери: «Манга къысха жыйрыкъ кьерге нек къоймайсыз?» – деп даулаучу Сакинат, жаулукъ къысып, узунетек жыйрыкъла кийип тебиреди. Аны ол халын жаратмай, атасы-анасы ариулукъ бла да, уруш-туйюш бла да кюрешдиле, тешдиралмадыла. «Сукъма онсегиз жылынгдан башынгы бу отха!» – деп, жүреклери ачыудан тарала эди. Алай Сакинат жангыз да Рашидни айтханына тынгылай эди.

Бир тюбегенлеринде, къыз, мен бу къаугъаладан эрикгенме деп, жашха тарыкъды. Ол ишлени билгенден сора, Сакинатны къачырып кетди.

Ызындан келгенлеринде, къыз бек къаты болду:

– Мен мында къалыргъа сюеме, алып кетсегиз да, биягъы бери къайтырыкъма, – деп тохтады.

– Да не этейим, айтханыма сыйынмадың, мени ыразы этмединг, кесинги тыйдырмай келдинг бери. Ёлеме бла кетеме дегенни киши тылмаз. Къаргъагъан а этерик туйюлме. Къууанч бла жаша! – деп кетди.

Келин болуп, уллу юйюрге кирген Сакинат, баш иесини айтханындан чыкъмай жашап турду.

Къайын атасы, огъурлу адам, юч жашын да аллына тизип, къурулуш ишле бла юйюрню кечиндире эди. Кеси намаз этмегенликге, жашларын а бир кюн да чырмамады. Аллахны динин тутханларына ыразы болуп турду. Аналары да – ол оюмда: наркоманлагъа бла ичгичилеге къошулмай, хауле айланмай, урламай-тонамай эселе, юйюрлерин кечиндире эселе, андан сора не медет дегенча. Жашла не заманда да кёз алларында, кишиге хайырларын болмаса, хаталарын тийдирмей, къарыуларына кёре, ишлеп жашай эдиле. Алай ырахат жашау тауусулду. Жаш адамла тынч тургъанлай, уллу палах келди. Рашид, алданып, ётюрюк динчиледен келген къаугъалагъа къошулуп, ажымлы жоюлду.

Сабыр, умуту алда болгъан жаш къалай алданды? Сауут кётюрюп, къалай чыкъды биреуню аллына? Мен аны ангылаялмайма. Хата къайдан келгенин билмезсе. Ата-ана айтханындан чыкъмагъан сабий, уллугъа намыс-сый да бере билген нек терсине айланды? Динни кюсегенлени ётюрюк жанына буруп, Аллахны аты бла харам ишлерин бардыргъан, алдау бла жашлагъа айтханларын этдирген малгъунла Рашидни да, анга ушагъан кёплени да жойдула. Къыралыбызгъа, миллетибизге къуллукъ этген, бизни къоруулагъан жашланы да игилери алышдыла дунияларын.

Ол ачы кюн кёплеге дерс болгъаны сейир тюйюлдю. Сыйлы Къуранда кишиге артыкълыкъ эт, сауут кётюр деген жокъду. Ол жаланда ырахатлыкъ, мамырлыкъ, суймеклик излейди, ахшы ишлеге чакъырады бизни. Сакинатны эки жашчыгъы да ёксюз болдула, кеси уа жыйырма эки жылында баш иесиз къалды. Мудахды. Ата юйюне къайтды.

Ёз сабийингден да жууукъ

Иги келининг болгъандан уллу байлыкъ къайда. «Къызы болсун, къыз туусун», – дейдиле да, аман кырдык болуп ёсгенден эсе, туумай къалгъан къыз ол болсун деригинг келир, бу хапарны окъусанг. Жашдан къартха деричи сабий ёсдюрюп, къартлыгъымда атылып къалмам, къаррала ёлюр кюнюме дери деп, ким да ышанады. Алай сабийим барды, мен байма, къызым бар, жашым бар деп, уллу сёлешмезча болгъанды дуния.

Халиматны намысына да, жигитлигине да, адамны багъалай билгенине да жетген болмаз эди. Сабийлей кёчгюнчюлюкню сынап къайтхан, къаты адам болмай къалырма?

Юйюрю Къыргъызстандан кёчюп келип, ёз элинде орналгъан эди. Халимат да – жетген къыз. Ишлеген фермада сыйы жюрюген къызладан бири эди: ийнек саууп, алчы жерлени алгъанды. Кеси да – бек къарыулу: флягаланы сютден толтуруп, аланы бирем-бирем инбашына женгил атып болгъанды. Былайда уа алдадынг десегиз, терс боллукъсуз, кеси къулагъым бла эшитген эдим, ол хапар айтханда. Ол адамны кесине тынгылата биле эди. Аны ауузундан сёзле татыулу да жумушакъ тёгюле,

къулакъгъа хычыуун эшитиле эдиле. Жаш заманын эсгере башласа уа, аны хапарына кирип кетеригинг келе эди.

Жууугъун, ахлусун аныча суйген, жюрютген адам болмаз эди деригим келеди. Адамладан элтир затым жокъду да, баралмай турама дегенни эшитсе, чочур эди: «Бир кило кампет алыргъа къолунгдан келликди, ал да жууугъунгу жокъла деп юйретгенди мени анам».

Халиматны, баям, танымагъан жууугъу болмаз эди. Кеси да, аланы жети къатыгъа дери санап, хар бирини атын айтып чыгъар эди. Мен Халиматны жууугъума деп къой ансы, аны атын эшитгенлей, да алай айтып къойсанг а деп таныр эдиле.

Жашау да бара, Халимат да, кесича бир ишчи жашха тюбеп, юйюр къурады. Аллахны ахшылыгъындан, тёрт жаш бла эки къыз туудула. Ата-ана аланы ёсдюрдюле, аякъ юслерине салдыла. Жашау дегенинг кёзню жабып ачхынчы озду.

Ол жашлыгъында ишлеп юйренген, къартлыгъында да тыйыла болмаз. Кесимча бири да эталлыкъ туююлду деп, сабийлерине да ышанмаз эди жумушун. Ала да артыкъ кеслерин ишге урмагъандыла. Да не этебиз дегенча, хар кереклерин табып ёсгенле, эринчек болуп къалгъандыла. Сюрюнню сынагъанланы къурчдан къаты болгъанды жюреклери. Жаш заманларындача, аяусуз ишлей, къарыуларын, кеслерин да аяй билмегендиле, ишлей-ишлей къарт болдула.

Бек алгъа баш иеси, кёп да аурумай, дуниясын алышды. Ызы бла, къаргъыш этилгенча, ёмюрюнде дарман ичмеген, ауруп сабийлерин къыйнамагъан ананы инсулт хорлады. Операция этилди. Тёшек болду.

«Энди уа бизге не кюн келликди?» – дедиле сабийлери. «Биз анасыз къалай жашау этерикбиз?» – деп жарсыйды, элли жылында да юйдегили болмагъан жашы. Бир ыйыкъ ишлесе, эки-юч айны юйде жатып тургъан адам. Къызы уа – андан да хомух. Жукъудан да иги тоюп, суймей-суймей, больницагъа келир эди анасын кёре. Телефондан къулагъы айырылмай, заманында анасына къарамаз эди. Халиматны ариу акъ эти къызыл чюгюндюрча болду. Юсюне тюшген ауурлукъну ангылап, къуру мени юсюме атып къоймагъыз, ма бирси къызы да, келин да кезиу-кезиу къарасынла, къарындашларындан туугъанла да беллерин бошламасынла деп айтхан сёзлери уа, ташны эки атдырырча тёгюле эдиле. Къолу жарамагъанны аузу жарар дегенча.

Бир-эки ыйыкъны мычыды, андан сора уа, ара сахарда жумушларым сакълап турадыла деп, анасыны ол жапысын кёре тургъанлай, самолёт бла учуп кетди.

Жашауунда сабийлерине ауурлугъун берип къыйнамагъан Халимат, къуруда темир тереклей турлукъ суна болур эдиле, баям. Эртте жаныуарланы жомагъындача, ким агъачха, ким отуннга къачдыла. Уллу юйюрню анасы ахырында жашларыны бек мажалына бла юйдегисине къалды. Журтлары башха болгъанлыкъгъа, келин кюн сайын келип, къайын анасыны жумушуна табылып турду. Шёндю да, Аллах берген сынаудан бирда артха турмады, ёз анасынача, кёлю бла берилди. Больницадан

юйге келтирип, жангы туугъан сабийгеча къарадыла. Не ахчаларын, не къарыуларын бирда аямадыла.

Алай Халимат инсультдан сора, не ашагъан, не сёлешген эталмай эди. Айтхан сёзлеринге сагъайып, къарамын алмай, кёз жилямукълары уа тыйгъычсыз тёгюле эдиле. Жангыз да жашыны лакъырдасына ышара эди.

Не кюрешдиле эселе да, ауруу хорлады, дагъыда экинчи кере инсульт урду. Жарлы ана дунясын алышды.

Дууасына келген адамла: «Сабийлерин танымайбыз, биз Халиматны бетинден келгенбиз», – деп жыйыла эдиле. Ол къарагъан келинчик къайдады деп, анга къайгъы сёз берип кете эдиле. Къызлары да: «Оу-оу, бизни анабыз, не болуп къалды санга» – деп, бош адамлача, аналары ауушхандан сора, ара шахарладан, бирем-бирем, уллу сыйыт этип жетдиле. Адамла уа алагъа айып этген болмаса, къайгъы сёз бермедиле.

СЁЗ УСТАСЫ

Къарачай-малкъар поэзияны жангы ызы жаратылгъанындан бир-бирлени хапары болмагъан сунама. Ол жангы жол а – «интернет поэзияды». Аны магъанасы уа – жазгъан назмуларынгы, аман сёзле хайырланмай жазсанг (бир-бир бетледе, кертисин айтсакъ, ол да барды, алай бизни тауча жазгъан бетлерибизде алай болмаз ючюн эс бурулады), цензурасы жокъду, алай а интернет бетлеге кирген «шуёхла» бир такъыйкъа окъуна ётгюнчю, сени кесамат сёз бла буууп къояргъа да боллукъдула, жазгъанларынг ючюн. Бу бетледе къарыусуз да, адабият жаны бла кючлю назмула да басмаланады. Интернетге киргенле энди бир-бир «интернет шайырланы» да таный

башлагъандыла. Аланы арасында бек белгили болгъанладан бири да Ёзденланы Исмайылды. Исмайылны жазма адабиятта назмусун кёрмегеним ючюн, «интернет шайыргъа» санайма. Кертисин айтсам, мен Исмайылны кесине да тюбегенме, кёрмегенме. Алай Фейсбукда назмуларынг окъугъандан сора, эски танышымча кёреме кесин, кёп жылланы бирге, къоншуда жашагъанча кёрюнеди манга.

Исмайыл кесин къарачайлыгъа да санайды, таулугъа да. Аланы бир биринден айырмайды. «Мени адабият бла байламлы билимим жокъду. Мен Быллымда жашагъан, халкъымы да, ана тилими да суюген, акъылыма келген сёзле бла кеси фикирлерими башхалагъа ангылатыргъа кюрешген бир Аллахны къулума», – деп, ачыкъ айтады Исмайыл. Алай аны назмуларыны терен магъаналы болгъанларынг да кёрюп турабыз. Алада жашауда тюбеген кёп тюрлю шарт ачыкъланады: ышарыу да, мудахлыкъ да, чам да, ийман да...

Фейсбукда Исмайылны бек кёп назмусу барды. Аны орус тилден кёчюрмелери да басмалана туруучуду. Мен аланы ичинден сайлап алмагъанма бу назму къауумну. Жаланда арт заманда басмалагъанларынг къыйырындан алып, бери тартып къойгъанма. Назмуланы барысын да окъургъа суюгенле аны бла Фейсде шуёхлукъ къурурла, сейирсинип окъурукъ назмуларынг да табарла. Мен а жазма адабиятыбызны алчыларындан бири болгъан «Минги-Тау» журналыбызда бу фахмулу жерлешибизни назмуларыны басмаланырыгъын, окъуучула аны чыгъармачылыгъы бла танышырыгъын сюеме.

МЫЗЫЛАНЫ Къаншаубий

ЁЗДЕНЛАНЫ Исмайыл**БОРЧЛУ БОЛМАЙ, АНТ ЭТЕБИЗ**

Борчлу болмай, ант этебиз
Алмай жүрекге затны,
Эшекни сыйлы кёребиз,
Тёбен этебиз атны.

Ётюрюкню тынч айтабыз,
Шагъат этип Аллахны,
Туурада махтау салабыз,
Ташада берип хархны.

Кёп ойламай сатылабыз
Ачхыч этип улхуну,

Ётмекни жерге малтайбыз,
Сыйлы кёрюп бурхуну.

Элни сёзюнден кьоркьабыз
Биз унутуп Аллахны,
Жаныбызны аздырабыз
Жолдаш этип шайтанны.

Алай эте, биз жашайбыз,
Ашырабыз заманны...

Тамам акъылдан шашханбыз,
Аллах, сакъла адамны.

КЁП СЁЗ

Кёп сёз сёзню туудурур,
Адамлыкъны жуудурур,
Тамагъынгы буудурур,
Жууукълыкъну сууутур.

Ууча сингер къанынга,
Патчах болуп мыйынга,
Даучу болур жанынга,
Къууанмазса тангынга.

Сёз жүрегинги талар,
Къара кюнлеге кьояр,
Тилинги кирге бояр,
Адам ниетни жояр.

Айтырынгы билип айт,
Кетмесин бизден уят,
Ёзюбюздеди хар бир зат,
Ойлап, ёзюнгю уялт.

ЗАМАНДАМЫ АЖАШХАНМА

Замандамы ажашханма
Мен кюнюмден жангылып?
Сау дуня бла талашама,
Гузабагъа къалдырып.

Тилни, адетни даулайма,
Адамлагъа чамланып,
Бу жашаудан не сурайма,
Тюзню, терсни айырып?

Кимме мен даучу болурча,
Бирде оза мардадан,

Оюм этип багъаларча,
Кёпню излей адамдан?

Кимме, эт деп юйретирча,
Юлюш этип акъылдан,
Тюзню, терсни кёргюзтюрча,
Мен чакъырып ызымдан?

Бир билимсиз къара киши
Даучу болуп дунягъа,
Кёрюнеди сёзюм эриши,
Айтсам, кьоя кьаугъагъа.

Хар затха да болуп ишим
Ашыгъама дауларгъа...
Жюрегими этип кирши,
Ауруу къоша ауруугъа.

Соруула бла инжитеме
Мен къыйынлы жанымы,

Сагъышла бла терк жетеме,
Тынч бузама антымы...

Бир къыйналсам, ант этеме,
Чыгъармам деп сёзюмю,
Да антымдан тынч кетеме,
Хорлаялмай ёзюмю.

ГЮНАХЛЫМА

Гюнахлыма да кечгинлик тилейме,
Гюнахсыз тилерми Сенден кечгинлик?
Гюнах этсем, аны бла билеме,
Сен жаннга къалай татлыса кечмеклик!

Къарыусузма Аллах, къаты сурама,
Хорламазма бу дунияны алдаун,
Умут эте, жаныма тынч табама,
Гюнах этсем, гюнахымы сылтаун.

Бир жангылсам, тобагъа къайтама,
Да къайтмай неди мени амалым?
Намазымда сажделени созама,
Кёз жашымдан жибигенди сакъалым.

Жангылмазлыкъ, баям, туумай къалгъанды,
Да тууармы, арсарлыма мен анга.
Жалгъан дуния сынаугъа аталгъанды,
Жангылмам деп, гюнах алма жанынга.

БУ ЖАЛГЪАН ДУНИЯНЫ

Бу жалгъан дунияны, мен суйюп жүрекден алгъышлайма,
Хар бир зат да манга багъалыды, сыйлыды алай.
Мамырлыкъ-ырахатлыкъ мен жерни башына багъышлайма,
Хар кюнде да дуния уянсын, шошлукъгъа тынгылай.

Да ёзюм ючюн туйюл, жашаудан мен кёпнюмю сурайма?
Дунияны суйгенден, мен хазырма суйюп ёлюрге.
Мен кетсем кечеге, анда кёрмей къалсам, къыйналлыкъма,
Излерикме алай, жангыдан дунияны кёрюрге.

Да кечерсе, Аллах, гюнахлыма, барын да билеме,
Менде жокъду терслик, суймеклик къарыулуду менден.

Йа Аллаху, Сен кеч, Кечиучюсе, Жумушакъса, тилейме,
Кечмеклик дунягъа, адамгъа да тилейме Сенден.

Мен бир жан, бир инсан, жашадым ёмюрню бир таулуча,
Жер сюрдюм, кышлыкъда, шырхыда тюбедим танглагъа.
Сен бир зат да тапмазса менде махталып айтылырча,
Тергелмезми мени кюрешим адамлай къалыргъа?

Манга таш атханнга, ызына къайтаргъанма ётмек бла,
Жыйында жарашдым, тенг жолдаш да мен кёп жүрютдюм.
Хар келген къонакыгъа, ашыкдым тюберге тау адет бла,
Мангылай жарыкыны хар затдан да сыйлап кётюрдюм.

Бу жалгъан дуняны мен суююп жүрекден алгышлайма,
Да кетсем да мындан, дуняда ажашыр жүрегим.
Суюючу жүрекни мен билип ханслагъа ташларыкъма,
Мен кетсем да, къалырча суюе дуняны жүрегим.

ЗАМАН

Шайтан жел бла кётюрдюнг да,
Аяусуз бюкдюнг, бурдунг,
Бетим бла керилдинг да,
Акъ къаргъа тюйдюнг, урдунг.

Мырхык кибик жабышханды
Сакъалыма къарларынг,
Къызыл багъыр къорагъанды,
Кёп болду акъ къалайынг.

Къарла къуюп агъартаса
Башымы, сакъалымы,
Таугъа сюрюп арытаса
Талчыкыгъан санларымы.

Заман, сен манга даучуса,
Неди менден излеминг?

Былай къужур ачулуса,
Тап туююлдю ниетинг.

Назик, жумушакъ да болгъанма,
Назикликни сыйырдынг,
Кёп затлагъа сууугъанма,
Жүрегими къатдырдынг.

Тюнгюлмедим мен дагыда,
Ахшылыкыгъа ийнандым,
Мени къушлай таласанг да,
Таукелликге чакъырдым.

Сен бетими ташлатмазса,
Къой, кюрешме керексиз,
Кёлсюз этип къоркъутмазса,
Эталмазса жүрексиз.

БУ ЖАШАУДА МЕН КЪАЙДАМА?

Эрттен намазны къылама,
Къара кофеден уртлайма,
Шинтигиме жарашама,
Сыйлы китапны ачама.

Бир жарым сагъат окъуйма,
Сагъаяма, тынгылайма,
Сагъышлагъа байланама,
Алай эте, аязама.

Компьютерге узалама.
Мен кирдим интернетге,
Ма кьалгъанма сейирге.
Сау дуния бетден-бетге
Хапарлайт эрттенликге.
Ма шуёх манга кьарайды,
Жангы суратын салгъанды,
Бирда жарыкъ ышарады,
Бу сураты алапатды,
Анда кьарап ышарады,
Мында ышарып кьарайды.
Бир шуёхум а туугъанды,
Аны кьалай мадаргъанды?
Баям, бир бек кьыйналгъанды,
Саулай дуния алгъышлайды,
Ол да артха жууаплайды,
Сау болланы ашырады.
Бир нёгерим узакъдады,
Бюгюн ол жолда барады,

Ашханада олтурады,
Суратда ашай турады.
Ма бир тыш адам жазады,
Шуёхлукъгъа чакъырады,
Ёз бетин а жашырады,
Суратдан кьаплан кьарайды.
Бирси шуёх кьол булгъайды,
Алайдагъы кёз кьысады,
Бири уа авто алгъанды,
Бири ёхтемлене кьарайды.
Ма мында кьатын эри бла,
Былайда уа эр кьатын бла,
Бу олтуруп киштиги бла,
Ол – кьолунда шишлиги бла.
Мен кьарайма, кьууанама,
Хар бирин да алгъышлайма,
Бу жашауду – ангылайма,
Бу жашауда мен кьайдама?

ТАТЛЫ АШАРГЪА СЮЕМЕ

Татлы ашаргъа сюеме,
Субайлыкъны да излейме.
Мухар кьарын тыйылмайды,
Эт териге сыйынмайды.
Нек болмайды да алай,
Мен суюгеними ашай,
Субай санлылай кьалырча,
Эл да манга сукъланырча?
Кьыйнайды бизни бир зат,
Ызындан келе азап.
Баш кьайгъыбыз – не ашаргъа?
Экинчи – кьалай азаргъа?
Дуния деген – тамаша,

Май да, эт да кёп аша.
Кьарын жауну этме аз,
Бетинг болмаз кибик саз.
Аз тебе да, кёп ашай,
Биз кьайнайбыз тылылай.
Байрамда жашла келелле,
Омакъ чепкенле киелле...
Белбау жетмей беллерине,
Кюлкю салып эллерине.
Кьызла артха кьалмайла,
Излеп, кийим тапмайла.
Мен да субай болмадым,
Бир хычин бла тоймадым.

МЕН КЪОНАКЪ ТЮЙЮЛМЕ

Дуния башында кёпдю бир да,
Ариу да, бай да кьыралла,
Барадыла андан-мындан да,
Умутчу болуп адамла.

Сёзсюз, эркинди хар адам да
Зауукълукъ кёрюп жашаргъа,

Жангыз дуниясын, суюгенича,
Багъалап, омакъ жасаргъа.

Алайды, хау, мен эркин туююлме
Адамны сёзюн этереге...
Аллах, Сен ол кюннге жетдирме,
Ата журтумдан кетерге!

Къургъакъ гыржынымы ашайым,
Тышында бал ашагъандан,
Ол жарлы юйюмде жашайым,
Къонакълыкъда жашагъандан.

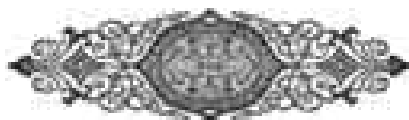
Ата-ананы сайлап алмай,
Болабыз алагъа бала,
Биз тышына кетсек къалдырмай,
Да ким бла жашарла ала?

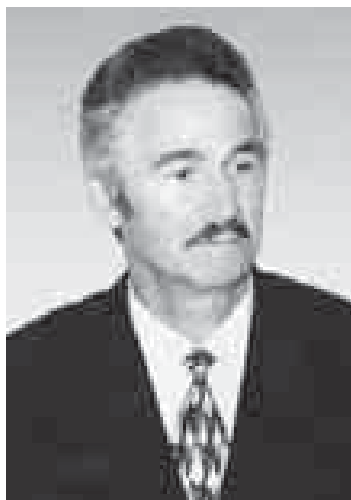
Мында тапхан сыйны тапмазма,
Мен биреуню арбазында,
Тёрде олтуруп къууанмазма,
Бир тыш адамны сыйында.

Кетмем, угъай, мында къалырма,
Мындады ахыр межямым,
Ата журт бла бирге айнырма,
Мында этилир жаназым.

Эй, Алан, Ата журтну сёкме,
Къолайсыз болса да жашау,
Тышына кетип, кирле тёкме,
Сен болма Ата журтха жау.

Аркъамы берип таянырма
Атам таяннган хунагъа,
Мен къонакъ туююл, мен иеме,
Атамдан къалгъан уягъа!

КЪОРКЪМАЗЛАНЫ Аскер

* * *

Ана болуп келдинг адам инсаннга,
Къолларынгда гыржынынг эм бешигинг.
Тилек тилей жаратылгъан хар жаннга,
Жарсуулугъа кенг ачылып эшигинг.

Анданд жашау юзюлмейин баргъаны,
Хар келгеннге бирер ёмюр юлеше.
Анданд сеннге къарам онгмай тургъаны,
Эрикмейин илешгенден-илеше.

Сенден киши тансыкъ алып келмегенд,
Тургъанлыкъгъа кече-кюн да тюбеше.
Заман бла даулашмайын ётмегенд,
Сени ючюн къарт болмазгъа кюреше.

Сабий таууш чыгъып турсун бешигингден,
Гыржын ийис кетмей урсун эшигингден.

* * *

Гокка ханса ушатханлай келдим сени,
Ушайса да, саудан гокка терекге.
Кюнден мууал болуп тургъан гюллени
Тирилтеди сенден тюшген келекке.

Жюрегимде бий этгенлей келдим сени,
Анга берип тураса да сен ашау.
Сен иеси болуп сейир сезимлени,
Аны ючюн татлы болгъанд бу жашау.

Танг алагъа ушатханлай келдим сени,
Жангы кюнню ача келген эшигин.
Эрикдирмей сан-санаусуз ёмюрлени.
Тебиретгенлей сау аламны бешигин.

Табындырып келед сеннге хар сонет,
Шо, тилейме, сен мени бир сан эт!

* * *

Танг жарыкъ жангыдан юйюме кирди,
Уянып, сен кирип келгенча болдум.
Энтта ол меннге жангы кюн берди,
Энтта мен жангы умутладан толдум.

Ол жарып келеед, жаулугъу тешиле,
Жаягъы да, сени жаягъынгча, акъ.
Къайынны чачы танг аязда эшиле,
Кеси-кеси бла эте эди ушакъ...

Насыплыма: юсюме жарыкъ танг атды,
Энтта биягъынлай туберикме сеннге.
Орунун кюннге къоя, толгъан ай батды,

Келди жангы кюн, къучакъ жая кенгнге,
Аллахха шукур, ол энтта уятды,
Сени тансыкъларгъа жол ача меннге!..

* * *

Шошлугъунда жайгъы кече араны,
Къайын жоппуда жырлай эди булбул,
Ол ауаз къозгъай жүрегимде жараны,
Акъылымы этип къойду жесир, къул.

Андача бар ариулугъу дунияны,
Жюрегими сейир халгъа кийирди.
Къылларын а, назик къылларын аны,
Башха болмай, халыныча, ийирди.

Арабыздан жанлап баргъан жилтинни,
Жангыртды да ийнам, къарыу тежеди,
Жерде жукъгъа бойсунмагъан суймекликни,
Не шерият, неда жорукъ тыймаз деди.

Эшитдирип турса эди ауазынгы ол булбул
Жашаууму ашырырем болуп анга жесир, къул!

* * *

Махтау сеннге тау миллетим ёмюрге,
Ёмюрлюкге тарихдеди сени атынг.
Сен туугъанса негер болуп темирге,
Миллетлеге юлгю болгъанд тау хатынг.

Онбир жигит барды сенде, онбир чюй,
Сени таулу гюрбежингде чыныкыгъан.
Нарт тешюнгде энтта аллай кёп чюй тюй,
Къызыл отха кирип, аз да кюймей чыкыгъан.

Бири жерде, бири кёкде сермешгелле,
Сени ёрге байракъ этип кёлтюре.
Жолларына от гезенек эшгелле,
Ёлюм излеп келгенлеге ажал юре.

Жанларын да аямайын кюрешгелле,
Бзларында къалгъанлагъа жашау бере.

* * *

Кёзлеримде жашайдыла кёзлеринг,
Къарамымы эки къатха жити эте,
Аладан кюч, жылыу табып сёзлерим,
Жашайма мен сени татлы эркелете.

Аладыла ашхылыкыгъа юрете,
Жюрегими этген таза, жумушакъ.
Ала дайым ариулукыгъа тюбете,
Меннге гюлча керюнеди чыгъанакъ.

Не къадар йнакылай жашай эсем да,
Келеме бир тансыкъ алалмай сенден.
Кече-кюн тюбеше тура эсем да,
Кергенча болгъанлай узакъдан, кенгден.

Къоркыгъанлай жашайма насыплы эсем да,
Ала бир бирлерин кёрмей къаллыкык кюнден.

* * *

Бу эки ат ушагъанча бир бирине:
Жашауда да кёп затлары ушайла.
Билмейдиле арый, тала, эрине,
Кече-кюн да тынгсызлай жашайла.

Бири кийик излей-излей тюзде, тауда,
Ол кеси да ушап къалгъанд кийикге.
Бири тангын атдыргъанлай сагъыш ауда,
Талпып жашайд хаман ёрге, мийикге.

Бири кёзге кьачан не зат тюшед дей,
 Хазыр тутад сауутуну сампалын.
 Бири тутхан магъанасын башда элей,
 Уулагъанлай, акъ кьагъытха кьаламын.

Бир башхалыкъ: уучу жан алыучуду,
 Жазычу уа сёзлеге жан салыучуду.

* * *

Гокка хансчыкъдан тющдю чыкъ тёнгереп,
 Сыйдам бетинде кьоя мылы ыз.
 Ол кьойду жанымы сагъышха бёлеп,
 Кёзюме кёрюнюп жылай тургъан кьыз.

Тиширыу жыласа тыхсыйд бютеу жер,
 Бар сабий бешик ынгырдайд кьалмай.
 О, жазыу, анагъа бир рахатлыкъ бер,
 Ол жашайд бизни ючюн, арымай-талмай.

Тиширыу ышармыш, тиширыу кьарам,
 Къарыу-кюч табып жашайбыз сизден.
 Сизсиз жашауда болмаз эди дам,
 Татлы сёз жокъ жерде бир «ана» сёзден.

Сакъ бол, анам!» – деп, тил ачхан адам,
 Жыламукъ тюшмесин тиширыу кёзден.

* * *

Жюрегими хорлаялмад акъылым,
 Кёп кюрешдим тыялсам деп кесими.
 Женгалмадым аны назик бир кьылын,
 Не жашлыкъдан тюнгюлмеген эсими.

Айтыу барды кьарт болмайды жүрек деп,
 Чарласам да, болдум аны шагъаты.
 Ол чабышды, сенден жылы сёз излеп,
 Толурму экен ансы этген мураты?

«Огъай» бла «хону» тутуп арасын,
 Бир жанына ауалмайын тураса.
 Жюрегими кьыйнап тургъан жарасын,
 Башха болмай, гырмык этип бураса.

«Огъай» эсенг, кесгин кес да, кери эт,
 «Хо» эсенг а, гырмыгынгы седирет.

* * *

Бу тоюмсуз кезлеге не этейим,
Сорушмагъан, энди талдыкъ, болдукъ деп.
Ариулукъну кёрмей къалай ётейим,
Сезимими къозгъап турса ол, чимдеп.

Не этейим бу тынгысыз жүрекге,
Мадарына кёре рахат болмагъан.
Жашай, жашай мууал болгъан тёнгекге,
Къозуп турмай, бир сабырлыкъ салмагъан.

Арабыздан жанлап баргъан жилтинни,
Жангыртды да ийнам, къарыу тежеди.
Жерде жукъгъа бойсунмагъан сүймекликни,
Не шерият, неда жорукъ тыймаз деди.

Эшитдирип турса эди ауазынгы ол булбул,
Жашаууму ашырырем болуп анга жесир, къул!

* * *

Тангымса сен атып келген, бозарып,
Ызын сюрте келген къара кечени.
Чыгъыучанса мени аллыма къызарып,
Ол адет а – таулу къызны баш эни.

Ийнагъыса толуп чыкъгъан айны сен,
Акъ къоюнуна бёлеген тау ауушну.
Дайым къайын жоппучукъну ичинден,
Илешдире чыкъгъан булбул тауушну.

Кече орунума кирип келген тюшюмсе,
Кесинг билмей, сейир сезим сынатхан.
Жашлыгъымда жетмей къалгъан юлюшюмсе,
Насыбым: «Ма, тоюмсуз» – деп узатхан.

Тынгы бермей тургъан жүрек тиегимсе,
Къабыргъамда оруну ачыкъ иегимсе!

* * *

Алан атлы, къуш къанатлы Къарачайым,
Бай тарихли, тюз иннетли, кенг жүрекли,
Сен жулдузлу чууакъ кёкде толгъан айым,
Тау этекде чыныкъгъан тау кёкюрекли.

Ёхтемлигинг, ётгюрлюгюнг биргенгеди,
Шохлукъну да оюлмазлыкъ къаясыса.
Тюзлюк сениге къанынг бла берилгенди,
Жигитлени, жигерлени уясыса.

Зарлыкъгъа да, тарлыкъгъа да тубей келген,
Артыкълукъгъа, зорлукъгъа да тѣзе билген,
Къыйын кюнде азатлыкъдан тюнгюлмеген.
Сен аллайса, разы болуп жүрегинден,

Къонагъына арт къабынын эки бѣлген,
Кѣгет узакъ тюшмейд дейле терегинден.

* * *

Сениге кѣп айтмаз сѣзюмю айтханма,
Сокъуранама бек кѣп затыма.
Жарым жолдан ызыма къайтханма,
Жалын жакъдырып жарыкъ атыма.

Бюгюнню гурушханг сагъайтханды,
Тохта демейин тыйгъанды мени.
Жазгъан аз сѣзюнг кѣп зат айтханды,
Кеч, мындан ары къыйнамам сени.

Тазалай къалсын энди эки ара,
Сен учхара сѣз эшитмегенча,
Жаралай турса да мендеги жара.
Тилейме, кѣрюнме менден безгенча,

Тубешсек, тѣзюп, ышарып къара,
Мен битмей къалгъан ишге тѣзгенча.

* * *

Беш жыл ётдю жүрегими тырнагъанлай,
Бирер тюрлю ызын къоя, хар бириси.
Сен жылытмай, мен унутмай, талпыгъанлай,
Хыны этип, суутмадынг бир игиси.

Къызгъанмайын келдинг жылы къарамны,
Ол къылыгъынг ючюн: «Сау бол!» – дейме санга.
Докторуну жылы сѣзю аругъанны,
Кѣллендирип умут берип турад анга.

Мен да алкын тюнголмейн жашайма,
Кёл эте да, алдай кеси кесими.
Ма ол кыйын ауруганнга ушайма,
Ашхы умутла кьоюп кетмей эсими.

Тарыгыуум туюмчекни тешалмайын,
Кьюлагынгдан жүрегинге тюшалмайын.

* * *

Жолгъа чыкыган бир кышхы кюн ююмден,
Кьонган эдинг жүрегими төрүне.
Жылы кьарам толуп татлы сезимден.
Бар ариулукъ ол кьарамда көрүне.

Жүрегими толган айча жарытып,
Насып меннге ачхан эди кьучагынын.
Башымда бар сагышымы кенг атып,
Эге сала жашаууму бир чагынын.

Ол чакъ кьайтхан кибик болуп ызына,
Терек жазда чакыганча акъ кийинип,
Ол кезюуге мен жангыдан кызына,
Эс ташладым суюмюнге суююнуп.

Кьаудан чагып, кез туурамда болду гюл,
Шынкьарт болуп жанды суууп турган кюл.

* * *

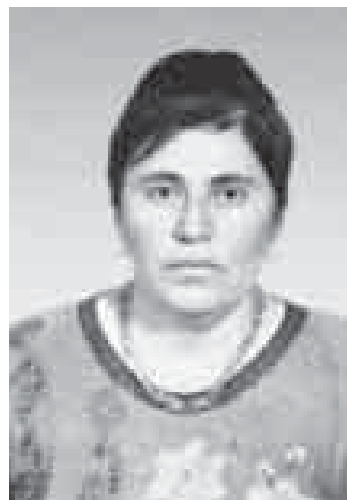
Автобуса кирди кызычыкъ сылжырап,
Адамланы ары-бери чирките.
Окьуп чыкды ичин жангыз бир кьарап,
Бир айтханны эки айтып, тынч эте.

Тобукьладан ёрге чыгып чепгени,
Теберед кесинден хар адамны.
Юсюнде жокъ таулу кызыны бир эни,
Бояу бузуп Аллах берген кьарамны

Чайырын да бир жыя, бир чыгъара,
Элге жетди жаякъ таууш этгенлей.
Жити кезле хар киргеннге битгенлей.

Адеплеге келтирирча ол кемлик,
Кьайсы ана берген болур эркинлик?..

БУДАЙЛАНЫ Малика

ТИЙМЕ СЮЙМЕКЛИГИМЕ

Нек ийнанама санга?
Ма сен алдай тургъанлай,
Сёзлеринг бош чакъыра,
Къуру тирмен бургъанлай.

Тийме суймеклигиме,
Бийикде турмагъа къой,
Умут тенгизде жюзе,
Сезимимде барад той.

Тийме суймеклигиме,
Ол – жанымы да жаны,
Тилегими эшитмейин,
Этме мени жаралы!

СЮЕМЕ ДЕЙ, ЖЕРГЕ КИРСЕМ

Сени менден сыйыргъан,
Узакъ этген кимди, ким?
Къадарымдан сууургъан,
Алып кетген кимди, ким?

Иймегенме, туура, адам,
Не айтыргъа билмейме,
Насыбына туурадан
Къарап тургъан бир менме.

Жазыудан умут эте,
Сыфатынгы эсгере,
Къарча бир кюнлюм бетде,
Эрип кетсем, кёз кёре,

Не сени сюеме дей,
Мен къара жерге кирсем,
Ийнанмазмыса да, хей,
Мен сени ючюн ёлсем?

СЮЙМЕКЛИК КЮЧЮ

Бюгюн къанат бергенсе,
Учаллыкъма бийикге,
Тенг болду женгиллигим
Тауларымда кийикге.

Насып да, суймеклик да
Сыйынганча атыма,
Ариу жумушакъ айта,
Таукел келдинг къатыма.

Жулдуз кече, бай кече,
Ай, тереземден къарай,
Чачымы сылай эди,
Хычыуун эди къалай!

Ай саламынгы алып
Келтирген кибик манга,
Тансыкълай эдим аны,
Жоралай эдим санга.

Бу бир ачыуунгду дей,
Кечигип жилигъаным,
Къалай хычыуун эди
Чачымы сылагъанынг!

Сейирсинмесин инсан
Бу сезимни ишине,
Ким хорлатмаз дуняда
Суймекликни кючюне!

Суймеклик чагъырындан
Бир тартхан бек баз болур,
Анга бир хорлатмагъан
Дуняда бек аз болур.

СЕНСИЗ АТХАН ТАНГЛАРЫМ

Кечеле сакълауда оздула,
Тангларым да сенсиз атдыла,
Хар кюнде да къарай аллынга,
Кюнлерим да мудах батдыла.

Кюнлени кечеле алыша,
Алай бла ёмюр ашыра,
Жюрекде болгъан затланы,
Сенден окъуна жашыра.

Жашау а кеси ишин эте,
Жюрекни жашлыкъдача элте,
Кюнле бла ёмюр да ёте,
Жылла уа бютюнда кете.

Келир жюрекге жашлыгъынг,
Заманны артха къайтарсанг,
Айтылмай кългъан сёзлени,
Жангыдан манга айталсанг.

* * *

Биреуню бушууна кюлгенлени да кёрдюм,
Биреуню ышыгъына киргенлени да кёрдюм,
Сюркелип, болушургъа келгенлени да кёрдюм.
«Не ишим барды, ёлсюнле!» – дегенлени да кёрдюм.

* * *

Къыйын болса да дуняда
Къорууланыу да жаудан,
Кёрмегенме къыйынлыкъ
Дуняда жалгъан даудан.

СЕН КЪАДАРЫМДА БАРДА

Ауазынг эшитилди
Боз тангымы агъарта,
Жылытхан кюн – дуниям,
Сен къадарымда барда.

Бармакъ учум жылынады
Атынгы жазсам къарда,
Жыр жарыкъ жырланады
Сен къадарымда барда.

Къара, сокъур ашхамым
Жетген эсе да тарда,
Дуняча кенгди жюрек,
Сен къадарымда барда.

Боз туман, айсыз кече,
Жангызлыкъ – бары жолда,
Жокъ болурла, кетерле,
Сен къадарымда барда.

ЫЗЫНГА КЪАРАЙ БАРАСА

Не кѣп узатсакъ да къолланы,
Бир бирге жеталмай а къалдыкъ.
Къол бирге къошармы жолланы,
Къолладан ёталмай а къалдыкъ.

Сен тейри жарыгъында – узакъ,
Чыгъарыкъ жолунг а тикди, ёр.
Мен да, саз ауанагъа ушап,
Ызынгдан ёрлеп барама, кѣр.

Не бек жан атсам да ызынгдан,
Не бек узатсам да къолуму,
Не туталмадым ауазынгдан,
Не билялмагъанма жолунгу.

Сен артха къарай бараса.
«Къайт, кетме!» – чапмазма таралып.
Жолубуз эки айрыды, айт,
Ким къысхарталлыкъды араны?

Арабыз жууукъча кѣрюне,
Ма озуп бараса булутлай.
Къадарны чыкъмазса тѣрюне,
Артха къарай бараса, атлай!

СОРГЪАН ЭДИНГ МАНГА

Къайдан келди бу сезим,
Мен ёмюрде сезмеген?
Ким болуп келдинг манга,
Мен аллай бир тѣзмеген?

Манга салгъан отунгу
Къызыуун сезермисе?
Ол от санга кѣчсе уа,
Сен анга тѣзермисе?

Жылыу берген отумдан
Ачы сууукъ урурму?
Жылтырауукъ жулдузум
Манга жарып турурму?

Жарыкъ жаннган жулдузум,
Ёчюлмегин ёмюрге!
Сен салгъан отда жанып,
Ушамайым кѣмюрге!

Анна Хапцева КъМР-ни кырал телевидениясында 20 артыкъ жыл ишлейди – къабарты бериулени жалчытхан редакциясында.

Ол, Иваново шахарда окъуп, къумач сокъгъан усталыкъны, ызы бла Москвада гуманитар академиясында юристни дипломларын алгъанды.

Анна Россейни журналистлерини Союзуну члениди. Назмула жазып эрттеден бери кюрешеди. Аны жазгъанлары республиканы газетлеринде, бизни журналда да басмаланып тургъандыла.

Анна ХАПЦЕВА

* * *

Къалын кырдыкда башында,
Къабакъ эшик табада,
Эски тёммек кёрюнеди
Биз жашагъан орамда.

Заман аны къыйнагъанды,
Жаууну, жели талап,
Ол «шинтикде» олтургъанды
Арыса, анам сайлап.

Жыйырма жылны тургъанды
Анама ол «къул» болуп...
Келди чёрчек сабийлигим
Кёз аллыма, къубулуп.

Сансыз тёммек ол не болур
Жюрегими бийлеген,
Аны керти магъанасын
Чыгъар дейме билмеген...

Эски «шинтикни» кёрюрме,
Ол анам олтуруучу,
Ол умут бла келирме,
Ишден, дауурдан къачып.

Жилямукъдан къарам тола,
Агъач тылпыуун кюсей,
Умутлу, жарыкълы бола,
Озгъан кюнлени излей.

Ата юйюм шошайгъанды,
Къартайгъан тёммек къайда?
Къарындашла да къайдалла?
Ата-ана жокъ мында.

Сагъышла бийлей, атлайма
Къоншуну къарамында,
Озгъан кюнлени къатлайма
Тансыкълы къылымда.

Энди уа жиляп барама
«Шинтикни» къадарына,
Тенг къызыма жилягъанча,
Айырылгъанча андан.

* * *

Да чарсха ушагъанчады заман,
Ол алдауду, анга ышанырча адам,
Кюл бетли болуучуду сыйлы накъутум,
Эриши бет алып мени ышарыуум.

Бу дуня алдагъанды, менича кёбюн,
Шош аяз келтирсе да, тангда насыпны,
Ашхамгъа жетгенди ол, бузгъанча антын,
Сыйырады, антсыз, насыпны юлюшюн.

Ангыларча халын дуняны ким чыгъар,
Кюрешсенг да, хазна ангыларса аны,
Чарх тутуп, жангыдан адетин да къатлар
Сангырау мискинлей, эшитмей инсанны.

Бергенин, аягъанын да къыстау унутур,
Сууутур адамда ол татлы умутун,
Эриусюз ол жаяр къарадан жабыуун,
Огъурсуз бет алып, ол этер къууумун.

Укуну кёзлерича, отдан кёзлери,
Адамны жашауу – уучуну къолунда,
Къадарны китабы эшитдирмез сёзлерин,
Биз тюшебиз чархны аяусуз жолуна.

Къарыулу да бирде ажашады жолдан
Чарх бурады аны тохтаусуз бурууда,
Къарыусуз инсанны уа, аяп онглудан
Онглуну ол элтип, кызыуну къапдыра.

Ажашады адам, игиге ийнанса,
Дунияны белгисин ангыламай къалса,
Да къадар айырмаз ахшысын, аманын
Ол этеди сансыз дунияны адамын.

* * *

Болмаса нёгерлерим кёп,
Тюбегенде, сормай ётмезле,
Нексе мудах? Не болгъанды деп,
Кёзлеринг алгъынча кюлмезле.

Ойнасам, айтсам да кертини,
Жюрегими бирда ачалмам,
Къадарымы мен ауур жюгюн
Таудан таугъа кесим элталмам.

Жашау жолу болмайды сыйдам,
Заман аяздырып кюрешсе:
«Сакъ бол», – десе, мен ёхтем адам,
Озама аны, жолун кесе.

Энди уа жюрегим шошайып,
Ташдан къаты болгъанча, азып,
Болгъанча, керти да, къадама,
Ууалгъанды, ачысын къабып.

Къозгъамайды энди жилямукъ,
Бетими тузлу суу ашамаз,
Таркъайгъанды энди ол къудукъ,
Къургъакъ сёзден бирда уянмаз.

Тюзлюгюмю кеч ангыладым,
Мен айтырма, жашаугъа, кюйюп,
Эриусюзге сен мени туююп,
Сени кесиме жарсылалмам.

Жюзжыллыкъ эмен да чыдамаз,
Сынар ол, назик сырыйналай,
Сени суйген антым къууанмаз,
Сур бетингде ол жууап тапмаз.

МОТТАЛАНЫ Светлана кёчюргенди

ТЕПСЕРГЕ ДЕП ТУУГЪАН ЭДИ

Бир тюрлю даулашсыз, жашчыкъ ол заманда тамбласыны юсюнден сагъыш этмегенди. Жаланда фахмучугъуна, тойлада, таматала тилеп, ортагъа чыгъарып тепсетгенлерине, къолчукъларын, къуш къанатларыча, кенгге керип, эки аягъы жерге тийгенин кеси да хазна сезмей, аякъ бюкгенине къууана жашагъанды ол. Тенглерини арасында намысы бийикде жюрюгени, устазла, башха эллиле махтагъанлары хычыуун кёрюнгенлей жашагъан эсе да, кесин бирсиледен алгъа салмагъанды. Аны къой, таматала угъай да, тенглерери айтхан жумушну окъуна андан алгъа, андан тынгылы киши да тындырмагъанды. Ол ышаны ючюн да суйгендиле адамла Мутайны.

– Исмайыл, жашчыгъынг аман кёзден къалсын, бек залим тепсейди, – деген сёзле да тюрлендирмегендиле Улбашланы гитче Мутайчыкъны ариу халын, намысха, тенгге сакълыгъын. Аны атасы Исмайыл бла анасы Салихат, ётюрюк жарамаз, жашчыкълары бла ёхтемленгендиле. Тойгъа чакъырылсала, Мутайны биргелеринден айырмаучулары да ол себепден эди. Сёзсюз, ала да жашлары адепли адам болуп ёсеригин жалчытыр ючюн, къолдан келгенни этгендиле. Шаурдат элни, анда табийгъатны ариулукълары да, къобуз таууш да ата-ана ауазына къошулуп, жашны алгъа учундургъандыла. Малкъар ауузунда тойланы кёбюсюнде къобуз сокъгъан Къазийланы Билял болгъанды.

Кюнлени биринде, отузунчу жылланы ал кезиуюнде, Мутай арталыда эсинде болмагъан жолоучулукъгъа атланады: жашны фахмусуна бюсюреген эсли адамла, аны Шаурдат элден Нальчикге келтирип, Ленинчи окъуу шахарчыкъда школ программа бла окъутхан да эте, тепсеуге кёл салып юйретедиле.

Ол заманда, 1933 жылда, ВКП(б)-ны Къабарты-Малкъар обкому бла облисполкому окъуу шахарчыкъда миллет тепсеулени студиясын ачаргъа, ызы бла уа аны мурдорунда халкъ тепсеулени биринчи ансамблин къууаргъа оноу этген эдиле. Айтылгъан сёз жашауда мычымай бардырылады – аллай ансамбль къуралады, аны таматасына Рахайланы Якуб салынады. Улбашланы Мутайны тепсеу искусствону кенг жолуна атландыргъан да бек алгъа ол болгъанды.

Элли жашчыкъгъа ара шахарда хар зат да сейир эди: юйле – уллула, орамла – кенг, адамла уа – кёп миллетни келечилери. Жыл санлары

келген эр кишилени бла тиширыуланы окъуу шахарчыкъда дерслеге жүрюгенлери да бир къужур кёрюнеди Мутайгъа. Аны насыбына, не окъууда, не тепсеулеге юйрениуде жунчумайды, бери келгенине сокъуранып, юйге да тартдырмайды. Алай Шауурдатха уа бек тансыкъ болады. Кертиди, аны кёре, ата-ана, башха жууукъла да Нальчикге терк-терк келедиле.

Къалай къууанчлы эдиле аллай кезиуле. Алай 1933 жылны кюз артында ансамбльни биринчи концертин кёргюзтгенлерини къууанчын а жаш ёмюрде да унутурукъ туююлду. Къаллай бир кёп адам жыйылгъан эди ансамбльни тоюна къараргъа! Республиканы оноучулары да – анда. Улбашланы Мутайны, онжыллыкъ таулу жашчыкъны, тепсегенине уа концертге келгенлени барысы да ёрге туруп, къарс ургъанларын кёпле бюгюн да эслеринде тутадыла. Ол ингирде къалай насыплы эди Мутай!

Андан сора ансамбльни адамлары кеслерини ишлерине бютюнда уллу жууаплылыкъ бла къарайдыла; жангы тепсеулеге кёл салып юйренедиле. Была 1935–1936 жыллада Владивостокда, Иркутскде, Челябинскде, Свердловскде, Самарада, Саратовда, Москвада, Ленинградда болуп, ол жерлени халкъларына сейирлик тепсеулерин кёргюзтгенлеринден сора, атлары сау къыралгъа айтылады. Москвада болгъанларында, ансамблибизни концертлерине къырал башчыла, культураны, искусствону, адабиятны айтхылыкъ келечилери да къарайдыла, Максим Горький бизни ансамблибизни артистлерин къонакъгъа алады. Хар жерде да бек уллу хурмет Улбашланы Мутайгъа этиледи.

1937 жылда Советлени СССР-ни биринчи Конституциясын кѳабыл этген VIII съездини делегатларына Москваны Уллу театрында концерт кѳргюзтюледи. Ары Кѳабарты-Малкѳарны тепсеу ансамбли чакѳырылгѳан эди. Анда да Улбашланы Мутайны фахмусуна берилген намысны чеги жокъ эди.

1938 жылда Мѳчюланы Кязим, Нальчикде ансамбльни кезиулю концертлеринден бирине кѳарап, «Тойчула» деген ат бла сейирлик назму жазгѳанды. Анда быллай тизгинле бардыла:

*... Кѳарап, усталыгѳыгѳызны кѳреме,
Бек кѳууанып, сизге махтау береме.
Тепсеу – дуняны кѳууанчыды, сезгенме,
Сизни ючюн бу сѳзлени тизгенме.*

Жарсыугѳа, Улбашланы Мутай жашауунда кѳп учузлукъ, жюрек кѳыйынлыкъ да сынагѳанды. Кѳчгюнчюлюкню заманында, 1945 жылда Кѳыргѳызстанны ара шахары Фрунзеде «Кавказ» деген ансамбль кѳуралады. Бизни миллетни фахмалу адамлары: Улбашланы Мутай, Кѳчмезланы Шерифа, Кѳумукъланы Зухура, Боташланы Исса да тохтайдыла анда ишлерге. Тепсеуле, концертле – кѳыйынлыкъланы аз-маз сынтыл этерге болушхан кѳууанчла. Алай 1946 жылда МВД-ны буйругѳу бла «Кавказ» жабылады. Андан сора Мутай да, аякъ кийимле тикген фабрикагѳа барып, анда жангы иш усталыкѳгѳа юйренип, баш кечиндириуню мадарын этеди.

Искусствода кюч уллуду, аны гунч этер онг жокъду. Мутай 1952 жылда той-оюн кѳауумланы Фрунзе шахарда бардырылгѳан республикалы эришиулеринде тепсеп, халкѳны тамашагѳа кѳалдырады. Анга кѳобуз сокѳган а Омар Димаев эди, чеченли жаш.

* * *

Туугъан жерни жылыуу Улбашланы Мутайгъа кюч-къарыу береди, фахмулу жашны алгъа учундурады. Ол 1957 жылда Къабарты Россейге кеси ыразылыгъы бла къошулгъанлы 400 жыл болгъанына аталып, Москвада Уллу театрда бардырылгъан къууанчда тепсегенинде, дунягъа жангыдан туугъанча болады. Мутай ол кюнню 1933 жылда ансамбль биринчи концертин кёргюзтгенде сынагъан къууанчы бла тенг-лешдирирге бек суйюучю.

Андан арысында Улбашланы Мутай, «Кабардинка» къырал ансамбльни художестволу башчысы болуп, жыйырма жыл ишлегенди. Ансамбльни тойчулары Мутай юйретген тепсеулени Совет Союзну кёп республикалырында, областьларында бла крайларында, тыш къыраллада да кёргюзтгендиле. Хар жерде да Улбаш улуну фахмусуна, билимине, адамлыгъына баш ура эдиле, хурмет эте, жүрек ыразылыкъларын айта эдиле. «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбль къуралгъанлы уа, ол этген ишге былай, бош, ат башындан багъа бичип къояргъа жарарыкъ туююлду. «Балкарияны» къуралыуу, ол хазырлагъан эм кёргюзтген тепсеуле миллет искусствобузну тарыхыны бек жарыкъ бетлеридиле. РСФСР-ни халкъ артисти, «Балкарияны» художестволу башчысы Улбашланы Мутай, миллет тепсеулирибизге жангыдан жан салгъан адам, ёмюрлени халкъыбызны ёхтемлиги болгъанлай турлукъду.

Бусагъатда «Балкарияны» аты саулай къыралда окъуна бек иги ансамбльлени санында айтылады. Тепсеу искусство дуняда жашагъан миллетлени барысыны тиллеринде да бек уста сёлешеди – анга тилманч керек болмайды. «Балкарияны» тепсеулерине Тюркде, Францияда, Германияда, Бельгияда, Польшада, Голландияда да, тюз Малкъардача, жарыкъ къарсла бла тюбегенлери ол оюмгъа шагъатлыкъ этеди. «Тепсеу – дуня къууанчыды», – деп, Кязим да андан айтханды.

Мутайны фахмусу, усталыгъы, тепсеу искусствосу, поэзия шауданыча, «Балкариябызны» даражасын ма аллай бийикликге кётюргенди. Ол барыбызгъа да насыпды, сыйды.

ЖАРНЕС УЛУ

Жыр сауыга – хан сауыга

Этчеланы Шарафутдинни жашы Музафар – малкъар жыр искусствобузну белгиси болуп келгенли иги кесек заман озгъанды. Бюгюн бизни музыкабыз, иги кесек жырларыбыз да аны аты бла байламлыдыла.

Халкъыбыз сюргюнден къайтханда, межам-журт къайгылы болуп, аякъ юсюне турургъа, мюлк жюрютюрге итине эдиле. Аланы араларында Жеттеланы Мустафирча, Байчеккуланы

Абидинча фахмулула, бир тюрлю бир искусство жаны бла бийик билим алыргъа ашыкъгъанла аз эдиле. Жырлагъанла да алай – Отарланы Омар, Алтууланы Зоя, Жанатайланы Исмайыл, Беппайланы Сергей. Болсада бар эдиле! Аланы ызларындан келгенле бла ара уа бир кезиуде бирда уллу болгъан эди.

Ма ол заманда къайтхан эдиле, Краснодарда Культура институтну бошап, Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина Нальчикге. Ала келгенлей, жырладыла ёсе келген сабийле.

Къобузчу къыз Таукенланы Халимат бла Этчеланы Шарафутдин Къыргъызстанда бир юйюрлю болгъандыла. Музафар а 1962 жылда Огъары Жемталада туугъанды. 1973 жылда, ол ючюнчю классда окъугъан заманда, фахмулу сабийлени айыра айланнганда, культура министерствону комиссиясы Музафарны да сайлагъаны ахшы белги эди.

Школ билимни ары айырылгъанла, таулуладан – жыйырма бла сегиз, къабартылыладан а – элли төрт сабий, тюшге дери 6-чы школда окъуй эдиле, тюшден сора уа – 1-чи музыка школда. Анда Музафарны къобуз согъаргъа Владимир Жуков бла Григорий Гетигежев юйретгендиле. Музафар сохталадан бири эди.

Музыка школну жетишимли бошагъан сабийлени арасында Этче улун да музыка училищеге ётдюредиле. Анда таулу жаш халкъ музыка инструментледе согъаргъа юйретген бёлюмге тюшеди. Аны тауусуп, 1982 жылда Этче улу Краснодар шахаргъа барады. Анда аны таныгъан, билген да жокъ, жаланда кесине ба-

зынган адамны атламы эди ол. Жаш болса да, баш эди Музафар. Окьюуда да алда баргъанладан болуп, «Юность Кубани» деген ансамбльде да ишлегенди. Аны биргесине кыралны кёп жерлеринде болгъанды, концерт программаланы кыуаргъа, бардырыргъа да юйренгенди. Тамам ол заманда жаш музыкант оркестрге малкыар макъамладан жарашдырылгъан фантазиясын жазгъанды. Ол чыгъармасы бла Краснодар крайда эришиуде биринчи жерге да чыкыгъан эди. Диплом ишин да Музафар аны юсю бла кыуаргъанды.

1987 жылда Нальчикге кыайтханда, аны ишлерге Кыабарты-Малкыар радиогъа чакырадыла. Алай бла, урунуу жолун ол анда суратлау-музыка бериулени редакциясыны таматасыны кыуллугъунда башлагъанды. Ол профессионал кёз бла кыарап, биринчи миллет жыр искусствобузну фондун толтурууну кыолгъа алады. Аны бла бирге элдеде, шахарлада халкы фахмуланы излеп, аланы радиогъа чакырып, музыка инструментлени сокыдуруп, жырлатып, элек бла сюзгенча, фахмулу жаш адамланы айырып, ала бла ишлеп башлайды. Тилибиз келишген тюрк миллетле жашагъан республикала бла байламлыкы кыурап, Россейни иги кесек регионларына элтип, аланы жырлатады. Ким да сюйген «Салам алейкум!» атлы автор программасын да Музафар ал жыллада кыуаргъанды. Ол программа бла кёп жерледе болгъанды, не заманда да хорлам бла кыайтып, халкыын ёхтем этип, кыууандырып тургъанды. Ненча жангы ат айтдыргъаны уа! Тёппеланы Алим, Таукенланы Жаннет, Таукенланы Марзият, Текуланы Амур, Атмырзаланы Элдар, Хасайтланы Руслан, Кыююкланы Аслан, Аппайланы Ислам бла Алим, «Иман», «ААА» ансамбльле...

«Салам алейкум!» халкыла аралы фестивальлагъа кыатышып башлагъаны саулай малкыар халкыны кыалай кыууандыргъаны эсибиздеди. Аны проектине кыатышыргъа сюйгенлени саны жылдан жылгъа ёседен-ёсе баргъаны бла байламлы, «Салам алейкумну жулдузчуклары» деп атап, эришиу сахнагъа гитчечиклени Музафар алай чыгъаргъанды. Ол фестивальны барыуу артдан-артха халкы байрамгъа ётгенди.

Аллай конкурс концертледе жангы жырла керек болгъанлары хакыды. Аны эсге алып, Музафар бизни поэтлерибизни сёзлерине иги кесек макъам такыгъанды. Аланы жаздырыргъа деп, кеси аллай ара да кыуаргъанды. Алай бла кёплени сахнагъа хазырлагъанды, жырлатханды. «Кыудайланы Мухтар бизни тепсетген, Этчеланы Музафар а жырлатхан ётгенди», – деп, андан айтадыла.

Тепленмеген чыгъармачылык жолну келген кыйын болганы сёзсюздү. Бютюнда кыралдан бир тюрлю бир болушлук болмай, халкына быллай хан саугъала – жыр саугъала этиу уллу фахмуду эм кишиликти. Бюгюн ол, Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы кбулдукъчусу, эки жюзден артык жырны, жети симфония чыгъарманы авторуду. Эллиден артык халк жырны макъамларын жангыдан ишлегенди, юч спектакльге музыка жазганды. Музафар дагыда къарачай-малкъар миллетине бек уллу саугъа этгенди – Отарланы Омар айтхан халк жырланы жыйып, эки кере да китап этип чыгъарганды.

Дагыда республиканы жамауат палатасында культураны эм асламлы информацияны комиссиясыны члениди, Халкъла аралы чыгъармачылык академияны академигиди. Миллет жыр искусствону кенг жайыуда этген жетишимлери ючюн республиканы культура министрствосундан, Парламентинден кыркъдан артык махтау къагъытха тийишли болганды. КъМР-ни Правительствосундан Сыйлы грамота алганды. Дагыда Музафаргъа Халкъланы шуёхлукларыны алтын ордени бла Шимал Кавказны бек бийик саугъасы – «Алтын микрофон» берилгенди.

Миллетни атын игиле айтдырадыла. Музафар аладан бириди. Баям, бир биз билмеген ахшы ишибиз ючюн берген болур аны бизге Аллах. Жашауу узакъ да, ариу да болсун!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ЖАГЪЫНЛЫ ТИШХАНЧЫКЪНЫ ЖОМАГЪЫ

Уяда тишхан жырлайды:
– Балачыкъ, татлы жукъла,
Къоянчыкъ, къоркъуп жиляйды,
Сен а къоркъмайса жукъдан.

Тишханчыкъ а чююлдейди:
– Ауазынг иничкеди, – дейди. –
Узакъда тюйюлдю кёл,
Баппушну чакъыр да кел.

Анасы чыгъып кетди,
Баппушха чабып жетди:
– Баппуш, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Баппушчукъ келип жырлайды:
– Къакъ-къакъ-къакъ, хар не жукълайды.
Бешигинге бёлейим,
Жауун къурт да берейим.

Тишханчыкъ кёбюп жатады,
Баппушха былай айтады:
– Асыры къаты жырлайса.
Тот безгича, къыжылдайса.

Анасы чыгъып кетди,
Байталгъа чабып жетди:
– Байтал, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Бешик жыр айтды байтал:
– Жукъла сен, жукъла да къал.
Арпа къалачла берликме,
Илляула да келтирликме.

Тишханчыкъ кёбюп жатады,
Байталгъа былай айтады:
– Асыры ачы жырлайса,
Къоркъутурча пырхылдайса.

Анасы чыгып кетди,
Балыкыгъа чабып жетди:
– Балыкы, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Жырлады балыкы, келип,
Ауузун да кенгге керип.
Кетерге ашыкмайды,
Тауушу уа чыкмайды.

Тишханчыкы кёбюп жатады,
Балыкыгъа былай айтады:
– Ачылса да ауузунг,
Эштилмейди тауушунг.

Анасы чыгып кетди,
Макыагъа чабып жетди:
– Макыа, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Макыа айтады жырын,
Къурулдайды акырын:
– Жукъласанг, ургъуй берликме,
Тамбла да келтирликме.

Тишханчыкы кёбюп жатады,
Макыагъа былай айтады:
– Жаратмайма жырынгы,
Бу къужур къур-къурунгу!

Анасы чыгып кетди,
Тонгузгъа чабып жетди:
– Тонгуз, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Мегежин хурт-хурт этеди,
Тишханны тебиретеди:
– Хурт-хурт-ляу, хурт-хурт-хурт-ляу. –
Ма санга картоф илляу.

Тишханчыкы кёбюп жатады,
Тонгузгъа былай айтады:
– Алаймы айталла жыр,
Жырынг, ишинг да – къужур!

Анасы чыгып кетди,
Тауукъгъа чабып жетди:
– Тауукъ, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Къанкъылдайды тауукъчукъ:
– Кок-кок-кок! – дейди очукъ.
Жукъла, жагъын этме да,
Тюй берликме энтга да.

Тишханчыкъ кёбюп жатады,
Тауукъгъа былай айтады:
– Ой-ой-ой, ачы жырлайса,
Ёренге дауур-хахайса!

Анасы чыгып кетди,
Киштикге чабып жетди:
– Кишиу, сен бизге келсенг а,
Баламы тебиретсенг а.

Жыр айтады киштикчик:
– Мияу, хата тишличик,
Мияу-мияу, жатайыкъ,
Къуш тёшекге батайыкъ.

Тишханчыкъ къалкъый барады,
Киштикге былай сорады:
– Бир хычыуун макъыраса,
Ариу тюшмю чакъыраса?

Чабып келди анасы,
Къайда алтын баласы?
Ана чычхан жиляйды,
Киштик эринин жалайды.

***Орусчадан ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
кёчюргенди***

2017 жылны ахырында «Türk dünyasının masal bahçesi» деген жомакъ жыйымдыккыны презентациясы болганды. Бу китапха кѣп тюрк миллетлени жомакълары эки тилге (тюрк эм азербайджан) кѣчюрлюп кѣошулгандыла. 12-жыллыкъ азербайджанлы кызычыкъ Нуриева Мерием, сурат ишлеп, «Deve, tilki ve kurt» деген малкър халкъ жомакъчыкъ да бу китапда чыккыганды. Мерием бу жомакъны басмаланнгынчы окъуп, магъанасына кѣре, сурат да ишлегенди. Биз ол жомакъны, Мерием ишлеген суратны да «Минги-тау» журналны бу китабында беребиз.

ТЮЕ, ТЮЛКЮ, БЁРЮ

Кюнлени биринде бир тюе кырдык отлай болгъанды. Тюз да бу кезиуде тюени отлай тургъанын кёрюп, тюлкю аны къатына чапханлай жетди:

– Эй, тюе, сен мени жеримде нек отлайса? Былайы мени жеримди, – деди.

Тюе:

– Былайы сени жеринг болгъанына бир шагъатлыгъынг бармыды? Сен бир шагъат окъуна табып келтир. Ол былайы сени керти да жеринг болгъанына шагъатлыкъ этсин.

Тюлкю шагъат излерге кетди. Ол кёп айланды, кёп жюрюдю. Ахырында бир бёрюге тюбеди.

Сора тюлкю бёрюге айтды:

– Бёрю, мени шагъатым болурмуса? Келчи мени бла тюеге барайыкъ да, манга бир шагъатлыкъ эт. Тюе кертиси бла да мени жеримде отлай турады.

Бёрю:

– Мен тюени кимни жеринде отлагъанын къайдан билейим?

Тюлкю:

– Сен аны билирге керек туйюлсе. Сен къуруда тюе мени жеримде отлагъанын айтырыкъса. Артда биз, экибиз да бир болуп, тюени кесербиз да этин ашарбыз.

Бёрю тюлкюню айтханына ыразы болуп, экиси да тюени къатына келдиле.

Тюе:

– Не болду? Шагъат тапдынгмы? – деп сорду.

Тюлкю:

– Тапдым, – деди.

Тюе бёрюге:

– Бёрю, сенмисе шагъаты? Не дейсе? – деп сорду.

Бёрю:

– Былайы тюлкюню жериди, – деди.

Тюе:

– Былай тюлкюню жери эсе, кел да кырдыгымы аузумдан ал. Башханы кырдыгын ашаргъа жармаз, ушамайды, – деди.

Тюе аузун уллу ачды. Бёрю кырдыкланы чыгъарыр ючюн, тюени аузуна башын терен сукъду. Тюз да бу кезиуде тюе бёрюню башын тишлери бла къаты къысды. Бёрю хырылдады, хырылдады, сора солууу чыкъмай ёлдю. Тюе ёлген бёрюню аузундан тюкюрюп атды.

Ишни былайлыгъын кёрюп, тюлкю узакъгъа къачды, сора:

– А-а-а, сиз бу бёрюге бир къарагъыз! Ол ётюрюкчю шагъатды! – деди.

АБАЙЛАНЫ ХАНИФА-ХАНУМ

XVIII–XIX ёмюрледе Малкърны белгили тукъумлары, адамлары къуру Кавказны угъай, Россейни культурасына, илмусуна да уллу кыйын салгъандыла. Аллай адамланы ичинде Абайланы Ханифаны айтыргъа боллукъду.

Абайланы Ханифа, 1872 жыл Тифлисте окъуун бошар, кесини тенги Шакъманланы Фуза бла бирге халкъны жарыкъландырыу жолну тутхан, терен билимли кызларыбыздан эдиле. Шакъманланы Фуза Малкърда, Къабартыда да биринчи устас болады. Чегемде школ ачып, бир талай заманны ишлеп тургъанды. Ханифа уа, Тифлисте азербайджан халкъны бек уллу жарыкъландырыучуларындан бири бла таныш болуп, анга эрге чыгъады.

Гасан-бек Зардаби Азербайджанны тарыхында бек белгили

адам болгъанды. Бу адамны аты азербайджан театрны, басманы, жарыкъландырыу эм жандаурлукъ ишлени юслери бла къаты байламлыды. Юй бийчеси Абайланы Ханифа (1856–1929) аны жашау нёгери болгъанды: бирге кёп кыйынлыкъны да сынагъандыла, бир бирге билеклик этип, ол кыйынлыкъладан да ётгендиле. Экиси да халкъны жарыкъландырыу ишине уллу кыйын салгъандыла. 35 жылны ичинде, халкъ ючюн деп кюрешде, бир бирге таянчакъ болуп, кёп тёлуге юлгю болгъандыла.

Ханифа-ханумну бла Гасан-бек Зардабини, уллу жашау жолда фахмуларын халкъгъа берир ючюн, къадарлары тубетгенди. Зардаби 1869 жылда Бакуну реальный училищесинде устас болуп ишлейди. Ол окъуучуланы тарыхдан окъута эди. 30-дан атлагъаны себепли, юйленирге деп мурат этеди. Илму адамы болгъаны себепли, Зардабиге жол нёгерин сайларгъа кыйын эди. 1861–1865 жж. ол Москваны университетинде физика-математика факультетинде окъуп, аны айырмалы бошайды. Кеси да билимли тиширыу бла юй кьураргъа сюе эди. Ол заманда муслийман тиширыуланы ичинде билимли болгъанлары бек аз эди. Бир кере «Кавказ» деген газетде ол 1872 жылда Тифлисте окъуу юйню бошагъан

къызланы тукъумларыны тизмесин окъуйду. Ол тизмеде къуруда бир муслийман тукъумну кѳредиди. Тарыхдан дерсле берген устаз, ол къыз бла танышыр муратда, Тифлисге барады. Гасан-бек, Тифлиске келип, анда окъуу юйню таматасы бла тюбеп, муратын айтып, 16-жыллыкъ къыз бла танышады. Ол Абайланы Асланбекни къызы Ханифа эди. Абайланы Ханифа битеу Шимал Кавказда, муслийман тиширыулары ичинде, бийик билим алгъанладан биринчи болгъанды. Танышханларындан сора, аланы жашаугъа, илмугъа, жарыкъландырыу ишге бирча кѳз къарамлары болгъанлары ангылашынады. Алай бла, бир оюмгъа келип, тутхан ишлерин бирге бардырыргъа, юйленирге акъыл этедиле.

1872 жылда юйленедиле эм кеслерини мындан ары жашаулары азербайджан халкъны жарыкъландырыу ишине бередиле.

Артда Алимардан-бек Топчибашев быланы юслеринден былай жаза эди: «Ханифа-ханум Меликова-Зардаби жашлыгъындан кесини сюйген Малкъарын, ариу къаялары бла, Каспийни жагъаларына алышханды. Аны мында жашау нѳгери бла бирге намыс да, сый да, белгилилик да, бирге этиллик ишле да сакълай эдиле. Энди Гасан-бек жангыз туююлду: Ханифа-ханумну бетинде ол кесине чынтты нѳгер, керти адам, болушлукъ эте билген адамны, иги ишчини да тапханды. Биргелик, бирча кѳз къарамлары жангы жетишимлеге жетдиргендиле, алагъа жангы жолла ачылгъанлай турадыла».

1873 жылда Гасан-бек азербайджан тилде жазгъан чыгъармасын театр сахнада биринчи кѳргюзтгенди, Ханифа-ханум а кесини юйюнде, муслийман къызлагъа деп, биринчи школ ачады. Экиси да, муслийман юйюрледен кѳп къыз билимли болурлары сюйюп, къызлагъа билим бериуде кѳп къыйын салгъандыла. Къызчыкълагъа деп, ала пансион ачаргъа умутлары бар эди, алай ол ишге ахча керек эди. Ахчалары уа аланы жокъ эди.

Гасан-бек Азербайджанда биринчи газетни редактору болгъанды. Баку шахарны айныуунда, ёсююнде миллетни тилинде басмаланган газетни керек болгъанын тийишли кѳргенди. Зардаби газет чыгъарыр ючюн керекли затланы Стамбулдан келтиргенди. Бир ауукъ замандан не къыйынлыкъланы да сынап ётюп, 22 июльда 1875 жылда Бакуда кесини типографиясында «Экинчи» («Сеятель») деген биринчи газет

Ортадагъы: Гасан-бек Зардаби

азербайджан тилде чыгъады. Абайланы Ханифа айтханнга кёре, газет чыкыгъанда, аны кьолуна алгъанда, Гасанбек асыры кьууаннгандан, жилигъан окьуна этген эди. Юйге ол кьууанып, кьолунда да газети бла келген эди.

Абайланы Ханифа Гасан-бекге не жаны бла да болушлукъ этгенди, бютюнда газетни чыгъарыр ючюн: газетни шрифтине къарап, тохташдырыргъа кюрешгенди, керекли къагъытланы жазгъанды. Газетге ол кеси сабийинеча къарагъанды.

«Экинчи» газетни баш мураты – эл мюлк бла байламлы билимни халкыгъа сингдириуде эди, жерге жемиш бериуден башлап, жер къазыучу кереклени жангыртыугъа эм аланы хайырланыуларына дери. Андан тышында газетде медицинадан, физиологиядан кёп керекли затла да басмаланнгандыла. Бек башы уа – халкыны къарангылылыгыны, билимсизлигини юсюнден жазгъанды. Газетни Азербайджандан тышында Россейде да бек суйюп окьугъандыла. Ол кезиуде Баку шахарны генерал-губернатору Дмитрий Старосельский Гасан-бекни татлы нёгери болгъаны себепли, газетни чыгъарыргъа чырмау салмай, эркин этип тургъанды. Генерал Старосельскийни Бакудан кетергенден сора, газетни чыгъарыуун тохтатадыла. Ахча болмагъаны, кырал кьуллукъда ишлегенлени кёбюсю газетге чюйре баргъанлары себепли, 1877 жылда 29 сентябрьде газетни жабаргъа тюшеди.

1878 жылда юйюрю бла Ханифа-ханум Гасан-бекни туугъан элине Зардобха келедиле. Ханифа мында да кыызчыкъланы окьутханын тох-

татмайды, кеси да бек биринчи орус тилге юйретгенди. Гасан-бек да кесини жарыкъландырыу ишин кьоймайды.

Арта Бакугъа Гасан-бек да, Ханифа да 1896 жылда кьайтадыла. Ол кезиуге халкъны ичинде, адамланы акьылларында терен тюрлениуле боладыла. Ханифаны биринчи окьуучулары артда кеслери да устазла боладыла. Биринчи окьутуп башлагъанында, Ханифаны 12 окьуучусу болгъан эсе, 1914 жылда уа Ханифа бла аны кьолундан чыкьгъан устазла 2000 аслам кьызны окьутхандыла.

1897 жылда нефтепромышленник Гаджи Зейналабдин Тагиев «Каспий» деген газетни типографиясы бла бирге сатып алады да, Бакуну билимли, илму бла кюрешген адамларына саугъагъа береди. Зардабини суйген ишине кьайтыр онгу болады. Ол да анда ишлеген кезиуюнде Ханифа-ханум Шафига Эфенди-заде бла, тиширыулагъа деп, биригиу кьурайдыла.

Гасан-бек юйюрю бла газет алып берген фатарда жашап тургъанды. Ол фатар «Тезе пир» деген межгитни кьатында, Старая Почтовая деген орамда эди. Была жашагъан юй Зейналабдин Тагиевни юйлеринден бири эди.

«Биз алты отоуда тургъанбыз. Юйюбюз адамдан кьуру болмагъанды. Хар заманда да киргинчи юй болгъанбыз. Ала андан-мындан келген кьонакьла, атабызгъа жумуш бла элден келген элчиле болгъандыла», – деп, эсине туюшюреди Гасан-бекни гитче кьызы Гарибсолтан Меликова. Ол да Бакуда орус-муслийман школда кьызланы окьута эди. Быланы юйде Бакуну кеп белгили адамы болгъанды, сёз ючюн: Нариман Нариманов, Алекбер Сабир, Джалиль Мамедгулизаде, Наджаф-бек Везиров эм башхала. Гасан-бекни Россейден да кеп кьонагъы болгъанды: белгили оруслу жазычу Максим Горький, белгили жырчы Федор Шаляпин д.б.

Арта Гасан-бек юйюнде пансионат да ачады. Юйюнде ачылгъан пансионатда Ханифа-ханум окьургъа кирирге хазырланган сабийлени билимлерин ёсдюргенди. Юйлеринде жашагъан, окьугъан сабийлени саны 10 жетгени да болгъанды.

9 октябрьде 1901 жылда Гаджи Зейналабдин Тагиевни болушлугъу бла Бакуда, муслийман тиширыулагъа деп, Императрица Александра Федоровна атлы орус-муслийман училище ачылады. Гасан-бекни умуту – училищеде муслийман кьызлагъа терен билим берирге. Ол оюмун биринчи билдиргенди. Бу фахмулу, ишчи адам кесини халкъын бек суйгенди, аны билимин айнытыугъа, ёсдюрюуге уллу кьыйын салгъанды. Бу училищеге жети жыллары толмагъан кьызчыкьла алына эдиле. Аланы санында 20 кьыз жарлы юйюрледен болургъа керек эдиле. Бу училищеде тёрт жыл окьулгъанды. Тёртюнчю жылда кьызланы кьол хунерликге, юй-турмуш бла байламлы затлагъа юйретгендиле. Тагиевни тилеги бла Гасан-бек училищени жангы уставын жарашдыргъанды. Ол уставха кёре, школну директору билимли тиширыу, кеси да муслийман болургъа керек эди. Ол кьулулукъгъа Ханифа-ханумдан иги киши ке-

лишмей эди. Алай бла, анга сабийлени окъуугъа алыргъа деп, буйрукъ этедиле. Аны бла бирге ол сабийлени орус тилге да окъутханды. Училищеге биринчи жыл 58 окъуучу алыннган эди. Экинчи жыл а – 83 адам.

Бу жыллада Абайланы Ханифа жандауурлукъ иш бла да къаты кю-решгенди.

1906 жылда Росейни устазларыны съездине да къатышханды. Ол съезде Ханифа Абаева былай айтхан эди: «Эр киши юйюрню тамата-сы эсе, тиширыу а аны тутуругъуду. Битеу юй бла байламлы ишле, от жагъаны жылыуу аны боюнундадыла. Аны юсюнде – сабий ёсдюрюу, аны ариу кылыккыгъа юйретиу. Алай муслийман тиширыу-ана къаллай ариу кылыккыгъа юйреталлыкды сабийин, кеси билимсиз, къарангы адам болса? Аны бай муслийманла иги ангылайдыла да, билимлери болгъан тиширыулагъа юйленедиле неда билимлери болгъан тиши-рыулану, къарауашла этип, ишге аладыла. Къара халкъ алай эталлыкъ туююдю. Аны ангылап, биз, кесибизни миллетибиз ючюн, тамблагъы кюнубюзню сагъыш эте, кесибизни кызларыбызгъа жашларыбыз бла тенг билим берирге керекбиз».

Жаз башында 1906 жылда Зардабини, башына къаны чабып, саны къурушуп къалады. Ауругъанлыккыгъа, тутхан ишинден артха турма-гъанды. Ханифаны эсгериулерине кёре, ол къуруда орамлада, базарлада, эл, сахар сайын айланып, жарыкъландырыу ишин къоймагъанды. Алай этип айланнганлыккыгъа, ол жангыз эди кесини термилиуюнде.

Не кёп кыйынлыкъ сынаса да кесини ишинде, ол салгъан кыйы-ныны хайырын кёргенди.

28 ноябрьде 1907 жылда бараз кюнню эрттенлигинде сагъат 11 Гасан-бек жашаудан кетеди. Ёлюр кюннюю аллында, юйюрю барма деп тургъанлыккыгъа, «Каспий» газетни редакциясына барып, ёллюгюн билген этген кибик, сау кюнню анда турду.

Белгили жарыкъландырыучуну, битеу Баку жыйылып, ахыр жол-гъа ашырдыла. Ол кюн Азербайджанны, Россейни да жер-жерлеринден къайгъы сёз бла телеграммала, къагъытла келдиле.

Ёле туруп, Гасан-бек жууукъларына осуят этеди: «Мени сизден ти-леригим, мен ёлсем, ахча жоймагъыз. Асыраргъа жоуллукъ ахчаны уа, сабийлени билимлерин ёсдюрюуге беригиз. Ол кереклирекди кыйын-лыкъ сынагъан адамлагъа».

Гасан-бек ёлгенден сора, Ханифа-ханум училищеден кетип, юйюнде окъутуп тебирейди. 1909 жылдан башлап, 1919 жылгъа дери Ханифа, тиширыулагъа деп къуралгъан, кыралны оноуунда болгъан орус-азер-байджан школда таматалыкъ этип тургъанды.

Абайланы Ханифа Азербайджанда билимли тиширыулану окъут-ханды – Айна Султанова, Хавер Шабанова, Шарабан Зейналова, Сона Ахундова, Джейран Байрамова, Мина Мирзоева, Фатма Идрисова д.б.

Абайланы Ханифа Азербайджанны бла Малкъарны арасында куль-тура жаны бла байламлыкъ тохташдырыуда уллу кыйын салгъанды. 20-чы ёмюрню аллында окъуна «Каспий» газетде, аны киеую А. М. Топ-

чибашев редактору болуп, Абайланы Мисостну бла Шаханланы Басиятны ишлери басмалангандыла. Бу байламлыкъ мындан ары да бардырылгъанды: Малкъаргъа бла Къарачайгъа деп, Бакуну бийик окъуу юйлеринде илму жаны бла алимлени хазырлауда, китапла, тюрлю-тюрлю пособияла басмалауда д.б.

Кёп жылланы ичинде ол къуру училищеде ишлеп къалмай, юйюнде да жарлы сабийлеге билим бергенди. Миллетин алгъа элтирге себеплик этерик адамла, билимли, намыслы адамла боллугъун ол бек иги ангылай эди. 20-чы ёмюрню 20-чы жылларында ол кесини эсгериулеринде былай жаза эди: «Мени жашаууму мураты – тюрк тиширыуланы билимлерин ёсдюрююнде эди, мындан ары да алай боллукъду. Мен насыплыма бу заманга дери жашагъаныма, тиширыулагъа хар кюнден жарыкъ жашау-гъа жангы жолла ачылгъанларына, эркин болгъанларына».

2-чи майда 1929 жылда Ханифа Абаева-Зардаби дуниядан кетеди. Ханифаны да, Гасан-бекча, ахыр жолгъа ашырыргъа битеу Баку келген эди. Асырагъан заманда Азербайджанны ЦИК-ни таматасы Газанфар Мусабеков алай айтхан эди: «Биз бюгюн ахыр жолгъа бир сабийни окъутхан адамны угъай, юч сабийни да угъай, онусун окъуна угъай, минг сабийни окъутхан, аланы хар неге да юйретген ананы ашырабыз. Халкъыбыз ёмюрде да унутурукъ туююлдю аны этген игиликлерин».

Бу юйюр 4 сабий ёсдюргенди. Уллу къызы Пери-ханум Меликова (1873–1947) 1894 жылда А.М. Топчибашев бла юйленеди. 1919 жылда эрине Парижге кетип, 1947 жылда анда ёледи.

Уллу жашы Мидхат-бек Меликов (1879-?) не болгъаны белгисизди.

Ючюнчю къызы Гарибсолтан Меликова (1886-1967) Азербайджанда жашагъанды. Бакуда, Гянджиде, Зардабда устаз болуп ишлегенди. 1949 жылда аны къызы Азербайджанны Сыйлы устазы деген атхатийишли болгъанды. Къыйын жылла болгъаны, ахчаны да болмагъаны себепли, кёрген къыйынлыкълары аны жашауунда кеслерини ызларын къойгъандыла. Гарибсолтан, кёп ауруп, шашхан да этип, къаты къыйналып ёлгенди.

Гитче жашы Сафвет-бек Зардаби (Меликов) (1891–1975).

Алай бла, Ханифа-ханум Абаева-Меликова бла Гасан-бек ачхан школну мурдорунда артда Азербайджан университет ачылгъанды. Ханифа-ханум Абаеваны аты Азербайджан энциклопедиягъа киргенди.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля

МИЛЛЕТ ТЕПСЕУЛЕНИ ЖАНГЫРТХАН

Бюгюнлюкде Шимал Кавказда «Асса-Пати» деген тепсеу школну танымагъан, анда окъугъанланы аякъ бюкгенлерине бюсюремеген да хазна болмаз. Ол школ ачылгъанлы беш жылдан аслам болады. Аллай проектни къурап, жашауда бардыргъан а Энейланы Аскерди. Интернетде, тюрлю-тюрлю сайтлада аны усталыгъы бла, тепсегени бла ёхтемленгенле кёпдюле. Школунда жангыз да бир халкъны угъай, саулай Кавказны тепсеу культурасына эс бургъан жашны миллети ким болгъанын билирге суйгенле да аз туююдюле.

«Асса» атлы ансамбли кёп конкурслада ариу тепсеулерини бла кеслерин суйдюртедиле. Битеудуния тепсеу Олимпиада да, халкъла аралы «Планета искусств», «GrandMoscowFestival», «Золотой тигрёнок», «Марафон талантов» дегенча кёп тюрлю фестиваллада алчы жерлеге тийишли болгъанлай турадыла. Аллай жетишимлеге къалай жеталгъанын, школну да къалай къурагъаныны юсюнден Энейланы Аскерден соргъанбыз.

– Аскер, сизни ариу тепсегенигиз бла кёпле ёхтемленедиле, сизден юлгю да аладыла. Сиз тепсерге не замандан бери жюриуп башлагъансыз?

– Биринчи кере тепсерге анам 5-6 жылым болгъанда элтген эди. Аны да уллу умутлары болуп угъай, къарындашларыбызны арасында хазна тепсеген болмагъаны ючюн, мен окъуна юйренейим деп. Чегемде

жашагъаныбыз себепли, тепсерге юйренирге да анда школга баргъан эдим. Талай замандан а Нальчикде Къудайланы Мухтарны «Ас-Алан» деген сабий ансамблине жюриуп башлайма.

Жашауумда кёп иги хореографла бла да тюбегенме: Къудайланы Мухтар, Сотталаны Къаншау, Улбашланы Мутай, Къудайланы Хасан. Аладан хар бири да кеслерини энчи ызларын къойгъандыла мени бу усталыкъ жолумда. Кёп магъаналы затлагъа, ариў аякъ бюгерге да юйретгендиле. Тепсеўлеге суймеклигим да ёсдюргендиле.

– Сабийлигигизде жашауугъузну бу усталыкъ бла байларгъа умутугъуз болгъанмыды?

– Хау, школну бошар заманнга, СКГИИ-ге хореография бёлюмге кирирге умут этген эдим. Алай ол кезиуде «Ас-Алан» ансамбльде иги тепсегенлеге Москвада экономика жаны бла билим алырча эки жер берилгенин эшитип, анга итинеме. Алай ары киргенликге, окъуудан сора, вузну жумушлары саулай кюньюмю алып, ишлеп, кесими кечиндирирге заманым болмагъаны себепли, башха вузгъа кёчеме.

Къауум замандан а тепсерге итиниуюм уллу болгъанын сеземе. Ара сахарда миллет тепсеулеге юйретген кружокла да излейме. Аллай табалмазлыгъымы ангылагъандан сора уа, Алла Духованы «Тодес» деген школуна баргъан эдим. Кастингде тепсегеними жаратып, ары алгъан эдиле. Алай тюрлю-тюрлю тепсеуле юйренирге керек болгъанын, кавказ тепсеулеге да хазна эс бурулмагъанын жаратмагъанлай кетеме. Нек дегенде кеслери къурагъан номерле тюрлю-тюрлю мени кёллендирмедиле, кавказныкылагъа кёбюрек эс бурулса сую эдим.

Талай заманадан а къарачай-малкъар жаш тёлуюн айныууна себеплик этген «Эльбрусоид» фондну юсюнден эшитеме. Ишлеген жерими къатында болгъанына да къууанама. Алай бла, анда Мырзаланы Марат тепсерге юйретген студиягъа жюриуп башлайма. Ансамбль къурап, ара сахарда бардырылгъан кёп тюрлю байрамлагъа да къатышып тургъанбыз.

– «Эльбрусоид» фонд бу жаны бла айныргъа да амал этген болур? Сайтыгъызда берген дерслеринги юсюнден да айтсагъыз эди.

– Хау, анда тепсеген кезиуюмде къурагъан эдим «Асса-Пати» дегени да. Алай ол заманда школ болмагъанды. Жыйылыулада, байрамлада Мырзаланы Марат бла эмда эки шуёхум бла «Асса-Пати» деген ат бла чыгъып тургъанбыз.

Дагъыда «Эльбрусоидге» жюриуген кезиуюмде Интернетде аллай аты бла сайт жарашдырып, тепсеулерими ары салама. Болсада анга адамла уллу магъана берирле деп да билмегенме. Алай кёпле жаратып, Интернет дерсле берсем суйгенлерин билдирип башлайдыла. Алай бла, сайтым айнып башлайды. Тыш къыраллада болгъанла эмда жюрирге амаллары болмагъанлагъа ол да бек иги себепди. Бюгюнлюкде да сайтымда дерсле бардыргъанлай турама.

– Кесигизни биринчи тепсеу школуугъузну уа къачан ачхан эдигиз?

– Бир талай заманда банкада ишимден кетерге тюшеди. Атамдан, анамдан да ахча тилерге суймегеним ючюн, жангы иш табаргъа кюрешеме. Магистратурагъа бюджетге тюшмесем, ахча төлерге да кереклисин ангылай эдим. Ол заманда Мырзаланы Маратны бир школда тепсеуден дерсле берирге чакъыргъан эдиле. Алай иши кепден, кесини барыргъа онгу болмагъанлай, манга айтады. Анга ыразы болуп, анда жарау этип башлайма. Анда жыл чакълы ишлегенимден сора уа, кесим школ кбурап, бир залны да арендге алып, башха суйгенлени да окъутуп башлайма.

– Къаллай миллет тепсеулеге юйрете эдигиз? Тепсерге кбуруда Кавказдан болгъан сабийлеми жюрию эдиле?

– Угъай, кеп тюрлю миллетлени келечилери жюрию эдиле. Кавказ тепсеулени бек кепле жаратадыла. Тепсерге юйренирге да итинедиле. Алай алагъа Кавказда кеп тюрлю миллет жашагъанын, хар бирини да культурасы башхаракъ болгъанын ангылатхан тынч туююлдо. Аны ючюн «Лезгинка», «Джигитовка» деген тепсеулеге бегирек эс бурабыз.

Ара шахарда кёбюсюнде аллай тепсеулеге эс бура эсек, Нальчикде кёбюсюнде таулу, къабартылы сабийле жюриюдюле. Аны себепли аланы тюрлю-тюрлю миллет тепсеуледе аякъ бюгерге юйретип, «Асса» ансамбльге къошабыз. Аланы уа «Балкария» ансамбльни солисти Элеккуланы Нюрмухаммат юйретеди. Башха регионланы филиалларында да алайды. Къайсы миллетни келечилери кеп болгъанына кере, ол миллет тепсеулеге бегирек эс бурабыз.

– Башха миллетлени адамларына бизни тепсеуле аллай бир не бла сейир кёрюнедиле? Алагъа юйренирге суйгенлени саны алай кеп болгъаны не бла байламлы болур?

– Кертисин айтханда, бизни тепсеулеге юйренирге суйгенлени саны ёсгенлей турады, нек дегенде бюгюнню тепсеулени телевиденияны хайыры бла адамлагъа суйдюрюрге кюрешгенликге, ала керти искусство туююлдюле. Бир-бирде уа тепсеучю нени кёргюзтгенин, не айтыргъа суйгенин да ангыламай къаласа. Эр киши, тиширыу деп да хазна белгиленмейди. Бизни тепсеуледе уа бютюнда лезгинкада, тюз тепсеуде, къафада хар бирини да энчилиги шатык кёргюзтюлюнеди. Эр киши къушну сыфатын ачыкълайды, ётгюр, жигит болады. Тиширыу а – къанкъазны: жумушакъ, субай. Ол а адамланы не тюрлю миллет болса да, тамырларына жууукъ этеди. Кесини энчилигин ангыларгъа болушады. Тепсеуню кесини энчи тили барды деп да, аны ючюн айтылады. Ол ариулукъ а бизни тепсеуледе бютюнда ачыкъ кёрюнеди эм шатыкъ ангылашынады.

– КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу, КЧР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу, «Балкария» ансамбльни жарашдыргъан Къудайланы Мухтар айтханнга кёре, миллет тепсеуле адамны къаны бла келедиле, башха халкъланы келечилери не бек юйренип турсала да, ол миллетни адамыча аякъ бюгаллыкъ туююлдюле. Сиз кёп миллетлени адамлары бла ишлейсиз, бу сёзлеге уа къалай къарайсыз?

– Хар заманда да эслейме мен аны. Бир энчи миллетни макъамы ойнап башласа, ол миллетни келечиси жарыгъан, кёлленген этеди. Ол макъамны жюреги бла ётдюргени уа, аякъ алгъанында да эсленген этеди. Алай макъамны кесинден ётдюргенликге, тепсей билмесе уа, ол ариулукъ толу кёрюнмей къалады.

Дагъыда белгилеригим: макъам, сёз ючюн, таулуланыкъы болгъанлыкъгъа, бир башха миллетни келечиси, аякъ бюгерге юйренип, аны жюреги бла суйсе, таулудан аман тепсерик туююлдю.

– Бусагъатда школугъузну ненча филиалы ачылгъанды? Хореографланы уа къалай сайлайсыз? Окъуучуларынгы жыл санлары къаллай бирди?

– Бюгюнлюкде Москвада алты филиал ишлейди. Дагъыда Севастопольда, Бишкекде, Ташкентде, Королёвда эм Нальчикде. Хореографланы уа барысын да кесим салама. Башха шахарлада окъутханла да, тюрлю-тюрлю миллетлени келечилери болгъанлыкъгъа, кеси заманларында Москвада филиаллагъа жюрюп, юйренген адамладыла. Бир затха болушургъа, юйретирге керек болса, алагъа баргъан да этиучюме, Интернетни хайыры бла байламлыкъ да жюрютеме.

Окъуучулары 4–5 жылларындан алып башлайбыз. Андан ары жыл санларында тыйгыч жокъду. Ненча болса да, хар адамны да келип юйренирге амалы барды. Алгъаракъда Черкесскде мастер-классыма 60 жыл болгъан киши да келген эди. Кёп затха уа видео дерслерими хайыры бла юйреннгенин билдирген эди.

Дагъыда Королёвда ачылгъан филиалны белгилерге сюеме. Анда хореограф Мария Берёзинады. Оруслу къыз болгъанлыкъгъа, бизни теп-

сеулени бек жаратып, аякъ да ариу бюгерге юйренгенди. Алгъаракъда уа кеси да сабийлени бу тепсеулеге юйретирге муратын айтып, башда сагъынылгъан шахарда суйгенлени саны кѣп болгъанын билдирип, анда да филиал ачхан эдик. Кесини да иги къаууму барды. Аланы алапат тепсерге юйретип, сабий группасы бла «Маленькие джигиты» деген тепсеу бла «Танцевальная Эстафета» деген хореография искусствону фестиваль конкурсунда биринчи жерни алгъандыла. Ызы бла уа «Творческий бриз» деген фестивальда гран-приге тийишли болгъандыла.

– **Тепсеуледе хар атлам да кесини бир энчи магъанасын тутады. Сиз кесигиз а жангы затла къошамысыз?**

– Тюзюн айтханда, хар атлам да эртте къуралгъанды. Кеслерини да терен магъаналары барды, аны себепли бизни тепсеулени окъуна тарыхына къарасанг, кѣп жангы затла, атламла кѣрлюксе. Алай бла, жангы затла къурамагъанлай, ала бла хайырланып турсанг да боллукъду.

Дерследен сора той-оюнла да этебиз. Ол той-оюнлада сабийлени къалай тепсегенлерине энчи эс бурабыз. Нек дегенде, жаш адамла бир энчи зат бла сейирсиндиребиз деп, бир бирге келишмеген атламланы этерге боладыла. Ол заманда аланы чакъырып, ол терс болгъанын, нек жарамагъанын, ол макъамгъа нек келишмегенин да ангылатхан этебиз.

– **Мындан ары уа къаллай умутларыгъыз бардыла?**

– Москвада филиалларымы иги айнытыргъа сюеме. Кесими энчи юйретиучю залларым болурун сюеме. Нек дегенде, ара шахарда аланы арендге алып тутаргъа тынч туюлдо. Бюгюнлюкде уста тепсей билген ансамбльлерим да бардыла, кѣп тюрлю конкурслагъа да къатышып, алчы жерлеге да тийишли болгъанлай турабыз. Атыбыз тыш къыраллада айтыла башлагъанлы уа, башха жерледе бардырылгъан фестивальлагъа да чакъыргъанлай турадыла. Алай спонсор себеплигибиз болмагъаны ючюн, алыкъын алай чыгып турургъа амалыбыз жокъду. Мындан ары уа окъуучуларымы тыш къыраллада, башха-башха шахарлада бардырылгъан конкурслагъа, фестивальлагъа къатышыргъа онглары болурча амал этерге кюреширикме.

ТЕМУККУЛАНЫ Аминат

ПОЭТ ЗЕМЛИ

От благодарного читателя

Удачно завершённая операция доставляет физически ощутимую радость. Радуга после грозových туч придает смирение мятежным мыслям. Подобное же чувство испытываешь, обнимая маму после долгой разлуки. Схожее отдохновение охватывает и тогда, когда удается полежать на каменном утесе у Гакваринской речки родного аула. Нигде я не засыпаю так сладко, как на этом камне, а бесконечный голос водопада колыбельной песней убаюкивает меня, как в детстве.

До иступления люблю доброту горцев и твердь камней, скал и ущелий родного Кавказа, но никогда не смогу выразить свои чувства к ним так, как это выразил один из любимых мною поэтов Кайсын Кулиев. В этом я убеждаюсь каждый раз, когда соприкасаюсь с его великой поэзией. Нет в мире другого поэта, который бы так страстно воспел и так познал величие Камня. Камня, ставшего под пером Кулиева символом мужества и исторической памяти. И, покуда на земле плачет мать по убиенному варварами сыну и герои гибнут в неравном бою, камни Кайсына Кулиева будут сражаться на стороне Правды, Чести, Отваги и Высоты.

Богат Кавказ камнем, и это не всегда благо, ибо всякий раз по весне пахарю приходится очищать поле от камней, прежде чем на нем сеять. А так как Кайсын был пахарем и поэтом, то он, как никто другой, имел право сказать:

*Здесь камня больше, чем зерна,
Но нет милей земли на свете...*

Кто еще так величаво воспел нежность камня и твердость своего народа?!

Не был я, к сожалению, лично знаком с Кайсыном Шуваевичем и упрекаю себя в излишней робости. Боясь потревожить, не искал встреч с ним. Я видел Кайсына в знаменитом Нальчикском парке (Атажукинском саду) и в Москве, на его юбилейном вечере в концертном зале им. Чайковского в окружении именитых поэтов. Но Кайсын посещал мою саклю радиоволнами и телемостами, изящными книгами и газетными статьями. Не скрою, что мне приятно находить в стихах поэта и любовь к каменистой моей дагестанской земле, вскормившей Шамиля, Хаджи-Мурата, Сулеймана Стальского, Гамзата Цадасу, Эфенди Капиева, Джалала Коркмасова, Абдурахмана Даниялова, Расула Гамзатова, Халил-Бека Мусаясул.

Кайсын прожил жизнь, не сгибаясь под тяжестью невзгод, защищая жизнь и удивляясь ее мигам и вечности. По рассказам знавших его, он был щедрым от природы, добрым от рождения и доверчиво-нежным в

жизни. Он умел оседлать коня и разделить горе друга. Ему шла улыбка, может быть, потому, что много было у него прекрасных друзей под стать ему.

Многое испытав на своем веку, поэт не озлобился, а после, увенчанный славой, сохранил в себе священное чувство восхищения прекрасным. Лира Кайсына не искала гладких проспектов. Она скалистая и мощная, набатная и нежная; для нее нет ни географических, ни национальных границ. Имя Кулиева светится на поэтическом небосклоне своей чистотой и честностью, доверчивостью и мужеством.

Книги поэта – на бессрочной службе непримиримой борьбы с ханжеством, ложью, фальсификацией наших идеалов, трусостью и подлостью. Они учат добру и мужеству, правде и порядочности.

Поэзия Кайсына Кулиева – духовная вершина балкарского народа, сохранившего многовековые традиции, самобытность, язык, искусство даже в тяжелейшие годы вдали от родной земли, родных камней и водопадов. Достучаться до сердца своего народа, петь вместе с ним единую песню любви и боли доступно немногим. Это удел крупных поэтов. Чегем стал ныне для разноязычной нашей страны таким же родным и близким, как Михайловское, Тарханы, Вешенская, Цада... Чегем – утренняя звезда и лебединая песня поэта. Туда не зарастет тропа, покуда на земле будут люди читающие. Горы не заслонили поэту мир. Скорее, он с вершин Кабардино-Балкарии притянул руку любви людям всей земли. И, въезжая в красивейшую Балкарию, на скале благодарные и благородные потомки высекли портрет и завещание незабвенного Кайсына Кулиева: «МИР И РАДОСТЬ ВАМ, ЖИВУЩИЕ!». Это вселяет оптимизм в этом мало оптимистичном мире вражды, войн, противостояния и готовности политиков уничтожить мир в водородном угаре.

Строки поэта я искал в клубах и дворцах, в школах и парках Кабардино-Балкарии, но не нашел. И, пока я ехал в купе фирменного поезда «Эльбрус», вагоны его заполнялись зарубежной шумливой рок-музыкой. И ни разу не зазвучали в нем стихи великого певца Эльбруса. Не нашел подарочных книг поэзии Кайсына Кулиева. Не нашел и кассеты с фильмом о его героической жизни, сложной судьбе и родниковой поэзии. И по дороге в Эльбрус я не нашел строки великого певца этой высоты, хотя Эльбрус и Кайсын давно стали синонимами.

*...Словно совесть моего
народа,
Ты стоишь, Эльбрус,
велик и вечен,
Как поэзия и как природа,
Ты стоял до нашего
прихода.
Нашего ухода не
Заметишь ты...*

Высечь бы эти строки у подножия Эльбруса! Благодарность почему-то нетороплива. Быть может, мы научимся сначала ценить камни и сакли свои, а уж потом заморские дворцы и мрамор.

Будет неправдой, если скажу, что все стихи и поэмы К. Кулиева вызывают в моем сердце одинаковый трепет. Так не бывает, у поэзии свои взлеты и затишья. Да и не нуждается поэзия Кулиева в лицемерии. Она за себя всегда сумеет постоять. Но берусь я сердцем утверждать, что автор таких произведений, как «Женщина купается в реке», «Черный конь умирает на белом снегу», «Марике Чиковани», «Эльбрус», «Звучит музыка Шопена», «Родной язык» и многих других, заслужил право на Бессмертие.

Как всякий истинный поэт, Кайсын Кулиев не был обделен любовью к женщине. Его стихи о матери, жене, сестре, возлюбленной, дочерях Родины целомудренны и воспринимаются безоговорочно.

Издравле в горах мальчишкам внушают, что рожденный мужчиной ни при каких невзгодах не смеет жаловаться и плакать. И все же невозможно быть бесчувственным, когда читаешь стихотворение «Марике Чиковани»:

*...О, как ты плакала,
Марика,
Не многим плакать так
дано.
И небо за горой великой
С тобой рыдало заодно...*

Так плачут женщины на всех континентах по рано ушедшим из жизни мужьям, братьям, сыновьям и дочерям. Собрать бы причитания жен, сестер, дочерей. Это была бы самая печальная книга человечества, а печаль чаще способствует просветлению.

И кайсыновские стихи, посвященные вдовам поэтов, звучат, как звон колоколов в нашем хрупком и тревожном мире. Но они еще и гимн женской верности, ибо верность нужна мужчинам не только при жизни, но и после смерти. Она нужна живым, чтобы пережить горе и прожить годы без самого близкого человека.

К сожалению, долголетием не наделены и сами поэты. И больно от этого. Мне как врачу, повидавшему немало смертей, понятны жестокая боль и безысходность тяжелого недуга, подкравшегося к поэту. И даже в этом состоянии Кайсын не терял любви к людям, веры в жизнь и в вечность родного Чегема. Это ли не урок мужества живущим?

Памятник Кайсыну на могиле в Чегеме воздвигли из белого мрамора, но он трескается в этом не привычном для мрамора климате. Воздвигнуть бы величавый памятник Поэту из огромного чегемского камня, источника радости, вдохновения, памяти и боли поэта. И пусть бы его омывали дожди кавказские, как в тот июньский день ухода поэта в вечность. А кайсыновские строки: «Жизнь – это значит дорога крута, жизнь – это вечно в глазах высота...» записал бы эпитафией в путевой

лист каждого идущего по Земле», ибо точнее выразить смысл бытия невозможно.

Я не поэт и не литературовед, но для меня, хирурга, поэзия Кулиева, как лира Пушкина и Гамзатова, Лермонтова и Блока, Байрона и Пастернака, была, есть и будет духовным подспорьем в трудные минуты, добрым советчиком на крутых серпантинах жизни. Его стихи наполняют смыслом человеческое бытие.

Поздно я пришел к поэту. Но пришел жарким августом этого лета поклониться таланту Поэта, пришел с горстью моей дагестанской земли, пришел со скромным признанием в любви к нему, чтобы еще раз постичь никчемность суеты и мудрость жизни. Приходят и придут другие. Придут и через века. Придут за правдой и добротой, за верой и надеждой; придут, как к роднику мужества и вдохновения. Не прекращается поток людей к Эльбрусу, воспетому тобой, а по пути для вдохновения посещают твой музей в твоём родном Чегеме.

Так будет в веках, ибо такие личности, как Кайсын Кулиев, украшали и украшают Человечество, возвышали и возвышают Жизнь, придавая ей Смысл и Осмысленность, Свет и Радость!

АБДУЛХАБИРОВ Магомед Абдулхабирович,
доцент кафедры травматологии
и ортопедии РУДН, травматолог-ортопед
высшей категории

БАШЛАРЫ

ЖАНГЫ КИТАПЛА

- ЖАНАТАЙЛАНЫ Аслижан. Тюрсюнлю да, жарыкъ да поэзия. *Статья* 2
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назмула 5

ПРОЗА

- ГУРТУЛАНЫ Салих. Ёксюзле жулдузуну сарыны. *Роман* 21

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

- Нарт эпос 100

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

- Эльчин ГАФАРЛЫ. Суймекликге махтау берген поэт. *Статья* 123
Молла Панах ВАГИФ. Назмула 127

ТЕЙРИ КЪЫЛЫЧНЫ КЪОНАКЪЛАРЫ

- ШАУАЛАНЫ Хасан. Адамлыкъны ауазы. *Ал сёз* 132
Айдарбек САРМАНБЕТОВ. Делбе. *Хапар* 133
Жээнбай ТЮРК КЮЛЁНБЕК УЛУ. Асылым. *Хапар* 136
Булат СУЛЕЙМАНОВ. Анам. *Хапар* 140

ТАУ ХАПАР

- ШАУАЛАНЫ Разият. Жашау халла. *Хапар* 145
АХКЁБЕКЛАНЫ Марина. Хапарла. 172

ПОЭЗИЯ

- МЫЗЫЛАНЫ Къаншаубий. Сёз устасы. *Ал сёз* 176
ЁЗДЕНЛАНЫ Исмайыл. Назмула 177
КЪОРКЪМАЗЛАНЫ Аскер. Сонетле 183
БУДАЙЛАНЫ Малика. Назмула 189
Анна ХАПЦЕВА. Назмула 193

ЮБИЛЕЙЛЕ

- ЖАРНЕС УЛУ. Тепсерге деп туугъан эди. *Статья* 197
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Жыр саугъа – хан саугъа. *Статья* 200

БИЛЛЯЧА

- Самуил МАРШАК. Жагъынлы тишханчыкъны жомагъы 203
Тюе, тюлкую, бёрю. *Малкъар халкъ жомакъ* 206

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

- ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Абайланы Ханифа-ханум. *Очерк* 208

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

- ТЕМУККУЛАНЫ Аминат. Миллет тепсеулени жангыртхан. *Ушакъ* 214

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

- АБДУЛХАБИРОВ МАГОМЕД. Поэт земли. *От благодарного читателя*. 219

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (197)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястановы*
Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 11.01. 2018. Подписано в печать 30.01. 2018.
Выход в свет 27.02. 2018. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 670 экз. Заказ № 22. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алынгандыла деп чертген борчду.*